

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL. NO. 5a2v22/Tai/Aga
ACC. NO. 1895

25

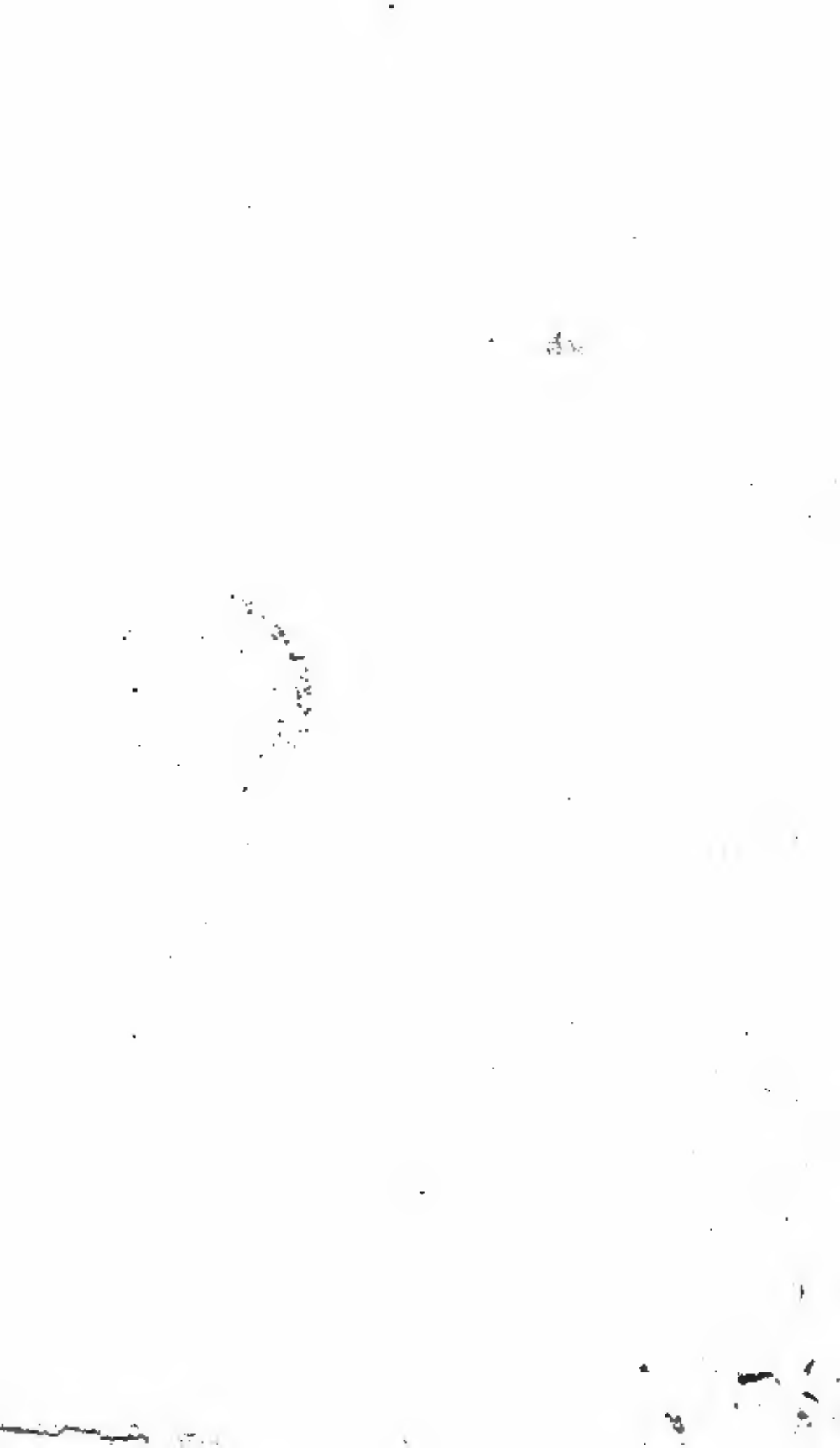
22

23

24

25

26



आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्तायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र प्रथमकाण्डस्थसप्तमपाठकगतदशमानुवाकमाख्य

प्रथमकाण्डतृतीयाध्यायान्तस्तृतीयो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे०-इ०-सै० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तत्र

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराव काले

जे. पी. इत्येतैः

पुण्याल्यपत्तने



श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

So 2V22

भाषसाक्षरेर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

Tab/192

द्वितीयधमस्कनानुवृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४७ ।



(जस्य सर्वे अधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकद्वयम् (रु० २) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1898~~ 1895

Date. 25. 8. 84

Call No. Sa 1 V 22 / 400 / Aga T. Aga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणं नमः ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता—

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्त्वास्तुतीयो भागः ।

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वाज॑स्वे॒मं प्र॑सवः सु॒षुवे॒ अ॒ग्ने भो॑म॒ः राजा॑-
नमो॑षधी॒ष्वप्सु॑ । ता अ॒स्मभ्यं॑ मधु॒मती॑र्भवन्तु
वय॑ः रा॒ष्ट्रे जा॒ग्रिया॑म॒ पुरो॑हि॒तः । वाज॑स्वेदं
प्र॑सव आ व॒भूव॑मा च वि॒श्वा भुव॑नानि स॒र्वतः॑ ।
स वि॒राजं॑ प॒र्येति॑ प्र॒जान॑न्प्रजां पृ॒ष्ठिं वर्ध॑य-
मानो अ॒स्मे । वाज॑स्वे॒मां प्र॑सवः शि॒श्रिये॑
दि॒वमि॑मा च वि॒श्वा भुव॑नानि स॒म्राट् । अदि॑-
त्सन्तं दा॒पय॑तु प्र॒जान॑न्रा॒यिम् (१) च नः॑
सर्व॑वीरां॒ नि य॑च्छतु । अ॒ग्ने अ॒च्छां षदे॑ह नः॒
प्रति॑ नः सु॒मना॑ भव । प्र णो॑ यच्छ भुव॒स्पते॑
धन॑दा अ॒सि न॒स्त्वम् । प्र णो॑ यच्छ त्वय॒मा
प्र भ॑गः प्र बृह॒स्पतिः॑ । प्र दे॒वाः प्रोत॑ मु॒नुता
प्र वाग्दे॒वी द॑दातु नः । अ॒र्यम॑णं बृह॒स्पति॑-
मिन्द्रं॑ दाना॒य षो॑दय । वाचं॑ वि॒ष्णुः सर॑स्व-
तीः स॒वितार॑म् (२) च वा॒जिन॑म् । सोम॑ः
राजा॑नं वरु॒णम॑ग्नि॒मन्वार॑भास॒हेः । आदि॑त्या-
न्वि॒ष्णुः सूर्यं॑ ब्र॒ह्माणं॑ च बृह॒स्पति॑म् ।
दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सवे॑ऽश्विनो॒वाहु॑भ्यां

पूष्णो हस्ताभ्याः सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्य-
न्त्रेणामेस्त्वा साम्राज्येनाभि विश्वामीन्द्रस्य
बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि विश्वामि (३) ।
(रायिः संवितारः षट्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे यूपारोहणमुक्तं दशमेऽज्ञहोमा उच्यन्ते ।

कल्पः—“अथास्यैतत्पुरस्तादौदुम्बरे द्रोणे सर्वौषधमाज्येन समुदायुतं भवति
तस्यौदुम्बरेण सुवेणोपघातं सप्ताज्ञहोमाञ्जुहोति वाजस्येन प्रसवः सुषुवे अग्रे
सोममिति ” इति । तत्रेयमृक्प्रथमा—

वाजस्येममिति । वाजस्यान्त्योत्पादकः परमेश्वर ओषधीष्वप्सु च सार-
भूतमिमं सोमं वल्लीरूपं राजानं दीक्षिमन्तं पदार्थमग्रे सृष्ट्यादौ सुषुवे उत्पादया-
मास । ताश्चौषधय आपश्चास्मदर्थं मधुमतीमाधुर्योपेता भवन्तु । वयमप्यस्मिन्नाष्ट्रे
पुरोहिता यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनो जाग्रियाम जागरूका भूमास्म ।

अथ द्वितीया—

वाजस्येदमिति । वाजस्य प्रसवः परमेश्वर इदमनुष्ठीयमानं कर्माऽऽबभूव
भावितवानुत्पादितवान् । इमानि सर्वाणि भुवनानि सर्वत उत्पादितवान् । स
परमेश्वरोऽस्मै अस्मदर्थं मजां पुष्टिं च वर्धयमानः मजानन्त्यस्मदमिप्रायं प्रकर्षेण
जानानो विराजं हूयमानमन्त्रं पर्येति सर्वतः प्राप्नोतु । अन्नं वै विराडिति श्रुतिः ।

अथ तृतीया—

वाजस्येमामिति । वाजस्य प्रसव ईश्वर इमां दिवमिमानि चान्यानि सर्वाणि
भुवनानि शिषिय आश्रितवान् । सर्वेषां च भुवनानां राजा भूत्वाऽदित्सर्वं
हविर्दातुमनिच्छन्तं यां मजानन्मदीपबुद्धिमेरणेन हविर्दापयतु । तवो नोऽस्मभ्यं
सर्ववीरां पुत्रभृत्यादयः सर्वे वीरा यस्याः सा सर्ववीरा तादृशीं रायिं धनं च
नियच्छतु नियमेन वदालु ।

(वाजपेयोपयुक्ताऋषीमभिधानम्)

अथ चतुर्थी—

अग्ने अच्छेति । हेऽग्र इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमच्छाऽऽभिमुख्येन वद
हितं कथय । नोऽस्मान्प्रति सुपनाः करुणार्द्रचित्तो भव । हे भुवस्पते भूमिपते
नोऽस्मभ्यं प्रकर्षेण यच्छ धनं देहि । यस्माच्चमस्तत्स्वामी सन्नोऽस्मभ्यं धनदा अस्ति ।

अथ पञ्चमी—

प्र णो यच्छत्विति । षड्भिः प्रशब्दैः प्रयच्छत्विति प्रदत्तान्वित्यन्वये सत्ये-
तानि षड् वाक्यानि भवन्ति । अर्यमभगवृहस्पतयो देवेभूतमत्वाद्धिप्रपरिवाजकन्या-
येन पृथङ्निर्दिश्यन्ते । तेषामोऽन्ये त्वत्र देवशब्देनोच्यन्ते । ते सर्वे नोऽस्मभ्यं
धनं प्रयच्छन्तु । उतापि च सूनृता मियथागभिमानिनी देवता या चान्यवाङ्-
मात्राभिमानिनी देवता ते अग्ने धनं प्रयच्छताम् ।

अथ षष्ठी—

अर्यमणमिति । हे ईश्वर पुनरस्मभ्यं दातुं धनस्य दानाधार्यमादीश्वोदय प्रे-
रय । वाक्सरस्वयोः पूर्वोक्तसूनृतावाचोरिव भेदो द्रष्टव्यः । वाजिनमस्माधिपतिम् ।

अथ सप्तमी—

सोममिति । वयं सोमराजादीन्प्रथमतः कर्णारम्भकाननुसृत्य पश्चादारभाम-
हेऽश्वस्ते सर्वेऽनुगृह्णन्तु ।

विधत्ते—

“ सप्तान्ऋषीमाञ्जुहोति । सप्त वा अन्नानि । यावन्त्येषान्नानि । तान्ये-
वावरुन्धे । सप्त ग्राम्या ओषधयः । सप्ताऽऽरण्याः । उभयीषामवरुद्धयै ”
[ब्रा० का० १ म० ३ अ० ८] इति ।

अन्नहेतूनामोषधीनां सप्तत्वात्तत्कार्याणामन्नानामपि सप्तत्वम् । ओषधीनां
सप्तत्वमापस्तम्बोऽग्निचयने दर्शयति—“ तिलमापत्रीहिषवाः प्रियङ्गुमणवो
गोधूमा वेणुः श्यामाका नीवारा जर्तिल्लश्च मवीधुका अरण्वजा मार्कटका
विज्ञेया गार्भुतसप्तमाः कुलत्थसप्तमा वा सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्ताऽऽरण्या
अलुष्टे ” इति ।

एकैकस्यान्नस्य पृथगेव होमं विधत्ते—

“ अन्नस्यान्नस्य जुहोति । अन्नस्यान्नस्यावरुद्धयै ” [ब्रा० का० १
म० ३ अ० ८] इति ।

इमं पक्षमापस्तम्बो दर्शयति--“वाजप्रसवीयं जुहोति सप्त ग्राम्या ओष-
धयः सप्ताऽऽरण्याः पृथग्गन्धानि इवीकृत्यौदुम्बरेण सुवेण वाजस्येमं प्रसवः
सुषुव इति ग्राम्याणि हुत्वाऽऽरण्यानि जुहोति” इति ।

इदानीं बौधायनाभिमतं सर्वाण्येकीकृत्य होमं विधत्ते--

“यद्वाजपेययाज्यनवरुद्धस्याश्रीयात् (१) । अवरुद्धेन व्युध्येत ।
सर्वस्य समवदाय जुहोति । अनवरुद्धस्यावरुद्ध्यै” [ब्रा० का० १ प्र०
३ अ० ८] इति ।

होमकाले यदश्वमवरुद्धं स्वीकृतं तद्रुपेक्ष्य यदस्वीकृतं वाजपेययाजी काला-
न्तरेऽश्रीयात्तदानीमपेक्षितेन यागकालीनेनाज्जेनासौ विमुक्तो भवेत् । अतः
सर्वमेकीकृत्य होमे सर्वस्यापि यागकाले स्वीकृतत्वेन दोषापादकमस्वीकृतं
किञ्चिन्न भवेत् । अतोऽस्वीकृतस्य सर्वस्यापि यागकाले स्वीकाराय मिलित्वा
होम इत्यर्थः ।

होमे साधनविशेषं विधत्ते--

“औदुम्बरेण सुवेण जुहोति । उर्ग्वी अन्नमुदुम्बरः । उर्गं एषावाधस्याध-
रुद्ध्यै” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

उर्ग्वी अन्नं बलप्रदमेवानमत एव देशविशेषे बह्वद्यते ।

देवस्य त्वेति । कल्पः--“अथ यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचिनग्रीवमु-
त्तरलोमाऽऽस्तृणाति तद्यजमानं प्राश्नमुपवेश्य सुवर्णरजताभ्यां रुक्माभ्यां पर्मु-
पास्य पुरस्तात्पत्यञ्चमभिषिञ्चति ग्रीष्मोऽभिषिञ्चत्युपस्तादन्ववस्तावयति देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो मन्तुर्मन्त्रे-
णाग्नेत्वा साध्राज्येनाभिषिञ्चामिन्द्रस्य त्वा बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चा-
मीमि” इति ।

अवेन्द्रस्येत्यस्मिन्मध्यमन्त्रेऽनुषङ्गसूचनायानाश्नातोऽपि त्वाशब्दः सूत्रकारेण
पाठितः । देवस्य त्वेत्यादिव्याख्यातः । या सरस्वती वाग्विशेषदेवता या च वाकश-
ब्दाभिहिता वाक्सामान्यदेवता यश्चान्तर्यामी यन्तृशब्दवाच्यो योऽप्यग्निस्तेजःप्र-
दस्तेषां यन्त्रेण नियमनेनानुज्ञया साम्राज्यनिमित्तं त्वामभिषिञ्चामि । इन्द्रस्ये-
त्येतावानवाऽऽम्नातो द्वितीयो मन्त्रः । स च पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गेण व्याख्या-
तव्यः । बृहस्पतेरित्यादौ तृतीयमन्त्रे पूर्वभागोऽनुषङ्गनीधः ।

(वाजपेयोप्युक्ताज्ञहोमाभिधानम्)

देवस्य त्वेत्येतास्मिन्मन्त्रभागे प्रसवपदाभिप्रायमाह—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह । सवितुपसूत एवैनं ब्रह्मणा देवता-
भिरभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वौषधिरसमभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते—

“ अन्नस्यान्नस्याभिषिञ्चति । अन्नस्यान्नस्वावरुद्धौ (२) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तात्प्रत्यश्चममभिषिञ्चति । पुरस्ताद्भि पतीचीनमन्नमघत्ते । शीर्षतोऽभि-
षिञ्चति । शीर्षतो सश्वमघत्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

आसप्तवाताविषयवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

गुणान्तरं विधत्ते—

“ आमुखादन्ववस्तावमति । मुस्त एवास्मा अन्नाद्यं दधाति ” [ब्रा० का०
१ प्र० ३ अ० ८] इति ।

शिरस आरभ्याऽऽनुलोम्येन मुखपर्यन्तमेवावकाशयेन्न त्वधः ।

मन्त्रेष्वग्नीन्द्रबृहस्पतिशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे—

“ अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । एष वा अग्नेः सवः । तेनैवैनम-
भिषिञ्चति । इन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह (३) । इन्द्रियमेवास्मि-
न्नेतेन दधाति । बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृह-
स्पतिः । ब्रह्मणेनैनमभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

एष ओषधिरसोऽग्नेः सवोऽग्निना प्रेरितः । अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नाग्निसंबन्धेन
तेनैव रसेनाभिषिञ्चति । एष वा इन्द्रस्य सवो बृहस्पतेः सव इत्यनुसंधेयम् ।

विधत्ते—

“ सोमग्रहाश्चावदानीयानि चर्त्विगम्य उपहरन्ति । अमुमेव तैर्लोकमन्नवन्तं
करोति । सुराग्रहाश्चानवदानीयानि च वाजसूत्रम्यः । इममेव तैर्लोकमन्नवन्तं
करोति । अथो उभयीज्वेवाभिषिच्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

पशोर्यान्ववदानीयानि हृदयादीनि । हृदयस्याग्नेऽवधतीत्यादिश्रुतेः । तानीडा-
यामवक्तानि सोमग्रहांश्चर्त्विगम्यः प्रयच्छेत् । शिरादीन्यनवदानीयानि । न

(वाजपेयोपयुक्ताज्ञहोमाभिधानम्)

शीष्णोऽवद्यति नांसयोरित्यादिभुतेः । तानि सुरामहंश्च वाजसृद्भ्यो रथाम्तरैः
बौद्धशमिराजिधावनं कृतवद्भ्यो वैश्येभ्यः प्रयच्छेत् । एवं सत्युमयीषु देवीषु
मानुषीषु च प्रजास्वयमभिविक्तो भवति ।

विधत्ते—

“ विमार्थं कुर्वते वाजसृतः (४) । इन्द्रियस्यावरुद्ध्यै ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

विशेषेण मथनमाटोडनं कलहो विमार्थः । पानवश्चनटनाधामिनयं
विमार्थं कुर्युः ।

सवनत्रये स्तोत्रेषु क्रमविशेषं विधत्ते—

“ अनिरुक्ताभिः प्रातःसवने स्तुवते । अनिरुक्तः प्रजापतिः । प्रजापते-
राप्त्यै । वाजवतीभिर्माध्यादिने । अह्ने वै वाजः । अश्वमेधावरुन्धे । शिपिवि-
ष्टवतीभिस्तृतीयसवने । यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु
प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अनिरुक्ताभिरव्यक्तदेवताकामिर्क्राग्निरिति । साकल्येन तन्महिम्नो वक्तुमशक्य-
त्वात्प्रजापतिरनिरुक्तः । वाजशब्दोपेता क्रवो वाजवत्यः । शिपिविष्टशब्दोपेता-
अर्चः शिपिविष्टवत्यस्ताः सर्वाः सामवेदे द्रष्टव्याः । विष्टशब्दो विष्णुपर्यायः
सत्त्वत्र कलह्यापिनं यज्ञमाचष्टे । शिपिशब्दः पशुवाची । अतः शिपिविष्टवती-
भिर्क्राग्निर्यज्ञे पशुषु च प्रतितिष्ठत्येव ।

सामविशेषं विधत्ते—

“ बृहदन्तं भवति । अन्तमेवैनं भिद्यै गमयति (५) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अन्तिमस्य स्तोत्रस्य यदन्तं साम तद्बृहद्भावेत् । तेन गानेनैनं यजमानं
भिद्यै संपत्तिखये यज्ञस्यान्तं समाप्तिं प्राप्तिवान्भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाजससमिरन्तस्य होमो देवयजुस्तयात् ।

अभिषिञ्चेत्स्वामिर्न तं दश मन्त्रा इहोदिताः ॥ १ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अ॒भि॒रे॒काक्ष॑रेण वा॒चमु॑द॒जय॑द॒श्विनौ॑ द॒व्यक्ष॑-
रेण प्रा॒णापा॑नाबु॒दज॑यतां विष्णु॒र्यक्ष॑रेण त्री-
ल्लो॒कानु॑द॒जय॑त्सोमश्चतु॒रक्ष॑रेण चतु॒ष्पदः॑ प॒शू-
नु॑द॒जय॑त्पु॒षा प॒ञ्चाक्ष॑रेण प॒रु॒क्तिमु॑द॒जय॑द्वा॒ता
षड॑क्षरेण षड्भू॒तनु॑द॒जय॑न्म॒रुतः॑ स॒प्ताक्ष॑रेण सप्त-
प॒वा॒ः श॒क्ररी॑मु॒दज॑यन्बृ॒हस्प॑तिरि॒ष्टाक्ष॑रेण गा॒य-
त्रीमु॑द॒जय॑न्मि॒त्रो न॒वाक्ष॑रेण त्रि॒वृत्॒ः स्तोम॑-
मु॒दज॑यत् (१) वरु॒णो द॒शाक्ष॑रेण वि॒राज॑मु॒-
द॒जय॑दिन्द्र॒ एका॑द॒शाक्ष॑रेण त्रि॒ष्टुभ॑मु॒दज॑यद्वि॒श्वे
दे॒वा द्वा॑द॒शाक्ष॑रेण जगतीमु॒दज॑यन्वस॒वस्यो॑-
द॒शाक्ष॑रेण त्रयो॒दश॑ः स्तोम॑मु॒दज॑यन्बृ॒हश्चतु॑-
र्द॒शाक्ष॑रेण चतु॒र्दश॑ः स्तोम॑मु॒दज॑यन्ना॒दि॒त्याः
प॒ञ्चद॑शाक्षरेण प॒ञ्चद॑शः स्तोम॑मु॒दज॑यन्ना॒दि॒तिः
षोड॑शाक्षरेण षोड॑शः स्तोम॑मु॒दज॑यत्प्रजाप॒तिः
स॒प्तद॑शाक्षरेण सप्तद॑शः स्तोम॑मु॒दज॑यत् (२) ॥

(त्रि॒वृत्॒ः स्तोम॑मु॒दज॑यत्प॒द्वत्तारि॑श्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इशमेऽन्नहोम उक्तः । एकादश उज्जितिमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथ यजमानमन्त्रास्थायोज्जितीवाचयत्प॒भिरे॒काक्ष॑रेण वा॒चमु॑द॒ज-
य॑दिति सप्तदश ” इति ।

पाठस्तु—

अग्निरेकाक्षरेणेति । आश्रावयेत्यादिके सप्तदशाक्षरे मन्त्रसंघे एकैकाक्षरवृद्ध्या तत्तन्मन्त्रं पठित्वा तत्सामर्थ्यादग्न्यादयो वागादीनुदजयन् । अथवा विध्यन्तर एकाक्षरो मन्त्रशास्त्रप्रसिद्धया वागग्निबीजं तेनैकाक्षरेण मन्त्रेणाग्निर्वागुज्जयः । व्याक्षरेणाजपामन्त्रेण प्राणापानात्मकेनाग्निनोः प्राणापानोज्जयः । एवमग्न्येऽपि व्यक्षरादिमन्त्रा यथायोगमुन्नेयाः । मन्त्राक्षरसंख्यानुसारेण लोकत्रयादिजयो विशेषः । त्रिवृत्स्तोमगतानामृचां नवसंख्योपेतत्वात्तज्जयो द्रष्टव्यः । त्रयोदशस्तोमादावपि तिसृणामृचामावृत्तिविशेषेण तत्तत्संख्या द्रष्टव्या । एतदुज्जिविविधित्वं ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्त इत्येतादृशः पूर्वमेवास्माभिर्व्याख्यातः सोऽयमत्रोत्कर्षणीयः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्निः सप्तदशाऽऽम्नाता उज्जितार्वाचयेदमूः ।

यजमानं रथेष्वेषु धावत्सध्वर्युरादरात् ॥ ११ ॥ [इति] ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दार्थित्तरिचसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमपाठके सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा दृषदं भुव-
नसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरि-
न्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽस्यन्सृषदं त्वा घृत-
सदं व्योमसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनि-
रिन्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽसि पृथिविषदं त्वाऽ-
न्तरिक्षसदं नाकसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते
योनिरिन्द्राय त्वा । वे यहाः पञ्चजनीना
येषां तिस्रः परमजाः । दैव्यः कोशः (१)

(वाजपेयोपशुकातिशयमन्त्राभिधानम्)

समुञ्जितः । तेषां विंशेप्रियाणां मिषमूर्जः सम-
शमीमेष ते योनिरिन्द्राय त्वा । अपाः रस-
मुद्दयसः सूर्यरश्मिः समामृतम् । अपाः
रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममेष ते
योनिरिन्द्राय त्वा । अया विष्ठा जनयन्कर्ष-
राणि स हि घृणिरुर्वराय गातुः । स प्रत्यु-
दैद्धरुणो मध्वो अग्रः स्वायां यत्तनुवां तनूमै-
रयत । उपयामगृहीतोऽसि प्रजार्पतये त्वा
जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः प्रजार्पतये त्वा (२) ॥

(कोशस्तनुवां त्रयोदश च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादश उज्जितिमन्त्रा उक्ताः । द्वादशोऽविश्रासमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ आश्रयणं गृहीत्वा पञ्चैन्द्रानतिश्रासाम् गृह्णाम्युत्तममगृहीतोऽसि
नृपदं त्वा नृपदमित्येवामिः पञ्चभिः = इति ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

उपयामेति । हे मथमातिश्रास त्वमुपयामेन प्रथिर्व्योत्तिकेन शशेभ्य गृही-
तोऽसि । इयं वा उपयाम इति पूर्वमुदाहृतम् । मनुष्येषु वनस्पतिषु मुषनेषु
स्वापित्वेनावस्थितानिन्द्राय मिषं त्वां गृह्णामि । एष स्वरपदेशस्ते स्थानं तस्मा-
दिन्द्राय त्वामग्न सादयामि । एष इत्यादिः सादनमन्त्रः ।

नृपदमित्यादिपदामिप्रायमाह—

नृपदं त्वेत्याह । यजत वै नृन् । यजानामेवतेन सूर्यते । नृपदमित्याह । वन-
स्पतयो वै वृ । वनस्पतीनामेवतेन सूर्यते । मुषनसदमित्याह । यज्ञा वै वस्यन्ता-

भवति । भुवनमगच्छति वै तमाहुः । भुवनमेवैतेन गच्छति (१) ” [भा०
का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

नृन्नास्तेषु सीदतीति नृषत्तं नृषदम् । एतेन यजुष्पाठेन प्रजानां मध्ये सूयते
स्थाभित्वेनाभिषिच्यते । यदा लोके वसीयान्धनाढ्यो भवति तदा तं पुरुषं
स्थाभित्वेन छत्तं भुवनमगन्नासवानिति जना आहुः ।

अथ द्वितीयग्रहणमन्त्रः—

उपयामेति । पूर्ववद्द्व्याख्येयम् ।

एतदेवाभिषेत्य तथैव व्याचष्टे—

“ अप्सुषदं त्वा घृतसदमित्याह । अपामेवैतेन घृतस्य सूयते । व्योमसदमि-
त्याह । यदा वै वसीयान्भवति व्योमामगच्छति वै तमाहुः । व्योमेवैतेन गच्छति ”
[भा० का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अप्सित्यादिपाठेन तत्स्थाभित्वेनाभिषेकः । धनाढ्यस्य व्योमगमित्वं नाम
मन्त्राभारोहणम् ।

अथ तृतीयग्रहणमन्त्रः—

उपयामेति । पूर्ववद्व्याचष्टे—

“ पृथिविषदं त्वाऽन्तरिक्षसदमित्याह । एषामेवैतेन लोकानां सूयते ।
तस्माद्वाज्येयमाजी न कंचन प्रत्यवरोहति । अपीव हि देवतानां सूयते । नाक-
सदमित्याह । यदा वै वसीयान्भवति । नाकमगच्छति वै तमाहुः । नाकमेवैतेन
गच्छति ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

तस्मादयं बाजपेययोगेनाग्न्यादिदेवतानामपि मध्येऽभिषिक्तं इव भवति । अग्नेस्त्वा
साचाज्येनाभिषिञ्चामीत्यादिमन्त्रेष्वग्न्यादीनां यद्यत्साम्राज्यं तेन निमित्तेनाभिषे-
कस्योक्तत्वाच्च प्रत्यवरोहति । अपि तस्माद्देवतानां मध्येऽभिषिक्तत्वाद्देवदेव
कमपि मनुष्यं यति गजादिवाहनान्नावरोहति नावरोहेदिति विधिः । अतः
एवाऽऽपस्तम्ब आह—“ यावज्जीवं न कंचन प्रत्यवरोहेद्बृहस्पतिश्च येन वा
प्रत्यवरोहणीयेन यजेत ” इति ।

अथ चतुर्थग्रहणमन्त्रः—

ये ग्रहा इति । येऽतिग्राह्यत्वाद् ग्रहाः पञ्चजनीनाः पञ्चजनेभ्यो देव-

(वाजपेयोपमुक्तातिग्राह्यमन्त्राभिधानम्)

पनुष्पासुररक्षोगन्धर्वेभ्यो निषादपञ्चमेभ्यो वर्णेभ्यो वा हिताः । येषामपिग्राह्याणां
विश्व आग्नेयैन्द्रसौर्यास्तथाविग्राह्यरूपाः परमजाः प्रकृतयः । किञ्च येषां प्रमा-
वेन दैव्यो दिवि भवः कोशो मेघः समुन्जितः सम्पङ्क्त्युन्नीकृतो वर्षा-
भिमुखः कृत इत्यर्थः । विविधानि शिप्राणि हनुस्थानीयानि पात्राग्र्याणि वैक-
पेता विशिप्रियास्तादृशानां येषामपिग्राह्याणां पूरणायेषमन्त्रसदृशमूर्जं बलमदं
सोमरसं समग्रमीं सम्पङ्क्त्युद्गृह्णाति ।

पञ्चजनीमशब्दाभिधायं दर्शयति—

“ ये ग्रहाः पञ्चजनीना इत्याह । पञ्चजनानामेवैतेन सूयते ” [वा०का०

१ प्र० ३ अ० ९] इति ।

एतेन मन्त्रपाठेन निषादपञ्चमानां वर्णानां स्वाभित्वेनाभिविध्यते ।

अथ पञ्चमग्रहणमन्त्रः—

अपामिति । हेऽतिग्राह्या वो युष्मार्कं मध्य उत्तमं चरमं ग्रहं तं तथाविधं
गृह्णाति । किञ्चिधम् । अपां रसम् । उदकस्यैव सोमरसत्वेन परिणामात् ।
उद्धृतं वयोऽन्धं जीवनं वा यस्य तमुद्दयसम् । सोमरसो सन्नभूतो जीवनहेतुश्च ।
अपाम सोमममृता अभूमेत्युक्तत्वात् । सूर्यं (योः) रश्मिः परिष्काहेतुर्यस्य वं
सूर्यरश्मिम् । वृष्टिक्लिन्ना ओषधय आतपेन पच्यन्तेऽन्यथा वृष्ट्याधिक्येन पूयेभ्यः ।
समाभूतं गायत्र्या द्युलोकात्सम्यगानीतम् । किञ्चापां रसः सोमवस्त्रित्वेन
परिणतस्तस्यापि यो रसः सारस्तादृशमुदकरसम् ।

स्वाभित्वं तेजोयुक्तत्वं च भागद्वयपाठेन भवतीति दर्शयति—

“ अपां रसमुद्दयसमित्याह । अपामेवैतेन रसस्य सूयते । सूर्यरश्मिं रसा-
भूतमित्याह सशुक्रत्वाय (२) ” [वा०का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ अथा विष्टा जनयन्कर्म्मरत्नीति सप्तदश प्राजापत्यान्सोमग्रहान्गृ-
ह्णाति ” इति । पाठस्तु—

अथा विष्टेति । अथाऽयं प्रजापतिर्विष्टा विशेषेणान्न स्थितः कर्म्मराष्ट्रे-
तानि कर्माणि जनयन्संपादयन्वर्तते । यस्मात्स प्रजापतिर्वृणिर्दीक्षिमान्काशको
भूत्वा वराय भेष्टाय कर्म्मफलधारोरुर्गोतुर्विस्तीर्णो मार्गो भवति । तस्मात्स प्रजाप-
तिर्वर्ण्यो मधुनः कर्म्मफलस्य धरुणो धारयिता सन्नमं प्रत्यस्परसमीपं प्रति उदैदु-
त्कर्षेण भ्रान्तोऽनु । यद्यस्मात्स्वायां तनुवां स्वकीये शरीरे तनुमस्यच्छरिरमैरयत

(वाजपेयोपयुक्तातिशयमन्यसमिधानम्)

मममति, तस्माद्वयं कलं प्राप्स्याम इति शेषः । एकपक्षा गृह्यादीत्येतत्प्र विधिः ।
न च पूर्वमेव व्याख्यातः । अथ विनियोगसंग्रहः—

“ उपेत्यतिशयमेन्द्रं गृहीत्वैवेति सादयेत् ।

उत्तरेषु चतुर्थेवमया सप्तदश ब्रह्मन् ॥

प्राजापत्यान्मगृह्णाति मन्वा द्वादश वर्णिताः ” ॥ १ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छम्पयजुर्वे-

दपितैविरिमसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)-।

अन्वह मासा अन्विह्वनाम्यन्वोर्षधीरनु पर्व-
तासः । अन्विह्व* रोदसी वावशाने अन्वापो
अजिहत जायमानम् । अनु ते दाधि मह
इन्द्रियाय सजा ते विश्वमनु वृजहस्ये । अनु
सञ्जमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृपसे ।
इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमश्रवम् । न
ह्यस्या अपरं च न जरसा (१) मरते पतिः ।
माहर्मिन्द्राणि रारण सस्युर्वेषाकपेर्जते । यस्ये-
दमर्ष्य* हविः प्रियं देवेषु गच्छति । यो जात
एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्कतुना पर्यभू-
पत् । यस्य शुभ्राद्रोदसी अर्भ्यसेता मुष्णास्य
मक्षा स जनास इन्द्रः । आ ते मह इन्द्रोत्पुम्भ
समन्थवो यत्समरेन्त सेनाः । पताति दिगुज-
यस्य बाहुवोर्मा ते (२) मनो विश्वद्वियग्वि-
चारीत् । मा नो मधीरा भरा दद्धि तजः प्र
दाशुपे दातवे भूरि यत्ते । नव्ये देष्णे शास्ते

(काम्यवाच्यापुरोमुवाक्यामिषालम्)

अस्मिन्त उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः ।
 आ तू भर माकिरेतस्परिं हाद्विष्ठा हि त्वा
 वसुपतिं वसूनाम् । इन्द्र वत्ते माहिर्न वप्रम-
 स्यस्मभ्यं तद्धर्म्यम् (३) प्र वन्धि । प्रव-
 तार* हवामह इन्द्रमा हविषा वयम् । उमा
 हि हस्ता वसुना पृणस्वाऽऽ प्र यच्छ दक्षि-
 णाक्षोत सव्यासु । प्रदाता वञ्जी वृषभस्तुरा-
 पादच्छुष्मी राजा वृजहा सौमपादा । अस्मि-
 न्यङ्गे नहिम्या निषथायां मव यजमानाय ह्य
 योः । इन्द्रः सुजामा स्ववा* अबोभिः सुपु-
 ङ्गिको भवतु विश्ववेदाः । वाधतां द्वेषो अर्धयं
 कृणोतु सुवीर्यस्य (४) पतयः स्याम । तस्य
 वय* संमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे
 स्याम । स सुजामा स्ववा* इन्द्रो अस्मे
 आराब्धिद्वेषः सनुतयुषोतु । रेवतीर्नः सव-
 माद् इन्द्रं सन्तु तुविषाजाः । शुभन्तो वासि-
 र्मेदेम । प्रो व्यस्ये पुसेरथमिन्द्रोव जून्मर्षत ।
 अभीके चिदु लोककृत्सङ्गे समस्तं वृजहा ।
 अस्माकं वोधि वोदिता नर्मन्तामन्यकेषाम् ।
 न्याका अधि धन्वंतु (५) ॥

(अस्ता मा ते हर्म्य सुवीर्यस्याप्येकं च) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाठके
 सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यमिदमेव)

(पाकयज्ञः सः श्रवाः परोक्षं बर्हिषो भ्रुवामगन्धेत्याह देवं सवितर्देव-
स्याहं क्षत्रस्थोत्वं वाजस्यारिकाक्षरेणोपयामगृहीतोऽसि नृपदम्बह त्रयोदश
॥ १३ ॥

(पाकयज्ञं परोक्षं भ्रुवां वि तृजते च नः सर्ववीरां पतयः स्यान्मैकपञ्चाशत्
॥ ५१ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

(अथ मध्यमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

इदं वाजपेयमन्त्राः समाहिताः । त्रयोदशे काम्ययाज्या [पुरोनुवाक्या]
उच्यन्ते ।

काम्येष्टिकाण्डे काचिदीष्टिरेवाम्नायते—

“ इन्द्रायाम्बृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्बृजः
स्थेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातामनुकान्करोति ग्राम्येव भवति ”
[तै० का० २ म० २ अ० ८] इति ।

अनुकूलश्चासावृजुश्चेत्यम्बृजः, साहाय्यकरणवानुकूल्यम् । विरोधानाचारण-
भृजुत्वं तादृशम् । इन्द्रोऽस्मै यजमानाय सजातान्जातिप्रभृतिबन्धून्नुकानेतरिभ-
वानुकूलान्करोति । ततोऽयं ग्रामस्वामी भवत्येव ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अन्वहेति । अहशब्द इच्छशब्दश्च समुच्चये । चैवादयो मातास्ते च
जायमानपिन्द्रमनुसृत्याजिहतास्माननुग्रहीतुं प्राप्तवन्तः । एवं वनान्योपधयः पर्वता
धावशाने अस्मान्कामयमाने रोदसी द्यावापृथिव्यावापध्याजिह्वेति योजना ।
षोढा वाक्यानि भेतुं षड्भुवाब्दाः । स च भेद आदरायः ॥

अथ याज्यामाह—

अनु त इति । यजत्र यष्टव्य हे इन्द्र महे महते सर्वेभ्यो देवेभ्योऽधिकाम
ते पुण्यं तत्रा तत्रेषु विश्वं सर्वं हविर्देवेभिरग्न्यादिभिरनुमापि अनुक्रमेण दीयते ।

(काम्यस्याज्यापुरीनुवाक्याभिधानम्)

किमर्थम् । वृत्रहत्ये वृत्रबंधमनु ते तवेन्द्रियाय बलसिद्धयर्थम् । न केवलं वृत्र-
बंधमनुसृत्य क्षत्रमनु त्वदीयं क्षत्रियत्वजात्याभिधानं चानुसृत्य, सहोऽनु त्वदी-
यमेव बलमनुसृत्य, नृपस्य वैरिमनुष्यविरस्कारशीलमनुसृत्य, त्वयि यथोक्तान्गुण-
नवेक्ष्य ते तुभ्यं पुनः पुनर्वीर्यत इति शेषः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राण्यै वरुं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसुरशिवेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देव-
तेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनेष भावति सैवास्य सेनाऽसुरस्यति [सं० का०
२ म० २ अ० ८] इति ।

असंशिता तीक्ष्णा न भवति (वेत्) स्वकार्यक्षमा नैव भवेदित्यर्थः ।

तस्यामिष्टौ कंचिदङ्गविशेषं विधत्ते—

“ बल्वजानपीभ्ये सं नरोद्वीर्यत्राधिष्कन्ता न्यमेहस्ततो बल्वजा उदतिष्ठन्-
वाभेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयति ■ [सं० का० २ म० २ अ० ८]
इति ।

बल्वजास्तृणविशेषाः । तानपि चोदकप्राप्त इभ्ये सम्यग्बध्नीयात् । आधि-
ष्कन्ताऽधिकं पुरीषं प्राप्ता गौर्यत्र देशे, न्यमेहर्भितरां मूत्रं करोति, ततो देश-
बल्वजा उत्पद्यन्ते । तेषां च बल्वजानां मन्धत्वेन यजमानं गवामेव न्यायम-
पिनीय प्राप्य गा वेदयति लम्बयति । गवां न्यायः स्वाधीनतया शिक्षितत्वं ।
यथा घेनवः शिक्षिताः प्रतिदिनमरण्ये गत्वा यत्र कापि पलायनलक्षणं चापलं
परित्यज्य काले स्वगृहमेवाऽऽद्यान्त्यमायासेन दुहन्ते यथा वा मलीकदाः
शिक्षिताः सन्तो रथादीन्स्वामिन इच्छानुसारेण वहन्ति, यथा सेनायाः स्वव-
शत्वेन कर्मकारित्वं गोन्मायः । गा वेदयति गोवधितां स्वाधीनां कर्मकारि-
त्वेन प्रापयतीत्यर्थः ।

यत्र पुरीनुवाक्यामाह—

इन्द्राणीमिति । आसु नारिषु देवस्त्रीषु मध्ये सेनास्वामिभूतामिन्द्राणीं
सुपत्नीं पतिव्रतामहमश्रवम् । अपरं चान्यदप्येकमस्ति, अस्मा इन्द्राण्याः पति-
र्भरसा नहि मरते नैव धियते ।

तत्रैव यान्यामाह—

वाङ्मिवि । हे इन्द्राणि अहं सस्युर्वृषाकपेर्कृते त्वत्प्रियमिन्द्रं विना वं कथमन्यं देवं न रारण नैव कीर्तयामि । यस्य ममाप्यमत्सु भवमिदं हविः सोम-पुरोडासादिकं प्रियमिदं भूत्वा देवेषु गच्छति सर्वान्देवान्प्रामोति, तादृशोऽहमिति पूर्ववान्वयः ।

इष्टधन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्ववेत्संश्रामे संयत् इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा सङ्गमामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तस्त्वं संश्रामम् ” [सं० का० २ प० २ अ० ८] इति ।

मनस्वते धैर्योपेताय, संश्रामे युजे संयत्ते सम्यक्प्रवृत्ते सति, इन्द्रियेण प्राणिपादादीन्द्रियपाटवेन, मन्युना वैरिविषयकोषाधिक्येन, मनसा पलायनभीत्या-दिबर्चनरूपेण धैर्येण ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

यो जात इति । यो देव इन्द्रो जात एवोत्पत्त्या एव पथमो देवानां मध्ये मुख्यो मनस्वान्धैर्यवान् भूत्वा कतुना वृत्रवधादिकर्मणा देवान्प्रामगन्वादीन्वर्ध-भूषदतिक्रान्तवान् । यस्येन्द्रस्य शुष्माऋताद्वेदसी छावाप्राथिव्यावभ्यसेतामवि-मीताम् । भ्यस्त भय इति धातुः । जनासो हे जनाः स इन्द्रो नृणां स्वकीय-बलस्य मक्षा महिम्ना युष्मानवत्विति शेषः ।

याज्यामाह—

आ स इति । उग्र हे इन्द्राऽऽसमन्तात्ते तवोवी रक्षणं महोऽधिकम् । यद्यस्मा-द्रक्षणादस्मदीयाः सेनाः समन्वयो वैरिविषयकोषयुक्ताः सत्यः समरन्त सम्यग-रन्त कीडा अकुर्वन्परबलं नैवागणयन्तिपर्यैः । स (किं) च नर्यस्य मनुष्यहितस्य ते तव बाहुवोर्दिद्युत्सङ्गादिदीप्तिः पताति सर्वत्र प्रसरति । ते मनो विष्वदिदृग्बहुमुखं सन्मा विचारीन्मा विचरतु ।

पूर्वोक्तमेवेष्टिं फलान्तराय विधत्ते—

“ एतामेव निर्जपेद्यो हतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि हि वा एतस्माद्वका-न्तान्यथैव हतमनाः स्वयंपाप इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ८] इति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यः पुरुषो रोगेण द्रव्यहान्यादिना वा हतमना नष्टचित्तः सन्त्सर्वपापान् भ्रान्त इव स्यात्, एतस्मात्पुरुषादितानीन्द्रियमन्युधैर्वाणि अपक्रान्तानि । अथेदानीमेव पुरुषो नष्टचित्तः स्वयं भ्रान्तो भवति तादृश एतामेव निर्वपेदिति पूर्ववान्वयः । एतस्यामपीदौ पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरितिन्वमेव दातारं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै दानकापाः प्रजाः करोति दानकामा अस्यै प्रजा भवन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

मा न इति । हे इन्द्र नोऽस्मान्स्मदीयाः प्रजाश्च मा मर्षाः कलहार्थिनीर्मा कार्षीः । किंतु प्रकर्षेण दातृशुभे हव्यं दत्तवत्ते यजमानाय दातृवे दातुं ते त्वदीयं मङ्गुरि धनं संचितमस्ति तदाभर तदाहर । आहृत्य च नोऽस्मभ्यं दाक्षि देहि । हे इन्द्र नव्ये नूतने देष्णे त्वदानसाधने शस्ते प्रशस्तेऽस्मिन्कर्षणि त उक्थे त्वदीये शस्ते स्तुवन्तो वयं धनवाम प्रकर्षेण पार्थयामहे ।

तत्रैव याज्यामाह—

आ तू भरेति । हे इन्द्र त्वमा तू भर धनमाहरैव । एतत्त्वदाहृतं धनं मा-किर्यैव परिष्ठात्परत्र मा तिष्ठतु । यस्मात्त्वां वसूनां वसुपतिरिति विद्या । कस्यचिदेव धनस्य पतिर्न भवति, किंतु सर्वेषामिति विवक्षया वसूनां वसुपतिरिति युक्तम् । यस्मादेवं विद्या तस्मादाहरेत्यन्वयः । हे इन्द्र त्वदीये माहिने महनीये इदं दातव्यं यज्जनमस्ति हे हर्यथ हरिनामकाम्यामथाभ्यामुपेतेन्द्र तज्जनमस्मभ्यं प्रयन्धि प्रयच्छ ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रक्षन्तिव सप्त प्रदी-धेतेन्वमेव प्रदातारं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै प्र दापयति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

प्रदाने प्रदापयित्वा । वाक्यस्यान्ते प्रदापयतीति श्रवणात् । यस्मा उत्तमर्षाव प्रतिग्रहीषे दायादाय वाऽधमर्षादिः पुरैव प्रकर्षेण दत्तमित्येवं दातव्यं धनमप्युपति तज्जनं स्वत्वेन व्यवह्रियते । वस्तुतस्तु नैव प्रत्वं, तादृश उत्तमर्षादिनिर्वपेत् ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्रदातारमिति । प्रकर्षेण दातारं दापयितारमिन्द्रं हविषा युक्ता वयमाहवा-
मह आह्वयामः । हे इन्द्र, उभावपि हस्तौ धनेन पृणस्व पूरय । तयो मयाऽऽभि-
मुख्येन दक्षिणाद्धस्तात्मयच्छ, सत्यादप्याभिमुख्येन प्रयच्छ ।

तत्र याज्यामाह—

प्रहृतेति । प्रदाता प्रकर्षेण दाता । वज्री वज्रवान् । वृषभोऽभिमतानां
धर्माणां वर्षिता । तुराषाट् शत्रूणां शीघ्रमभिमविता । शुष्मी बलवान् । राजा
दीप्यमानः । वृद्धा वृषं हतवान् । सामपावा सोमस्य पाता । ईदशस्त्वयस्मि-
न्यज्ञे नहिषि वेद्यां स्तीर्णदर्भं आनिषद्याऽऽगत्योपविश्याधानन्तरं यं सुस्वकरो
ऽमेरनिष्ठविमोजयिता भव ।

इष्टान्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुष्यो वाऽपरुध्यमानो
वेन्द्रमेव सुत्रामाणस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवेनं वायतेऽनपरुष्यो भवति”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

सुत्राम्णे सुष्ठु पात्रे । अपरुद्धश्चिरं राज्यावृषष्ठः । अपरुध्यमान इदानी-
मेव प्रश्यमानः । अनपरुष्यो प्रशाविषयः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्र इति । अयमिन्द्रः सुत्रामा सुष्ठु पाता स्ववान्वनवानवोभी रक्षणेः
सुमुहीकः सुस्वकरो विश्ववेदा अस्पवनुष्ठितकृत्स्नपरिचर्याभिज्ञो भवतु । वायवाम-
स्मान्बाधमानानां वैरिणां द्वेषो विद्वेषी स इन्द्रोऽस्माकमभयं कृणोतु करोतु ।
सत्यसादाद्यं सुवीर्यस्य वैर्यमिभयसायथ्यस्थ पतयः स्याम स्वामिनो भवेम ।

याज्यामाह—

तस्य वयमिति । वयं यज्ञियस्य यज्ञसंबन्धिनस्तस्येन्द्रस्य सुमतावनुग्राहयुके
धिक्ते स्थिता भवेम । अपि च भदे परममङ्गले सौमनसे मनःसमाधौऽवस्थिताः
स्याम । सुत्रामा सुष्ठु पाता स्ववान्वनवान्स् इन्द्रोऽस्मे अस्माकं द्वेषो द्वेष्यान्तरा-
धिदूरादेव युयोतु पृथक्करोतु । कीदृशानामस्माकं सनुतः समुदां हविर्दापुणम् ।

इष्टान्तरं विधत्ते—

(काश्यपाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ इन्द्रो वै सदृश् देवताभिरत्सरिषु न व्यावृत्तमगच्छत्त प्रजापतिमुपाधाव-
त्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निरवपसेमैवास्मिन्निन्द्रमदधाच्छकरी याज्यानु-
वाक्ये अकरोद्वज्रो वै शकरी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध सोऽभवत्सोऽभिमेन्दुः
प्र मा भक्ष्यतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत्त प्रजापतिः शकृषा अधि रेवतीं
निरमिमीव शान्त्या अग्रदाहाय ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

पुरा कदाचिदिन्द्रो देवताभिरितराभिर्हि सदृश आसीत्तदाधिपत्यलक्षणां
ध्यावृत्तिं न प्राप्तवान् । कश्चिदपि देव एतदीयं भूत्यत्वं नाङ्गी चकार । स
इन्द्रः स्वियः प्रजापतिमुपाजगाम । स प्रजापतिर्ध्यावृत्तिकामाय तस्मा इन्द्रायासी-
त्तसाष्टिगतेन्द्रदेवताकमेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत् । स प्रजापतिः स्वयमिन्द्र-
स्य यजमानस्य याम आध्वर्यवमकरोत् । तेनैव यागेनास्मिन्ध्यावृत्तिकाम इन्द्रे
सामर्थ्यं स्थापितवान् । तत्सिद्ध्यर्थं शकरीच्छन्दसा युक्ते द्वे ऋषौ याज्यानुवा-
क्ये अकरोत् । यद्यप्यत्र यो व्वस्मा इत्येकैव शकरी तथाऽप्यावृत्ता सती सैव
शकरी याज्या पुरोनुवाक्या च भविष्यतीति । सा शकरी वज्ररूपा । स वज्र
एनं व्यावृत्तिकामिनमिन्द्रं भूत्या आधिपत्यलक्षणार्थैर्ध्यावृत्त्यैव प्रकाशितवान् ।
स चेन्द्रोऽधिपातिरभवत् । भूत ऐश्वर्यं प्राप्तः स इन्द्रः पुनरभिमेदिमत्युमा
शकरी मां प्रक्ष्यतीति विचार्य, तच्छान्तये स इन्द्रः प्रजापतिं पुनरुपाधावत् ।
स प्रजापतिः शकृषा अधि अधिकत्वेन रेवतीं रेवतीर्नः सधमाद इत्येतामृचं
निर्मितवान् । किमर्थम् । शकृषा उग्रत्वशान्त्या इन्द्रस्याग्रदाहाय च ।

ऐश्वर्ययोग्यराजकुमारादेरैश्वर्यप्राप्तवैश्वर्यप्राप्त्यर्थमिष्टिमिदानीं विधत्ते—

“ योऽल१ अयै सन्तसदृशसमानैः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपे-
दिन्द्रमेव स्वेन भागधेयो नोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रं वधाति ” [सं० का०
२ प्र० २ अ० ८] इति ।

यः पुमान्राजकुमारादिः अथा ऐश्वर्यप्राप्तं सन्तमर्थः सन्नपि तदैश्वर्यम-
प्राप्य समानैः साधारणैरैश्वर्यरहितैः प्राणिभिः सदृशः स्यात्तस्मै तदर्थमिय-
मिष्टिः ।

यामेतामिष्टिं विधाय याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

“ रेवती पुरोनुवाक्या भवति शान्त्या अग्रदाहाय शकरी याज्या वज्रो
वै शकरी स एनं वज्रो भूत्या इन्द्रे भवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ८] इति ।

रेवत्याः पाठस्तु-

रेवतीर्नि इति । रेवतीर्धनवत्यः सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुकास्तु-
विवाया बद्धोपेताः शम्बरीमापितदाहशान्तिप्रदा आपो नोऽस्माकं स्मामिनीन्ध्रे
सन्त्वस्मत्सुखाय तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह वर्षं क्षुमन्तः शान्दायन्त इन्द्रं स्तुवन्तो
मदेम हृष्याम ।

शम्बर्याः पाठस्तु-

प्रो ष्वस्मा इति । अस्मा इन्द्रायास्येन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरोभागे शूवं बलं
प्रोष्वर्चत प्रकर्षेण सुष्ठु पूजयत । कथं बलस्य पूजेत्युच्यते । अयमिन्द्रो ब्रह्मा
वैरिघाती सप्तस्तु संग्रामेषु सङ्गे योज्जुभिर्वैरिभटैः सङ्गे सति संयोगे सति
अभीके चिदु हन्तुं कामयमानेऽपि वैरिणि लोकलुप्तिवर्तिं करोत्येव न तु पला-
यते । इत्थं बलस्य पूजा । तथा पूजित इन्द्रोऽस्माकमितरव्यावृत्तये चोदिता
प्रेरयिता सन्बोधि बुध्यतां सावधानो भवतु । अन्यकेषां कुत्सितामां यौरिणां
भक्ष्यस्तु अधिश्रित्य वर्तमाना ज्याकाः कुत्सिता ज्या नभन्तां नश्यन्तु नृदघन्ति-
त्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ अन्यहान्वृज्यत्यैन्ध्रे इन्द्राभीति तु (मिति) तत्परौ ।

यो जातो मन्धुमत्यैन्ध्रे मा नो दातृमवैन्द्रके ॥ १ ॥

प्रदा प्रदातृमत्यैन्द्र इन्द्रः सुखामसंयुते ।

रेवतीः श्रीमदैन्ध्रे स्यादत्र मन्वाश्चतुर्दश ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीपयैतैरिपसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽधतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विधातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपर-

मेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरीपालकेन माध-

वाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीपसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥

(राजसूयविषयानुमतादियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां आभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
 येनुर्दक्षिणा ये प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीमन्ते
 तं नैर्ऋतमेककपालं कृष्णं वासः कृष्णतूर्प
 दक्षिणा वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण एष ते
 निष्कृते भागो भूते हविष्मत्यासि मुञ्चेमम्
 हंसः स्वाहा नमो य इदं चकाराऽऽदित्यं चरुं
 निर्वपति वरो दक्षिणाऽऽमावैष्णवमेकादशक-
 पालं वामजो वही दक्षिणाऽग्नीषोमीयम् (१)
 एकादशकपालं हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशक-
 पालमृषभो वही दक्षिणाऽऽमेयमष्टाकपालमैन्द्रं
 दक्ष्यं वही दक्षिणैन्द्राग्रं द्वादशकपालं
 वैश्वदेवं चरुं प्रथमजो वरसो दक्षिणा सौम्यं
 श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणा सरस्वत्यै चरुं
 सरस्वते चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा (२) ॥

(अग्नीषोमीयं चतुर्लिंगञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके-
 ष्टमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यां वेदेभ्योऽस्त्रिकं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यावीर्यमहेभरम् ॥

(जितसूयविद्या-अमताविद्यागाढकस्य राजसूयविधयेनैर्ऋतमन्त्राणां आभिधानम्)

मपाठकेऽथाष्टमेऽस्मिन् राजसूयो नियत्यते ।

द्वाविंशत्यनुवाकेषु विंशत्या राजसूयके ॥

अनेकानि प्रधानानि कर्माणि विहितान्यथ ।

द्वाभ्यां सौवामणीमन्त्राः काम्या माय्याश्च वर्णिताः ॥

अष्टमे मन्त्रकाण्डस्थे कर्मणां बहुलत्वतः ।

तत्तत्तन्निधये प्रोक्ता मन्त्रा विधिपुरःसरतः ॥

अनूद्य तान्विधीनर्थवादो ब्राह्मण ईरितः ।

संप्रदायविदोऽगोऽथ ब्राह्मणद्वयमूचिरे ॥

ब्राह्मणं मन्त्रकाण्डस्थविधिजातमितीरितम् ।

अनुब्राह्मणमन्यत्तु कथितं सार्थवादकम् ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रथमं तावद्ब्राह्मणेन कर्मद्वयं विधीयते—

अनुमत्या इति । चतुर्दशीभिर्भितायाः पौर्णमास्या अभिमानिवेवताऽनु-
मतिः । “अमावास्या सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिः” इति श्रुतेः । “कलाहीने
साऽनुमतिः पूर्वे राका निशाकरे = इत्याभिधानात् । सा चानुमतिरत्र देवता,
पुरोडाशो ब्रह्ममित्येतदेकं कर्म । दक्षिणाभिधानेन वक्ष्यमाणेभ्यः कर्मभ्यो भिन्ना-
धिकारावगमात् । अस्मिन्कर्मणि पुरोडाशार्थं तण्डुलेषु पिष्यमाणेषु पश्चिमायां
दिशि दृषदमभ्याधातुमथः स्थापितायाः शम्भायाः पश्चाद्ये तण्डुलपिष्टलेषा अव-
शीयन्तेऽथः पतन्ति वल्लेशजातं ब्रह्मं निर्ऋतिदेवताकं, तदिदमपरं कर्म । पृथग्दक्षि-
णाभिधानात् । कृष्णं वासोऽथ दक्षिणा । तच्च कृष्णतृष्णं कृष्णदशान्तम् । केषां-
चिद्ब्रह्मणां वैचित्र्यात् दशभागमुपेक्ष्य मध्यममप्येव काषायहरिद्रादिभ्यो रञ्जितो
भवति सङ्गमा भूदिति कृष्णतृष्णत्वेन विशेष्यते । एतस्मिन्मुख्ये ब्राह्मणे प्रधानं
कर्म विहितम् । अनुब्राह्मणं तु ग्रन्थान्तरे प्रथमकाण्डे वृत्तसप्तमाष्टममपाठकरूपम् ।

तत्रे वृत्तप्रपाठकस्याऽऽदौ पूर्वोदाहृतं कर्मविधिमनूय प्रशंसति—

“अनुमत्यै पुरोडाशपट्टाकपालं निर्वपति । ये प्रत्यञ्चः शम्भाया अवशीयन्ते ।
वं नैर्ऋतमेककपालम् । इयं वा अनुमतिः । इयं निर्ऋतिः ” [भा० का० १
४० ६ अ० १] इति ।

भूमिर्द्विविधा । अल्लिगोष्णमादित्यसंस्पर्शादथ तदयोग्या वा । तथाऽऽद्यभूमिरु-
पाऽनुमतिर्द्वितीयभूमिरूपा निर्ऋतिः ।

(राजसूयविषयानुमतादियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां व्यामिश्रणम्)

पश्चादभिरुप्तस्य नैर्ऋतस्याऽऽनुमतादुत्तरकाष्ठे न्यायभाष्यं प्रधानयागप्रचारं वा-
धितुं पूर्वकालं विधत्ते—

“नैर्ऋतेन पूर्वेण प्रचराति । पाप्मानमेव निर्ऋतिं पूर्वा निरवदयते ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

लोके रुग्णानां पुष्पाणां निघ्नं रोगं प्रथमं निवार्य पश्चादिष्टां शरीरपुष्टिः स-
पाद्यते तद्दद्यापि पाप्मानं प्रतिकूलां निर्ऋतिं प्रथमतो भागदानेन निवारयति ।

विधिवान्वयगतं कपालैक्यमन्त्रं प्रशंसति—

“एककपालो भवति । एकधैव निर्ऋतिं निरवदयते ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० १] इति ।

एकधैवैकैव प्रयत्नेन । कपालबाहुल्ये हि प्रयत्नबाहुल्यं प्रसज्येतेति । तस्मि-
न्मानुमतनैर्ऋतादिकमन्त्रारम्भणीयास्थानीयात्पवित्राख्यादग्निष्टोमादूर्ध्वमनुष्ठेयम् ।

तथाऽत्राऽऽपस्तम्ब आह—“राजा स्वर्गकामो राजसूयेन यजेत गवां शतसहस्रं
दक्षिणाऽग्निष्टोमः पश्चादवर्गः प्रथममहंः पञ्च सहस्राणि पवित्रे ददाति त्रिंशतम-
मिषेचनीये त्रिंशतं दशपेये दश केशवपनीये त्रिंशतिं व्युष्टिद्वारां पञ्च कश्चस्य
धृतावापि वा चत्वार्यभिषेचनीये प्रतिहस्तहस्ताणीतराण्यहानि षष्टिं शतानि सहस्राणि
ददातीति बहुवृत्तब्राह्मणं भवति । तथा दक्षिणा अतिनयेद्यथाऽस्याहानि समकाला-
नि स्युः शेषमनुदिशति श्रोत्रं आनुमतादिभिरष्टाभिरन्वहं यजेत पिबन्तानुमत्तं
पश्चादुत्तरतश्च व्यवशातयति ये प्रत्यञ्चः शम्पाया अवशीयन्ते तं नैर्ऋतमेकक-
पालमिति । अथ वाऽऽनुमतासाध नैर्ऋतेन प्रचराति ” इति ।

नौधायनोऽप्येतदेव विशदयति—“राजसूयेन यक्ष्यमाणो भवति । पुरैस्तेत्का-
स्तुम्यै पीणमास्यै चैत्र्यै वा पीणमास्था अमावास्यायै हविषेष्ट्वा दीक्षते तस्य
विज्ञो दीक्षास्तिस्र उषंसदः सप्तम्यां प्रसूतः सतिष्ठत एव प्रायणीयोऽग्निष्टोमश्च-
पुष्टोमः सहस्रदक्षिण उद्वंसानीयान्तोऽग्राष्टमेऽङ्ग्यानुमतं निर्वपति हविः पेत्र्यै
प्रयच्छन्नाह पाचश्च प्रतीचश्च व्यवशातयेति ” इति । “ये प्राञ्चः शम्पा-
या अवशीयन्ते तानध्वर्युः समोष्य संयुत्याऽऽनुमतं अपयति । अथ ये प्रत्यञ्चः
शम्पाया अवशीयन्ते तान्प्रतिप्रस्थावा समोष्य संयुत्य नैर्ऋतं अपयति ”
इति च ।

(राजसूयविषयानुमतद्विधागाहकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां आभिधानम्)

वीहि स्वाहेति । प्रधानकर्ममात्राभिधायकेन मुख्यब्राह्मणेनेपेते पठ्यते यन्त्र-
काण्डे नैर्ऋतयागविधिसंनिधौ वीहीत्यादस्यो मन्त्रा आम्नातास्तेषां विनियोगं
बोधापन आह—

“गार्हपत्ये सुवाहुर्ति जुहोति वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण इति । अथ दक्षि-
णया वारोपनिष्कम्ब्य तां दिशं यन्ति यत्रास्य स्वकृतमिरेणं स्पष्टं भवति प्रदशो
या तदेतदेकोल्मुकमुपसमाधायाकुठाभ्यां परिगृह्य नैर्ऋते जुहोति एष ते निर्ऋते
भागो भूते हविष्पत्यसि मुञ्चेममरुहसः स्वाहेति । अत्र कृष्णं वासः कृष्णतृणं
निदधाति । अधापो व्यतिविष्य परास्य पात्रं निदधात्यनवेक्षमाणा आयन्त्यथ
हस्तपादाभ्यामक्षौदेनैव पथा यथेतमेत्य गार्हपत्ये सुवाहुर्ति जुहोति स्वाहा
नमो य इदं चकारेति । अधाऽऽनुमतेन सः स्थां करोति धेनुं ददाति” इति ।

हे गार्हपत्य स्वाहा तुभ्यं दत्तामाहुतिं जुषाणः सेवमानो वीहि दक्षिणां दिशं
जिगमिषुमिरस्माभिर्विगतो भव । माऽस्माननूत्याय बाधिष्ठाः ।

कृत्स्नाङ्गविधायके सार्थवादेऽनुब्राह्मणे यथोक्ताहुतिविधिरन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मुच्यते—

“यदहुत्वा गार्हपत्य ईयुः (१) रुद्रो भूत्वाऽग्निरनूत्याय । अध्वर्युं च
यजमानं च हन्यात् । वीहि स्वाहाहुतिं जुषाण इत्याह । आहुत्यैवैनं यजयति ।
नाऽऽर्तिमार्छत्यध्वर्युर्न यजमानः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

यद्यदि रुद्रः क्रूरदेवः । “रुद्रो वै क्रूरः” इति श्रुतेः । अध्वर्युयजमान-
योरातिनिवारणाय जुहुयादित्यर्थः ।

दक्षिणाग्नेरुल्मुकनयनं विधत्ते—

“एकोल्मुकेन यन्वि । तद्धि निर्ऋत्यै भागभेयम्” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० १] इति ।

उल्मुकेन युक्ता इत्यध्याहारः । निर्ऋतेरेकोल्मुकमिपत्यर्थवादान्तरगतं हिश-
ब्देन सूच्यते ।

दक्षिणपश्चिमयोरवान्तरदेशमङ्गुलिनिर्देशेन विधत्ते—

“इमां दिशं यन्ति । एषा वै निर्ऋत्यै दिक् । स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं
निरवदयते (२) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

नीतस्योल्मुकस्य स्थापनाय दंशविशेषं विधत्ते—

(राजसूयविषयानुमतविद्यागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्कृतप्रज्ञाणां चाभिधानम्)

“ स्वकृत इरिणे जुहोति पदरे वा । एतद्वै निर्कृत्या आयतनम् । स्व
एवाऽऽयतने निर्कृतिं निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

इरिणमुपरक्षेपं, तच्च स्वकृतं स्वतःसिद्धं, न तु यतः कुतश्चिदावापोषः
पक्षिस्ताः । पदरः स्वतःसिद्धं भुञ्जिषुम् ।

द्वितीयमन्वस्थायमर्थः—हे निर्कृते आप्यदेवते, एष एककषाद्युपरोडाशस्तव
भागः । हे भूते स्वकीयभागे परितोषेणात्मदीयैर्भर्तृहेतो त्वमिदानीं हवि-
ष्मत्यसि । अत इमं यजमानमंहतो दारिण्यपदात्पापान्मुञ्च । अत्र स्वाहाकारो
बौधायनेनाध्याहृतः ।

निर्कृतिमुद्दिश्य प्रत्यक्षमेव भागं समर्पयितुमेतच्छब्द इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—

“ एष ते निर्कृते भाग इत्याह । निर्दिशत्येवैनाम् ” [ब्रा० का० १
प० ६ अ० १] इति । भूविशब्देन निर्कृतिपरामर्शस्याभिप्रायवाह—

“ भूते हविष्मत्यसीत्वाह । भूतिभेदोपावर्तते = [ब्रा० का० १ प० ६
अ० १] इति । पाप्नोतीत्यर्थः ।

मन्वसामश्रयात्सर्वथा मुञ्चतीत्यमुमभिप्रायं दर्शयति—

“ मुञ्चेममरुहस इत्याह । अरुहस एवैनं मुञ्चति ” [ब्रा० का० १
प० ६ अ० १] इति । चोदकयातं जुह्वा होममपवदिकुं विधत्ते—

“ अङ्गुष्ठान्भ्यां जुहोति (३) । अन्तत एव निर्कृतिं निरवदयते ”
[ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

अन्तत एव हस्ताभ्येणैव निर्कृतिमपसारितवान्भवति ।

मुख्यत्राक्षणे विहितां दक्षिणां प्रशंसति—

“ कृष्णं वासः कृष्णतृषं दक्षिणा । एतद्वै निर्कृत्यै रूपम् । त्वमेव निर्कृतिं
निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

राक्षसजातेः पापरूपाया निर्कृतेर्देहः कृष्णवर्णः ।

पृष्ठभागदर्शनरहितं प्रत्यागमनं विधत्ते—

“ अमपीक्षमायन्ति । निर्कृत्या अन्तर्हित्यै ” [ब्रा० का० १ प० ६
अ० १] इति । अदर्शनायेत्यर्थः ।

तृतीयमन्वस्थायमर्थः—यो गार्हपत्य इदमस्माभिर्विहीति शब्देन प्रार्थितव-
नुष्ठानं तथैव चकार, तस्मै स्वाहा हविर्दत्तं नमस्कारश्च कृतः । विधत्ते—

(राजसूयविषयानुमत्तादियोगादकस्य राजसूयविषयनैकतमन्त्राणां अभिधानम्)

“स्थाहा मेमो य इदं चकारेति पुनरेव गार्हपत्ये जुहोति । आहुतयेव नम-
स्पन्तो गार्हपत्यमुपावर्तन्ते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

नैकतप्रचारदूष्यं लभ्यावसरस्याऽऽनुमतहविषः प्रचारं विधत्ते—

“आनुषतेन प्रचरति । इयं वा अनुषतिः (४) । इयमेवास्मै राज्यमनुम-
न्यते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

सर्वसत्त्वाद्युपायां मूमादयमनुमतिशब्दोऽन्वर्थ इत्यभिप्रायः ।

नवसूतिकाया गोदानं प्रशंसति—

“वेनुर्दक्षिणा । इमामेव वेनुं कुरुते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति । इमामेवानुमतिरूपा भूषिषिव ।

आनुमत्तादिभिरष्टाभिरिति यदुदाहृतं तत्रैकस्मिन्दिनेऽनुष्ठितादानुमत्तादन्यान्क-
मेण दिनान्तरं ननुष्ठेयानादित्यादीन्सप्त मुख्यान्यागान्विधत्ते—

आदित्यं चरुमिति । गौर्वै वर इति सूचकारेणोदाहृतत्वाद्गौः । बह्वी भारवाही
बडौवर्द्धः । ऋषभः सेचनसमर्थः साण्डः । आग्नेयैर्द्राम्यां हविर्म्यामुपेत एको यागः ।
वेन्द्राग्नेयश्च देवसौम्यैस्त्रिभिर्हविर्भिर्भुक्त आग्रयणरूप एक एव यागः । सरस्वती-
सरस्वदेवताभ्यां हविर्म्यां युक्तो याग एकः । तदेवमादित्यादयः सप्त संपद्यन्ते ।
आदितिदेवताकं कर्म प्रशंसति—

“आदित्यं चरुं निर्वपति । उभयीभ्येव प्रजास्वभिरिष्यते । देवीषु च प्रानुषीषु
ष ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

अनुमतिर्मानुषभूमिः । अत एव राज्यमनुमन्यत इत्युक्तं भवति । आदितिर्देव-
भूमिरेत्यभिप्रेत्य देवीषु प्रजास्वभिर्येकं दर्शयति । अतः पूर्वराज्येन सह समु-
च्चित्वाभमीष्वित्युच्यते । श्रेष्ठस्य गोदानं प्रशंसति—

“ वरो दक्षिणा । वरो हि राज्यं समृद्धये ” [जा० का० १ प्र० ६
अ० १] इति । वरः श्रेष्ठो गौस्तस्य राजगृहाहृत्वाग्रगण्यत्वम् ।

अग्निं विष्णुं च पृथक्प्रशंसति—

“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । अग्निः सर्वा देवताः (५) ।
विष्णुर्वक्त्रः । देवताभ्येव यज्ञं चाधरुन्ते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

(राजसूयविषयानुभवादिशास्त्रस्य राजसूयविषयनैर्कृतमन्त्राणां स्थापनाय)

अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वमन्यत्रोपपादितम्—“ ते देवा अग्नौ ब्रह्मः सत्पदं पदम् । तस्मादाहुः । अग्निः सर्वा देवताः ” इति । पुनरुपपत्त्याऽऽम्नातम्—“ ते देवा विष्म्यतोऽग्निं प्राविशन्तस्मादाहुः अग्निः सर्वा देवताः ” इति ।

फलव्यापित्वाद्यज्ञस्य विष्णुत्वम् ।

अग्नेर्विष्णोश्च प्रीतिकरं वाहितं वामनत्वं च दर्शयति—

“ वामनो बही दाक्षिणा । यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः । यत्तामनः । तेन वैष्णवः समुद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

अग्नीषोमीयस्य वैरिचातित्वं याजमानमन्त्रब्राह्मणयोर्वैश्वदेवब्राह्मणे च प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्याऽऽह—

“ अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । अग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो बृजमहमिति । यदग्नीषोममिमेकादशकपालं निर्वपति (६) । वार्षमेव विजिजे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

तत्कर्म शत्रुघ्नमेव भूत्वा विजयाय पर्याप्तं भवति ।

हिरण्यस्य समुद्धिहेतुत्वं लोकप्रसिद्धमेव दर्शयति—

“ हिरण्यं दाक्षिणा समुद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

मुरुषब्राह्मणगतेनेन्द्रेण सह विकल्पितमैन्द्राशं यस्तौति—

“ इन्द्रो बृजश्च हत्वा । देवताभिश्चेन्द्रियेण च व्याप्यते । स एतमेन्द्राग्नेकादशकपालं पश्यत् । तं निरवपत् । तेन वै देवताभ्येन्द्रिभं चावारुन्ध ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

व्याप्यते व्यूद्धो विमुक्तोऽमूत् । विधत्ते—

“ यदेन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपति । देवताभ्येव तेनेन्द्रिभं च यजमानोऽवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

देवद्वयमीत्यर्थं गुणद्वयमित्येतदर्थयति—

“ ऋषयो बही दाक्षिणा (७) । यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः । यदृषमः । तेनैन्द्रः समुद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

एकस्मिन्प्रागे विहितं हविर्द्वयं गोगतं गुणद्वयं च पृथक्प्रदर्शयति—

“ अग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । ऐन्द्रं दधि । यदाग्नेयो भवति । अग्निर्वा यज्ञमुत्तमम् । यज्ञमुत्तमेवाहिं पुरस्ताच्छते । यदैन्द्रं दधि (८) । इन्द्रियमेवावरुन्धे ।

(राजसूयविश्वामित्रमताविद्यागाहकस्य राजसूयविश्वामित्रैकतमन्त्राणां चाभिधानम्)

प्राथम्ये दक्षिणा । यदही । तेनाऽऽग्नेयः । यदवमः । तेनैन्द्रः समुद्धये ”

[जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

आग्निमन्तरेण यज्ञस्याप्रवृत्तेरभेदेषुस्वत्वं, तादृशाग्नेः प्रथमहविःप्रदानेन
यागस्याऽऽदावेव सत्त्वं धृतवान्भवति ।

हविर्ह (क) ये दक्षिणाह्वये अग्रमग्नेऽपि कर्मैकत्वमिद्व्यर्थमाश्रयणतां
संयत्तयां विधातुं प्रस्तौति—

“ यावतीर्षे यजा ओषधीनामहुतानामाश्रम् । ताः पराभवन् ” [जा०
का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

यावत् ओषधीनां संयन्निवन् इति शेषः । विधत्ते—

“ आश्रयणं भवति हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय (९) ” । [जा०
का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

तस्मिन्संघे स्थितस्यैन्द्रास्योपाख्यानेन जयहेतुत्वं दर्शयति—

“ देवा वा ओषधीष्वाजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम् । तावेतेमैन्द्राग्नी
द्वादशकपालं निरवृणाताम् । यदैन्द्राग्नी भवत्युज्जित्यै ” [जा० का० १
प्र० ६ अ० १] इति । यासतामान्येन कपालसंख्यां प्रशंसति—

“ द्वादशकपालो भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मा
अन्नमदरुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

वैश्वदेवमन्नं रुचिहेतुरित्येतद्दर्शयति—

“ वैश्वदेवश्चरुर्भवति । वैश्वदेवं वा अन्नम् । अन्नमेवास्मै स्वदयति (१०) ” ।
[जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

प्रथमजस्य जनिष्यमाणवत्सोपेक्षायां समुद्धेहेतुत्वमित्याह—

“ प्रथमजो वत्सो दक्षिणा समुद्धये ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

वृतीयहविः सोमदेवतायाः स्वीकारे कारणमाह—

“ सोम्यः स्यामाकं चरुं निर्वपति । सोमो वा अकृष्टपच्यस्य राजा । अकृ-
ष्टपच्यमेवास्मै स्वदयति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

यविब्रह्मन्वे सोमस्य वास इति भुविभेमिसंघाय दक्षिणां प्रशंसति—

(राजसूयविषयानुष्णादियागाएकस्य राजसूयविषयनैर्जतमन्त्राणां चाभिधानम्)

“ वासो दक्षिणा । सौम्यः हि देवतया वासः समुद्ये ” [जा०

का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

(+ समुद्ये हेतुत्वेन सरस्वतीसरस्वतौ चरुमिधुनदक्षिणां च प्रशंसति—

“ सरस्वत्यै चरुं निर्वपति । सरस्वते चरुम् । मिधुनमेवावरुन्धे । मिधुनौ गावौ दक्षिणा समुद्ये ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १-] इति) ।

अत्र धन्यदेवतासंख्यानापष्टभ्योऽधिकत्वाद्यागेष्वप्याधिक्यशङ्कनधमवारणा-
याष्टसंख्या विधातुं प्रस्तौति—

“ एति वा एष यज्ञमुखादृष्ट्याः । योऽग्नेर्देवताया एति ” [जा० का०
१ प्र० ६ अ० १] इति ।

एति पृथग्भवति । अपगच्छतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकरणाग्नेरष्टत्यसंख्यात्मक-
त्वात्तत्संख्याया अपगम एवाग्निसकाशादपगमः । योऽग्नेरपगच्छति स यज्ञमु-
खाद्यज्ञपारम्भादृष्ट्या यज्ञसमाप्तेश्चापगच्छति । विधत्ते—

“ अष्टावेतानि हवीरपि भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । तेनैव
यज्ञमुखादृष्ट्या अग्नेर्देवतायै नैति (११) ” । [जा० का० १ प्र० ६
अ० १] इति ।

गायत्र्या अग्रेष्वमुखजत्वेन सहोत्पन्नत्वलक्षणः संबन्धः । तेनैव तेषां
हविःशब्दवाच्यानां कर्मणामष्टत्वेन यज्ञपारम्भसमाप्तिभ्यामाग्निदेवतयाश्च नाप-
गच्छति । तत्र विधिविवेकसाहितो विनियोगसंग्रहः—

आदावानुभूतं तस्य षष्ठे नैर्जतमत्र च ।

वीहीत्याद्यास्तभ्यो मन्त्रा विनियोगस्तु वर्ण्यते ॥

वीक्ष्ये नम इत्यग्निपदरात्रिषु हूयते ।

सहैवाऽऽनुमतेनाष्टौ यागाः प्रथम ईरिताः ॥ इति ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

राजसूयेऽनुमत्यादि देवनादि च ते उभे ।

मुख्ये उतैकमुख्यत्वं स्यादाद्यः प्रक्रियैक्यतः ॥

— धनुश्चित्तान्तर्गतं ख. पुस्तक एव । इयमवतरणि काऽष्टाऽऽसमीचीनार्था च ।

(राजसूयविषयानुमताद्विधागृह्यस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां वाभिधानम्)

द्विवाचस्यैक आरम्भ इति, तर्ह्यवासीषिपुशसोमदर्पिहोमरूपणाभवेकेषां प्रज्ञाना-
नां सिंघस्य राजसूयत्वात्संस्थोपक्रमोऽस्तु । न चासौ संघो दर्शपूर्णमासविकृतिर्मेन
तस्मादऽऽरम्भणीयाऽऽशङ्क्येत । अस्ति चावापरः सवार्त्तमार्थो यागः । अग्निष्टो-
ममग्रे ज्योतिष्टोममाहरतीति ज्योतिष्टोमाकान्तरसंस्थाभेदरूपस्यभिधयेनस्याऽऽ-
म्नातत्वात् । तस्मादनुमत्यादिष्विष्टिवारम्भद्वारत्तोपात्ताऽऽरम्भणीया न भवेत् ।

तत्रैव तृतीयपादेऽन्यच्चिन्तितम्—

वासो वत्सं समुच्चैयमन्वाहार्येण वा न वा ।

अविरोधात्समुच्चैयं न कार्यं कयाद्विरोधतः ॥

आश्रयणे भूयते—“ वासो दक्षिणा, वत्सः पथमजो दक्षिणा ” इति ।
तदेतत्पाकृतमन्वाहार्येण सह विरोधाभावात्समुच्चयत इति मन्दः पूर्वपक्षः ।
एककार्यत्वेन विरोधित्वाच्च समुच्चयः, किंतु बाध इति राक्षान्तः ।

अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

अन्वाहार्यस्य धर्मोऽन्यं न कार्यः कियतेऽथवा ।

न तद्धर्मत्वतो भेदं साधनत्वप्रयुक्तितः ॥

सत्यमन्वाहार्यधर्मास्तान्कल्पसूत्रकार उदाजहार—“ दक्षिणसदृश उपहृतं वा
इति संशेष्यति ये ब्राह्मणा उत्तरतस्त्वान्यजमान आह दक्षिणत एतेति तेषोऽ-
न्वाहार्यं ददाति ब्राह्मणा अपं व ओदन इति पतिगृहीतोत्तरतः परितेति संशे-
ष्यति ” इति । सोऽयं धर्मो वासोवत्से न कार्यस्तस्यान्वाहार्यनिमित्तत्वात् । मैवम् ।
अन्वाहार्यस्य दक्षिणात्वरत्वेनाऽऽनतिसाधनत्वप्रयुक्त्या तद्धर्माः कियन्ते । तत्साध-
नत्वं वासोवत्सेऽपि समानम् । तस्मादत्रापि सन्वि ते धर्माः । अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ।

न वत्सनाश्यादभौती दक्षिणा पसिदानतः ॥

अन्वाहार्यं पाकोऽस्ति, पूर्वन्वायेन तद्धर्मादिदेशाद्वत्सेऽपि पाकः स्यादिति
चेन्न । वत्सनाशमसङ्गत् । अस्ति चेन्न । तथा सति मांसदानेन श्रुतहान्यमु-
त्तकल्पने प्रसज्येवाताम् । तस्माच्चास्ति वत्सपाकः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

वाससोऽस्ति न वा पाको विनाशमावतोऽस्त्यसौ ।

विषय्यादिष्यशक्यत्वात्पाको वाससि नोचितः ॥

वासस उष्णोदकमाण्डपक्षेण वत्सस्येव विनाशो नास्ति । तस्मादन्वाहार्यं

(राजसूयविविधानुमतादियागाहकस्य राजसूयविवरणैर्कृतमन्त्राणां आभिधानम्)

वत्पाकोऽस्तीति चेन्नैवम् । ओदनत्वार्थो हि पाकः । नहि वाससः सहस्रवा
पच्यमानस्योदनता संभवति । न च पाकः कर्तुं शक्यते । ननुष्णोदकसंनधः
पाकशब्दार्थः, किंतु तण्डुलादीनां विकृतिं जनयितुं कृतः पुरुषप्रयत्नः । न
च विकृतिर्वाससोऽस्ति । तस्मादन्विदिष्टः पाको बाध्यते ।

तत्रैवान्वयिन्नितम्—

अभिधारोऽस्य नो वाऽत्र शक्यत्वाद्वाससवाससोः ।

अस्त्यन्वाहार्यधर्म्यं स्वाकुताया असंभवात् ॥

सप्तोऽर्थः । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

वासोनसी वानक्षणातिदेशकरे न वा ।

आद्यः क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽन्यमः ॥

वासो वृदात्मनो ददातीति श्रूयते । तत्र रूपशब्दस्य यथा शास्त्रीयच्छेदन-
तक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं तथा वासःशब्दस्य लौकिकी कुविन्दकर्तृका वस्तु-
वानक्रिया । अनःशब्दस्य वर्षकिकर्तृका दारुतक्षणादिक्रिया । तस्माद्वासोनः-
शब्दयोः क्रियातिदेशकत्वाद्दानतक्षणे कारयित्वा तदुभयं दातव्यमिति चेन्न ।
गवांयादिशब्दवज्जातिवाचित्वात् । पाचकादिशब्दानां क्रियामुपलक्ष्य प्रयुज्यमान-
त्वात्किमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । वासःशब्कदादिषु क्रियामनुपलक्ष्यापि जातिमुपलक्ष्य
शब्दं प्रयुज्यते । तस्माद्वासोनःशब्दौ न क्रियामतिदिशतः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

बर्हिर्ग्रामये किंचित्प्रसूनं बहुलत्वतः ।

प्राथम्याच्चाग्रिमो भवमलोपात्कांस्यभोजिवत् ॥

ऐन्द्राग्रवैश्वदेवद्यावापृथिव्यवागा आग्रयणेष्टौ सह प्रयुज्यन्ते । तत्रैन्द्राग्रवै-
श्वदेवयोर्बर्हिर्दानं चोदकमाहम् । तत्प्रकृतौ बर्हिर्विशेषस्यानुकृतात् । द्यावापृथिव्ये
तु स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रसूनं बर्हिरपिदिश्यते । प्रसूनं पुष्पितं लूनशेषान्मूलत्पुनरु-
त्पन्नं वा । तत्राऽऽग्रयणे यत्किंचिद्बर्हिर्भावमाहर्तव्यम् । ऐन्द्राग्रवैश्वदेवयोरनेकत्वेन
प्रथमत्वेन च तद्दानगुण्यस्य व्याप्यत्वादिति प्राप्ते ज्ञमः—बर्हिरन्तरस्वीकारे
द्यावापृथिव्ये प्रमाणशान्तः प्रसूननियमो लुप्येत । प्रसूनस्वीकारे त्वेन्द्राग्रवैश्वदे-
वयोर्न किंचित्लुप्येत । तस्मादलोपाय कांस्यभोजिन्यायेन प्रसूनमेव क(वाऽऽह)-
र्तव्यम् । शिष्यस्य कांस्यभोजनमवतस्ति । गुरोस्तु तच्चास्ति । तयोस्तु सहभोजने

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वस्य महाविहङ्गस्य विधिः)

यथोपसर्जनमपि शिष्यमनुसृत्य नतमलोपयितुं कांक्षमाद्रियते । तथाऽवापि
कृष्टव्यम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

द्यावापृथिव्यस्तन्वी स्यात्सर्वे वा तन्विणोऽग्निमः ।

मैषन्यायात्प्रसूनस्य तन्वित्वापादकत्वतः ।

प्रसूनत्वं नोपदिष्टमविरोधात्समाश्रितम् ।

तन्वित्वं(त्व)नियतौ शक्तं नातः सर्वेऽत्र तन्विणः ॥

यथा मैत्रावरुणमैषमन्त्रविकारः पशुसंनन्दात्पशोस्तन्वित्वमापादयति तथा
प्रसूनं(त्वं) द्यावापृथिव्यसंनन्धित्वाद्द्यावापृथिव्यस्य तन्वित्वमापादयतीति
भाषे भूमः—उक्तमैषमन्त्रविकारः प्रत्यक्षभूतः । इह तु प्रसूनत्वमतिविहृतवान्
तन्वित्वमापादयितुं क्षमम् । न च पाषस्याभावे कथं तदाभयणमिति वाच्यम् ।
देव्यान्नादिना सह विरोधाभासमात्रेण तदाभयणात् । तस्मादेकस्य तन्वित्वनियमाभावात्
आभेयादिवत्सर्वेऽप्यत्र तन्विणः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्ववीथे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाध्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं

सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं

चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां

द्यावापृथिव्यभेकपालम् (१) ॥

(आग्नेयं सौम्यं मारुतमष्टादशं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरहकस्य विधिः)

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके प्रायणीयादह्न उत्तरभाविन आनुष्ठादह्नोऽष्टौ याया नैकैस्व-
न्याश्वोकाः । द्वितीये चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वरूपं हविरहकं विधत्ते—

आग्नेयमष्टाकपालमिति । स्पष्टोऽर्थः । एतेषां वैश्वदेवादीनां चातुर्मास्या-
नायानुमताद्यनन्तरभावित्वं पाठमात्रमापस्तम्बो विवक्षयति—“ एतामिरन्वहामि-
हृषा चातुर्मास्यान्यारमसे तैः संवत्सरं यजते ” इति । तेषु चातुर्मास्येषु प्रथम-
पर्वणो वैश्वदेवस्य देशकालौ स एवाऽऽह—“ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते ”
इति । “ कालगुण्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजते ” इति [च] ।

तस्मिन्वैश्वदेवकर्माणि प्रथमभावीन्याग्येयादीनि पञ्च हवींश्चमुपाख्यानानि प्रशं-
सति—

“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा अकृजत । ताः सृष्टा न प्राजायन्त । सोऽ-
ग्निरकामयत । अहमिधाः प्रजनयेयमिति । स प्रजापतये शोकमुत्पादयमान् । सोऽ-
ग्निरहोचतमजामिच्छमानः । तस्माद्यं च प्रजा मुनक्ति यं च न । तावुभौ शोचतः
प्रजामिच्छमानौ । तास्वमिममप्यकृजत् । ता अग्निरच्यैत् (१) । सोमो रेतोऽ-
वधान् । सविता प्राजनयत् । सरस्वती वाचमदधात् । पूषाऽपोपयत् । ते वा एते
विः संवत्सरस्य प्रयुज्यन्ते । ये देवाः पुष्टिपतयः । संवत्सरो वै प्रजापतिः ।
संवत्सरेणैवास्मै प्रजाः प्राजनयत् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजाकामः संस्तरसावनत्वेनेदं वैश्वदेवाख्यं कर्मानु-
ष्ठाय तेनैव प्रजा अकृजत । ताश्च सृष्टाः प्रजा न प्राजायन्त स्वकीयान्प्रत्ययानि
न लेभिरे । तदानीं प्रजापतिसृष्टाववस्थितः सोऽग्निर्यज्ञस्थेयमकामयत । किमित्य-
पत्यरहिषा इषाः प्रजा अहं प्रजनयेयमपत्योत्पादिकाः करिष्यामीति । एवं
कामयमानः सोऽग्निः प्रजाः सृष्टवते प्रजापतये शोकमुत्पादयमान् । प्रजापति-
सृष्टानां प्रजानामपत्याभावस्येत्पादनकामिना वह्निना स्मारितत्वात्प्रजापतौ
शक्तिः शोकोत्पादकं उच्यते । सोऽग्निः प्रजापतेः शोकमुत्पाद्य स्वस्या-
प्यपत्याभावेन प्रजामपत्यरूपामिच्छमानोऽहोचत् । तस्मात्पुत्रवान्यंप्रजापतिः
पौत्रमिच्छन्नहोचत्, तस्मात्पुत्राभावादग्निरहोचत्तस्मात्तोकेऽपि यं पितरमुत्पन्ना
पुत्ररूपा प्रजा मुनक्ति पालयति, यं चापत्यरहितमनुत्पन्ना प्रजा न पालयति
तावुभावपि पौत्ररूपां पुत्ररूपां च प्रजामिच्छन्तौ तदन्तामिच्छोचतः । प्रजाप-
तिस्तासु प्रजासु प्रजामपत्यमुत्पादयितुमग्निमप्यकृजद्व्यनुज्ञातवान् । अनुज्ञातः

(राजसुयविक्रयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरहकस्य विधिः)

सोऽग्निस्ताः पणा अप्यैषामवाग्निभ्युनभादेन संगतवानित्यर्थः । ततः सोऽग्निं आग्नेयं रोतेस्तासु पणासु गमैर्मावेन धारितवान् । ततः सविता वसवकाळे प्राजनयत्प्रजाः । तेष्वपत्येषु सरस्वती वाचमदधात्संभारितुमभ्यार्त्तं कारवानात् । ततः संभाषमाणां बालांश्चूषाऽभ्यवर्धयत् । ये देवा अग्निस्तीमादधोऽवापयोषा अपत्यपालकास्त एतेऽन्यादयः पूषान्ताः पञ्च देवाः पृष्टिकरत्वेन संगत्सरस्य मध्ये चातुर्मास्येषु निः प्रयुज्यन्ते । वैश्वदेववरुणमवातताक्रमेधास्येषु पर्वसु पञ्चानामेतेषामाग्नेयादीनां संचारित्वात् । सोऽयं प्रयोगवयकालः सैवतर एव प्रजापतिस्वरूपः । अतः प्रजापतिरूपेण प्रयोगवयमुक्तेन सैवस्तरिणैवास्मा अनुष्ठाने प्रजा उत्पादितवान्भवति । पञ्च यागान्प्रशस्य षष्ठं प्रशंसति—

“ ताः प्रजा जाता मरुतोऽस्रन् । अस्मानपि न प्रायुक्षतेति (२) । त एवं प्रजापतिर्माकृतः सप्तकपालमपश्यत् । तं निरवयत् । ततो वै प्रजाभ्योऽकलत् । यन्माकृतो निरुण्यते । यज्ञस्य कलुष्ये । प्रजानामघाताय ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

एकोनपञ्चाशान्मरुत उत्पन्नास्ताः प्रजा इत्यन्तः । केनाभिप्रायेण, अस्मान्मप्येतस्मिन्वैश्वदेवकर्मण्येताः प्रजा न प्रायुक्षन्त्य इति । प्रजाभ्योऽकलत् तास्तां प्रजानां रक्षणाय सप्तार्थोऽभूत् । अतोऽयं षष्ठो यागो यज्ञस्य संपूर्णं प्रजानामहितायै च संपद्यते । कपालसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो भवति । सप्त गणा वै मरुतः । गणश्च एवास्यै विश्वं कल्पयति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

सप्तानां समूह एकैको गणः । तादृशाश्च गणाः सप्तसंख्याकाः । तथा सप्तसंख्ययाऽन्यै यजमानाय बहुगुणं गणरूपां प्रजां संपादयति ।

सप्तवयसि द्रव्यं प्रशंसति—

“ स प्रजापतिरशो वत् (३) । याः पूर्वाः प्रजा असृक्षि । मरुतस्ता अवभिभूः । कथमधराः सृजेयेति । तस्य शुष्प आण्डं भूतं निरवर्तय । तद्व्युद्हरत् । तदपोवयत् । तत्प्राजावत् । आण्डस्य वा एतन्नूपम् । यदामिता । यद्व्युद्हरति (४) । प्रजा एव तद्यजमानः पोषयति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

तस्य प्रजापतेः शुष्पो बलमाण्डं भूतमाण्डवत्पिण्डाकारं माण्डं निर्गतं पिण्डीभूतं व्युद्हराद्वैश्वदेवोद्धृतवान् । उद्धृत्य च तत्पोषयित्वा प्रजास्तेजोदपादयत् ।

(राजसूयविदस्य सातुर्नास्त्यगतप्रथमपर्वस्तुहजिरष्टकस्य विधिः)

क्षीरपिण्डरूपाया आमिक्षाया अण्डरूपत्वात्तद्व्युद्गरेण प्रजापतिव्यञ्जमानः
मजाः पोषयति पोषितवान्भवति । अनेनार्थवादेनापूर्वार्थत्वाद्व्युद्गरोदिति विधि-
संज्ञेयः । तदीयां देवतां प्रशंसति—

“ वैश्वदेव्यामिक्षा भवति । वैश्वदेव्यो वै प्रजाः । प्रजा एवास्मै प्रजमपति ॥

[जा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

बहुभिर्देवैरग्न्यादिभिरुक्तप्रकारेणोत्पादितत्वात्प्रजानां वैश्वदेवत्वम् ।

विश्ववोद्भूतवोरामिक्षामागयोर्बाजिनसेवनं विधत्ते—

“ बाजिनमानयति । प्रजास्त्वेव प्रजानास्तु रेतो दधाति ॥ [जा० का० १
प्र० ६ अ० २] इति ।

द्वयानयनेन घनीभूतामिक्षाशब्दवाच्यस्य क्षीरपिण्डस्य प्रजास्येष्ट्याऽऽवि-
र्भावः पूर्वार्थवादे निरूपितः । अतस्तस्मिन्पिण्डे बाजिनारुधेन क्षीरगतनीरेण
सेवने सति प्रजातास्तु प्रजास्तु रेतो धारितं भवति । अष्टमयामदेवतां प्रशंसति—

“ छावापृथिव्य एककपालो भवति । प्रजा एव प्रजाता छावापृथिवीभ्यान्म-
वतः परिगृह्णाति ॥ [जा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

अनाऽऽदानुकानां पञ्चानां षष्ठे प्राप्तं क्रमं प्रशंसति—

“ देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरजवीत् (५) । मामग्ने पजव ।
मया मुखेनासुराञ्जेष्यथेति । मां द्वितीयमिति सोमोऽजवीत् । मया राक्षा
जेष्यथेति । मां तृतीयमिति तविषा । मया प्रसूता जेष्यथेति । मां चतु-
र्थीमिति सरस्वती । इन्द्रियं वोऽहं प्रास्थामीति । मां एश्वपभिति
पूषा । मया प्रतिष्ठया जेष्यथेति (६) । तेऽग्निना मुखेनासुरानजयन् ।
सोमेन राक्षा । तविषा प्रसूताः । सरस्वतीन्द्रियमदधूत् । पूषा प्रतिष्ठाऽऽ-
सीत् । ततो वै देवा व्यजयन्त । यदेतानि हवींश्चि निरुप्यन्ते बाजित्यै ॥
[जा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

लोके युद्धार्थमुद्यतायां सेनायां केचन शूरा भटा मुस्ततो योर्ध्वं गच्छन्ति ।
तेषां युद्धं ब्रह्मं कश्चिद्वाजा स्वामित्वेन संनिधत्ते । केचन दण्डहस्ताः पृष्ठतः
स्थिता योजनपरदृश्ये बटात्पेरयन्ति । अन्ये केचन दुन्दुभ्यादिजयघोषेण
बोद्धव्यास्तुताहं मनयन्ति । अपरा क्रियत्यपि सेना पुरोगताया युष्यन्त्याः
सेनायाः पृष्ठतः सहायत्वेनावतिष्ठते । तानेतान्यश्वविष्यापारानग्न्यादयः
क्रमेण स्वीकृतवन्तः । ततो देवानां जयोऽभूत् । ततोऽत्रापि पञ्चहविषां निर्वापे
जयो भवति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरहकस्य विधिः)

शास्त्रान्तरगतेनोपवपन्तीति वाकेन वैश्वदेवादिषु चतुर्षु चातुर्मास्यपर्वसु साधारण्येनोत्तरवेद्युपवापः प्राप्तस्तमुपवापं वैश्वदेवपर्वणि प्रतिषेधति—

“ नोत्तरवेदिमुपवपति । पशवो वा उत्तरवेदिः । अजाता इव सेतर्हि पशवः (७) ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० २] इति ।

उत्तरवेदिसमीपे तदाभिमुख्येन पशूनां बन्धनादुत्तरवेदेः पशुत्वम् । पूर्वोक्तरीत्या वैश्वदेवस्य प्रजापतिसृष्टिसाधनत्वात्सहस्रासु प्रजास्वन्तर्भूतानां पशूनां वैश्वदेवादूर्ध्वमुत्पत्तिकालो न विदानीयतः पशुरूपोत्तरवेदिर्नात्रोपवपनीया ।

तदेवमनुब्राह्मणगतेन वैश्वदेवेन वै प्रजापतिरित्यनुवाकेन वैश्वदेवपर्वणसान्याधेयादीन्यष्ट हवींषि प्रगस्तानि । अथानुवाकान्तरेण वैश्वदेवपर्वणतानि विशेषपाङ्क्तानि विधीयन्ते । तत्र चोदकप्राप्तस्य बर्हिषस्त्रैगुण्यं विधत्ते—

“ चिवुद्धर्हिर्भवति । माता पिता पुत्रः । तदेव तन्मिथुनम् । उत्वं गर्भो जरायु । तदेव तन्मिथुनम् ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

मातादित्ययं यदस्ति तदेव पुत्रयुक्तत्वात्तन्मिथुनं सार्थकम् । गर्भस्यान्तर्वेहनमुत्वं बर्हिर्वेहनं जरायु । गर्भादित्ययं यदस्ति तदेव स्रग्भूतेन गर्भेणोपेतत्वात्तन्मिथुनं सकलम् । उत्वजराय्वोद्धित्वसामान्येन मिथुनत्वम् । बर्हिषस्त्रैगुण्ये सति यथोक्तमिथुनद्वयसाम्यं संपद्यते । विधत्ते—

“ त्रेधा बर्हिः सैनद्धं भवति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु पविति-
इति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

प्रकृतौ दर्भमुष्टीनां पृथग्बन्धनं न विहितं भूवकारेण “ अदित्यै रास्नाऽ-
सीत्युदगग्रं वितत्य सुसंभृता त्वा संभरापीति तस्मिन्निधनानि संभृत्य ” इति प्रसारिते शुल्के मुष्टीनां संभरणमात्रस्यैवामिवानयत् । इह तु मुष्टित्रयस्य पृथग्बन्धनं विशेषः । विधत्ते—

“ एकधा पुनः सैनद्धं भवति । एक इव सयं लोकः (१) । आस्त्रिष्वेव तेन लोके प्रतिविष्ठति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

पृथग्बन्धनानां त्रयाणां मुष्टीनां पुनर्मिलित्वा बन्धनं कार्यम् । चोदकप्राप्तस्य बन्धनस्य त्रेधाबन्धनेन बाधप्राप्तौ प्रतिप्रसवस्त्वयोऽयं विधिः ।

चोदकेन सामान्यतः प्राधान्यां दर्भाणां पुष्पितत्वरूपं विशेषमत्र विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य सातुर्मास्यगतप्रथमपूर्वकूपहविरहकस्य विधिः)

“ पशवो भवन्ति । प्रथमजाभेव पुष्टिमवरुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । प्रसूनोपेता दर्माः पशवः । विधत्ते—

“ पञ्चमजो यस्तो दक्षिणा समुद्यै ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । अनुयाजार्थस्य प्रथमस्य ग्रहणं विधत्ते—

“ पृषदाज्यं गृह्णाति । पशवो वै पृषदाज्यम् । प्रसूनेदावरुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । दक्षिमिधमाज्यं पृषदाज्यम् ।

ग्रहणे संख्यां विधत्ते—

“ पञ्चगृहीतं भवति । पाक्ष्वा हि पशवः ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । सपञ्चपादैः पञ्चभिर्भुक्तकृतपक्ष्मिच्छन्दःसाध्यत्वाद्वा पशूनां पाक्ष्वत्वम् । मिधमं प्रशंसति—

“ बहुरूपं भवति (२) । बहुरूपा हि पशवः समुद्यै ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

दक्षिचिन्दूनामाष्यविन्दूनामनेकरूपत्वाद्वहुरूपत्वम् । गोमहिषादिरूपेण पशवो बहुरूपाः । हविरासादनादूर्ध्वं सामिधेनीभ्यः पुरा मन्थनं विधत्ते—

“ अग्निं मन्थन्ति । अग्निमुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । सक्षिं मन्थन्ति । आग्निमुखा एव तत्प्रजा यजमानः सृजते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

हविःसादनादूर्ध्वमाधित्वमापस्तम्बो दर्शयति—“ पञ्च होत्रा यजमानः सर्वाणि हवींष्यासजान्यभिमुशति पशुवन्निर्मन्थ्यः सामिधेन्यश्च ” इति ।

होतृमन्त्रब्राह्मणे ध्रुयते—“ तद्द्वयोऽप्यथ । तस्मात्सेवानादभिरजायत ” इति, “ स यजनमीदृशं प्रजा असृजत ” इति च ।

तन्त्रयोः मथपसृष्टत्वात्प्रजा नामाग्निमुखत्वम् ।

शास्त्रान्तराभिहितां प्रयाजानूयाजसंख्यां हर्दि कृत्वा साङ्गं कर्म प्रशंसति—

“ प्रथमं प्रयाजं इज्यन्ते । नवानूयाजाः । अष्टौ हवींषिः द्वाषावारौ । द्वावन्धमागौ (३) । त्रिरजतसंपद्यन्ते । त्रिरशदक्षरा विराट् । अजं विराट् । विराजैस्तान्नाष्टमवरुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

दशाक्षरपादैस्त्रिभिर्भुक्तस्य त्रिराष्ट्रच्छन्दसर्षिःशदक्षरत्वम् ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यमासप्रथमपर्वरूपहविष्टकस्य विधिः)

अलंकरणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयतीतिपस्तम्बेन यदुक्तं तद्विं द्वेधा पशस्य विधत्ते—

“ यजमानो वा एककपालः । तेज आज्यम् । यदेककपाल आज्यमान-
यति । यजमानमेव तेजसा समर्पयति । यजमानो वा एककपालः । पशव
आज्यम् (४) । यदेककपाल आज्यमानयति । यजमानमेव पशुभिः समर्प-
यति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

विशेषान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

“ यदल्पमानयेत् । अल्पा एनं पशवोऽभुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् । यद्वह्मनयेत् ।
बहव एनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

भुञ्जन्तः क्षीरदानादिना पालयन्तोऽभुञ्जन्त इति तद्विपर्ययः । पशूनामल्प-
त्वमपालयितृत्वं चेत्युभौ दोषौ । बहुत्वं पालयितृत्वं चेत्युभौ गुणौ ।

तत्र गुणसंपादनेन प्रशंसन्विधत्ते—

“ बह्वानीमाऽऽविःशृष्टं कुर्यात् । बहव एवेनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठन्ते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

बह्वाज्ये पुरोडाशस्य पृष्ठपानिमज्ज यथा दृश्यते तथा बह्वाज्यमानयेत् ।
तथा सत्याज्यस्य बहुत्वात्पशूनामल्पत्वदोषो न भविष्यति । पुरोडाशपृष्ठस्याऽऽ-
भिर्भूतत्वात्पालयितृत्वमपि न भवेति ।

कृत्स्नस्यापि पुरोडाशस्य होमं विधातुं प्रस्तौति—

“ यजमानो वा एककपालः । यदेककपालस्यावधेत् (५) । यजमानस्या-
वधेत् । उद्वा माद्येयजमानः । प्र वा मीयेत ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

इतरपुरोडाशेषु मक्षणाद्यर्थमवधेऽप्य किंचिदेवावधीयते । तत्तद्व्याप्यकदानेन
यजमानस्यावधवशिलघ्येत, अथवात्मनो भवेत् । यद्वा ममीयेत ।

कृत्स्नहोमं विधत्ते—

“ सकृदेव होमम्यः । सकृदिव हि सुवर्गो लोकः ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ३] इति ।

सकृदेव कृत्स्न एव । स्वर्गलोकस्य सकृत्स्वमस्मिन्नित्यवयवम् ।

एककपाले पूर्वमानतिरस्य बह्वाज्यस्य होमं विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वपरुषहविष्टकस्य विधिः)

“हुत्वाऽभिजुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयित्वा । तेजसा समर्चयति ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ३] इति ।

आदौ पुरोडाशं हुत्वा तस्योपर्याज्यं जुहुयादित्यर्थः ।

चोदकपात्रेनाऽऽहवनीयहोमेनैककपालं पशंसति—

“यजमानो वा एककपालः । सुवर्गो लोकं आहवनीयः । पदेककपालमाहवनीये जुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ३] इति ।

कथाचिदुपपत्त्या पुरोडाशस्य चोदकपात्रं सुचा होममपोद्य हस्तेन होमः प्रसक्तस्तद्वा (स्वं वा) रपितुं सुचा होमस्य प्रतिप्रसारं विधत्ते—

“यजस्तेन जुहुयात् । सुवर्गलोकं यजमानमवाविध्यत् । सुचा जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य समर्चये ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ३] इति ।

अवाविध्येत्युक्त्वावयेत् । पुरोडाशो येन संनिवेशेन पात्रेऽवस्थितस्तेनैव संनिवेशेनाग्नौ तस्य स्थितिः शास्त्रात्परे विहिता, सुचा ह्ययमानस्त्ववाङ्मुखो बह्वौ पदेदत्तस्वद्विविविरोधं परिहृतुं हस्तेन हातव्यमित्येषा मन्त्रानामुपपत्तिः ।

हुतस्य पुरोडाशस्य नैश्वर्यं विधातुं प्रस्तोति—

“यत्पाद्वयेत् । देवलोकेऽभिजयेत् । यक्षक्षिणा पितृलोकम् । यत्पस्यक् (२७) । रक्षाऽस्ति यज्ञः हन्युः । यदुङ् । मनुष्यलोकेऽभिजयेत् ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ३] इति ।

यद्यपि लोकादिजयो न स्वस्त्वेण दोषस्तथाऽप्यधिककलभावनायां सत्यां चावन्मानस्य दोष एव । विधत्ते—

“प्रतिष्ठितो होतव्यः । एककपाले वै प्रतिष्ठितं चावापृथिवी अनु प्रतिविष्टतः । द्यावापृथिवी ऋगवः । ऋतून्मशः । यज्ञं यजमानः । यजमानं प्रजाः । तस्मात्प्रतिष्ठितो होतव्यः (८) ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ३] इति ।

मागादिदिक्षु पवनपरिहारेण होमस्थान एव प्रतिष्ठितो निश्चलो यथा भवति तथा होतव्यः । ऋतव इत्यादिष्वनु प्रतिष्ठितत्वादिकं द्रष्टव्यम् । तस्मादिति पूर्वस्य विधेरुपसंहारः । तदेतदुक्तं छत्वाहोमादिकमापस्तम्बेन स्पष्टमुदाहृतम्—“उपांशु प्रचरति सर्वहुतमपर्यावर्तयन्तृजं प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहुयात्” इति । सुचा होमेऽप्यपर्यावर्तितं संप्रदायविद् एवं संपादयन्ति—शिकमे पुरोडाशमवस्थाप्य वाप-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यमासप्रमाणपरिग्रहविषयस्य विधिः)

हस्तेन शिष्याय धृत्वा दक्षिणहस्तेन ध्रुवस्ताराधारयित्वा यथा कुम्भा होमं कुर्वन्नामहस्तेन शिष्यपीषदुदधृत्य षड्ही स्वादयेदिति ।

वैषदेव्यामिक्षाया निःसृतं वाजिनशब्दाविवेधं यन्नेरं तस्य वाजितं ह्यहान्दे-
वानुद्दिश्य यामं विधत्ते—

“वाजिनो यजति । अग्निवायुः सूर्यः । ते वै वाजिनः । तानेव वधयति ।
अथो सत्त्वाहुः । छन्दासि वै वाजिन इति । तान्येव वधयति ” [जा०
का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । तस्य यामस्य कालं विधातुं प्रस्तौति—

“कक्सामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ । तयोः पक्षिष्व आधानम् । वाजिनं
यामधेयम् (९) । यदग्रहस्य परिधीञ्जुहुयात् । अन्तराधानाभ्यां चार्तं
प्रयच्छेत् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

हरी अधौ । तयोर्वशीकरणाय मुक्ते पक्षिणो स्नेहविशेषेण आधानम् । अन्तर्मु-
क्तमप्येव स्थितमाधानं ययोस्तावन्तराधानौ । हस्तेन मुक्ते पक्षिण्यमाणः सान्ध्य-
शर्करामृदादिपिण्डो घातस्तुणविशेषो वा । तस्माद्वानेऽन्तराद्यते सति घातो
मक्षायितुं शक्यः । विधत्ते—

“महस्य परिधीञ्जुहोति । विरामाभ्यामप्येव कस्तं प्रयच्छति ” [जा० का०
१ प्र० ६ अ० ३] इति ।

परिधिनानामौ महरेण्याऽऽधानस्यापक्षितरक्तवृत्ततो मक्षायितुं शक्यते । सोऽयं
काल आषस्त्वप्येव स्पष्टीकृतः—“परिधिमहस्य सस्त्रावाप्तं कृत्वा वाजिनपार्श्वे
उपस्तीर्यान्तर्वेदि बाहिरनुविषिञ्चन्वाजिनं शृणोति नाभिघारयति ” इति ।

तत्र पक्षि महणकाले पानस्थाभिर्पूरणेनाधोऽस्थितस्म बाहिरो विशेषेण
सोमं विधत्ते—

“बाहिर्वि विषिञ्चन्वाजिनमाययति । यजा वै रविः । रेतो वाजिनम् ।
प्रजास्येव रेतो दधाति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

सोमवत्परस्परपहवपूर्वकं मक्षणममास्त्यादिकं विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविर्हकस्य विधिः)

“ समुपहृत्य भक्षयन्ति । एतत्सोमपीथा ह्येते । अथो आत्मन्नेव रेतो इधत्ते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

वाजिनयागस्य सांनार्यविकृतित्वेऽपि सांनार्यवदिडाभक्षणं न कर्तव्यं, किंतु सोमवद्धक्षयेत् । एतदेव वाजिनभक्षणं सोमपथिः । सोमपानं येषामुत्पिपां त एतत्सोमपीथाः । वाजिनभक्षणे यजमानस्य चरमभक्षणं विधत्ते—

“ यजमान उत्तमो भक्षयति । पशवो वै वाजिनम् । यजमान एव पशून्म-
तिष्ठापयन्ति (१०) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

एतस्मिन्वैश्वदेवकर्मणि मन्त्रे विशेषाभावात्पञ्चकाण्डे प्रधानविषय एवाऽऽ-
ज्ञाता अतो नास्ति विनियोगसंग्रहः ।

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपदे चिन्तितम्—

चातुर्मास्याद्यपर्वणोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिमे (के) ।

वैश्वदेवेतिशब्दोक्तो गुणः संवस्य नाम वा ॥

नामत्वे रूपराहित्याद्विधिगुणता ततः ।

अग्न्यादिभिर्विकल्प्यन्ते विश्वे देवास्तु सप्तसु ॥

अनूद्याष्टौ यजेतेति वत्संघे नाम वर्णितम् ।

अविवित्वेऽप्यर्थवत्स्थानाम प्राक्पवणादिषु ॥

इत्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ।

निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पत्तादिषु ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वणि—वैश्वदेवो वरुणप्रधातः साकमेधः क्षुना-
सीयंश्चेति । तेषु प्रथमे पर्वणि अष्टौ यागा विहिताः—“ आग्नेयमष्टकपाठं
निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपाठं सारस्वतं चरुं वीष्णं चरुं मारुतं
सप्तकपाठं वैश्वदेवीमिक्षां द्वावापृथिन्यमेककपाठम् ” इति । तेषामष्टानां
संनिधाविदमन्नायके—“ वैश्वदेवेन यजेत ” इति । यत्राऽऽग्नेयादीभ्यजेतेत्यनूद्य
वैश्वदेवशब्देन देवत्वरूपो गुणस्तेषु विधीयते । यद्यपि वैश्वदेवामिक्षायां विश्वे
देवाः प्राप्तास्त्वथाऽऽग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तास्त्वाद्विधीयन्ते । तेष्वप्यग्न्या-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमवर्षरूपहविष्टकस्य विधिः)

विदेवताः सन्तीति चेत्तर्हि गत्यभावात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम् । नामधेयत्वे तु नामभावेत्याविधेयत्वाद्ब्रह्मदेवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासंभवाच्छ्रयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । तस्माद्गुणविधिरिति भाष्ये ब्रूमः—उत्पत्तिर्वाक्यैर्विहिताम्ने-
वादीनद्यौ यागान्वजेतेत्यनुधाष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपपद्यते । न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यं, प्राचीनपवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदे-
वशब्देनैकेनैवाष्टानां संघस्य व्यवहर्तव्यत्वात् । नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्ति-
र्दिधा—आमिक्षायागे विधेषां देवानामिष्यमानवया तत्सहचरितानां सर्वेषां छवि-
न्यायेन वैश्वदेवत्वम् । अथवा विधे देवा अष्टानां कर्तार इति वैश्वदेवत्वम् ।
तथा च ब्राह्मणम्—“यद्विश्वे देवाः समयजन्तः । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” इति ।

देवताविकल्पस्तु समानवृत्त्याभावाच्च युज्यते । अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वा-
त्पवला विधे देवा अनुत्पत्तिशिष्टत्वादुच्यन्ताः । तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम् ।
अथैव गुरुमतमाह—

गुणनामत्वसंदेहादपमा बोद्धेनेति चेत् ।

नोक्तव्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात् ॥

स्पष्टोऽर्थः । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

गुगः कर्मान्तरं वा स्याद्वाजिम्भो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पनः ॥

आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात्पवला तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽप्राविश्य कर्मान्तरकल्पमेद्वाजिदेवकम् ॥

“तत्र पयसि दध्मानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिम्भो वाजिनम्”
इति श्रूयते । घनीभूतः पिण्ड आमिक्षा । वाजिनं जलम् । तत्राऽऽमिक्षाद्रव्य-
माणो यागे विधे देवा उक्ताः । ते च वाजिम्भ इत्यनेनानूद्यन्ते । वाजोऽन्ध-
मामिक्षारूपमेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः । ताननूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधी-
यते । तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चयिता विकल्प्यतां वेति भाष्ये ब्रूमः—
उत्पत्तिशिष्टेनाऽऽमिक्षाद्रव्येणविरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पत्तिशिष्टत्वात्

१ क. “त्रस्य वि” २ स. च. “वाक्ये विहि” ३ क. स. घ. ऊ. “क्तिविशेषा आ” ।

४ स. ऊ. च. “त्यस्यशिष्टतयाऽयं” ।

(राजसूयविष्णुः क. वातुर्गोत्रस्य संविद्यमानमयं समस्त्यद्वितीयवर्णकोऽभिधानम्)

कहविः सान्वात् । ओषधिमिक्रमं सुराः । सान्वात्कृतं वसतिन्मः । तस्माद्विहो
विध्यन्तः । सोमश्चरुस्त्वयं दत्तवान्नास्मिहोनादिप्राप्तवद्विदेः । यदि
वाजिनस्य मविपतिकर्मत्वात्नास्ति धर्मापेक्षा तर्ह्येतस्मिन्नेष्टे छत्याचिन्वाऽस्तु ।
तत्रैवान्यथिन्निवृत्तम्—

इयोर्दधोऽथ पयस आमिक्षामाः द्विचरुवः ।

इयोर्दधो घनत्वेन माषान्यामयसो भवेत् ॥

"पयः पक्षिः पक्षिः पक्षिः स वैभवेत्पक्षिः" इति भुक्ता आमि-
क्षायाः सान्वात्प्राप्तिश्चोर्द्विपक्षमेव । कर्म आमिक्षा उभयजन्पत्वादि-
त्येकः पक्षः । घनत्वस्याऽऽधिक्याद्विचरु इति द्वितीयः पक्षः । पयस्यामिक्षा-
त्पादभित्तिं सहकारित्वेन दध्यानीयते । ततः पयस एव मुख्यकारणत्वाच्चरु एव
न्यायः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यमिरचिते माधवीये वेदार्थभाष्ये कृष्णसूत्रवेदीय-

संहितायां तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमपाठकेऽष्टमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रागमेकादशकपालं मरुतीमामिक्षां
पारुषीमामिक्षां काममेककपालं प्रजापत्याह-
वामहे मरुतो यज्ञवाहसः करम्येण सजोषसः ।
यो मरुत इन्द्र पृथु देवस्तु स्य ते शुष्णि-
भवया । मही तस्य मीढुषो यस्या । हवि-
र्भतो मरुतो वन्दते गीः । यद्रामे यवरण्ये
वत्सभायां यदिन्द्रिये । यद्रुद्रे यद्वर्ये फांश-

(राजसूयेविषयस्य चातुर्वीत्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

कृमा वयम् । यदेकस्याधि धर्मेणि तस्यावय-

जनमसि स्वाहा । अकन्कर्म कर्मकृतः सह

वाचा मयोभुषा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं

प्रेतं सुदानवः (१) ॥

(वयं यदिः शविथ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसांहितार्या प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके तृतीयाऽनुवाकः) ।

द्वितीये वैश्वदेवाख्यं प्रथमपर्वोक्तं, तृतीये वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्वोच्यते ।
एव विशेषहर्षाणि चत्वारि विधत्ते—

ऐन्द्राभमेकादशेति । निर्वपतीति पूर्वानुवाकादनुवर्तते । तानेतान्वरुणप्रघा-
सान्विधातुं मस्तौति—

“ प्रजापतिः सविता भूत्वा प्रजा असृजत् । ता एनमत्यमन्यन्त । ता अस्था-
दपाकामन् । ता वरुणो भूत्वा प्रजा वरुणेनाग्राहयत् । ताः प्रजा वरुणगृहीताः ।
प्रजापतिं पुनरुपाभावन्नाथमिच्छमानाः । स एतान्प्रजापतिर्वरुणप्रघासानपश्यत् ।
तां निरवपत् । तैर्वै स प्रजा वरुणपाशादमुञ्चत् ” [ब्रा० का० १ म०
६ अ० ४] इति ।

सविता भूत्वोत्पादको भूत्वा । अत्यमन्यन्तादृशं कृतवत्यः । वरुणो भूत्वा
वरुणेन वरुणपाशरूपेण जलोदररोगेण । नाथं स्वाभिर्न रोगशान्तये, वरुण-
प्रघासानेवन्नामकान्पागविशेषान् । इदानीं विधत्ते—

“ महवरुणप्रघासा निरुन्यन्ते (१) । प्रजानामवरुणग्राह्यम् ■ [ब्रा०
का० १ म० ६ अ० ४] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासारूपद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

अस्य पर्वणः कालमास्तम्बो दर्शयति—“ तत्तन्वर्तुर्षु मासेष्वावाहयां
आवण्यां वोदवसाय वरुणप्रघासैर्यजेत ” इति । उदवसाय पूर्वदेशाभिगम्य ।

अस्मिन्वरुणप्रघासपर्वणि द्वितीयां वेदे विधातुं प्रस्तौति—

“ तासां दक्षिणो बाहुर्न्यक्न आसीत् । सव्यः प्रसृतः । स एतां द्वितीयां
दक्षिणतो वेदिमुदहन् । ततो वै स प्रजानां दक्षिणं बाहुं प्रसारयत् ” [भा०
का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

तासां प्रजानाम् । न्यक्नः शीतवातरोगेण नितरां संकुचितः । वेदिमुदहन्वेदे-
रुद्धननं कृतवान् । विधत्ते—

“ यद्द्वितीयां दक्षिणतो वेदिमुदन्ति । प्रजानामेव तद्यजमानो दक्षिणं
बाहुं प्रसारयति । तस्माच्चातुर्मास्ययाज्यमुष्मिहोक्त उभयाबाहुः । यज्ञाभिजि-
तस्य सत्य ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

दक्षिणतश्चोदकप्राप्ताया वेदेर्दक्षिणभागे । यस्माच्चातुर्मास्येषु वेदिद्वयमस्ति
तस्मात्तद्याजी स्वर्गे बाहुद्वयोपेतो भवति । यद्यपि सर्वेषां बाहुद्वयमस्ति तथाऽ-
न्येक एव बाहुस्तेषां सामर्थ्योपेतः । अत एवाऽऽम्नातम्—“ तस्माद्दक्षिणोऽर्धं
आत्मनो वीर्यावचरः ” इति । अत्र बाहुद्वयमपि सामर्थ्यातिशयोपेतमिति
विशेषः । तदेतदस्य यज्ञाभिजितमनेन यज्ञेन संपादितम् ।

उभयोर्वेधोर्मध्ये त्रयोदशाङ्गुलिपरिमितं व्यवधानं विधत्ते—

“ पृथमात्राद्देदी असंभिजे भवतः (२) । तस्मात्पृथमार्धं व्यस्तौ ”
[भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्विधोरुर्ध्वं व्यवधानं तस्माद्धोकेऽपि वामदक्षिणावसौ पृथमात्रौ । यदा
पृथमार्धं त्रयोदशाङ्गुलिपरिमाणं यथा भवति तथा विभक्तौ दृश्यते । विधत्ते—

८६४ श्रीमत्सायनाचार्यविरचितभास्करमेता- [१ प्रथमकाण्डे -

(राजसूयविषयस्य सायनाचार्यसंनिधिवरुणप्रधातारस्यद्वितीयपर्वणी अभिषेकः)

उत्तरस्यां देवांमुत्तरवेदिमुपवसति । पशूनां वा उत्तरवेदिः । पशूनां
वरुणम् । ओजो यज्ञपरुषोऽन्तरिक्षे ॥ [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४]

[इति] ।

यज्ञपरुषो यज्ञावयवस्वान्तरिक्षा अन्तरस्यामिति यम् । उत्तरवेदिस्मिन् तद्वत्
यज्ञावयवोऽन्तरिक्षः स्वीतः ।

वैश्वदेवपर्वण्युक्तानामाग्नेयमहाकपालभित्त्यादीनां पञ्चहवीषां ब्राह्मणमनुब्राह्मणं
भाषावैतिदेशिः—

“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीरपि ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

आग्नेयादीनां पञ्चानां विधायकं पूर्वोक्त्यन्येषां यद्ब्राह्मणमेतदेवास्मिन्पर्वणि
ब्राह्मणं विधायकं तेषां पञ्चानां तान्येतद्ब्राह्मणानि । अत्रापि तथेवाऽऽहो पञ्च
हवीरप्यनुविष्टेतिपर्यः ।

मुख्यब्राह्मणे विहितस्येन्द्राग्रस्थातिदिष्टपञ्चहविरानन्तर्यं विधत्ते—

“ अथैष ऐन्द्राग्रो भवति ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

तस्मिन्पर्वणि भुजो देवो पशंसति—

“ प्राणापानौ वा एतौ देवानाम् । यदिन्द्राग्रौ । यदैन्द्राग्रो भवति (३) ।
प्राणापानावेवावरुण्ये । ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यदिन्द्राग्रौ । यदैन्द्राग्रो
भवति । ओजो बलमेवावरुण्ये ॥ [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

ओजो मानसं उत्साही बलं शारीरमिति विशेषः ।

मुख्यब्राह्मणविहितमाभिक्षायागमनूय तद्देवताकावेव मेधीमेधो यवयवौ
विधत्ते—

“ मारुत्याभिक्षा भवति । मारुण्याभिक्षा । मेधी य मेधश्च यवयवः । विधुना
एव यत्वा वरुणपाशमुपब्रूति ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासादयद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

माहृत्यामिक्षा भवति मेषी च, वारुण्यामिक्षा भवति मेषश्चेति तत्तत्साहि-
त्याभिधानार्थौ चकारौ । स्त्रीपुरुषरूपधोर्मेषमेषवारनुष्ठानेन मिथुनात्मिकाः प्रजा
रोगान्मुक्ता भवन्ति ।

मेषीमेषयोर्गुणविशेषं विधत्ते—

“ लोमशौ भवतो मेधवत्वाय (४) ” [भा० का० १ प्र० ६ अ०
४] इति ।

एतच्च सूत्रकारेण स्फटीकृतम्—“ उर्णाभिर्मेषमतिकृती लोमशौ कुरुतः ”
इति ।

तयोर्मेषीमेषयोः पुरतः शमीपर्णस्थापनं विधत्ते—

“ शमीपर्णान्युपवपति । घासमेवाऽऽभ्यामपियच्छति (१) ” [भा०
का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

घासमपीत्यन्वयः ।

शमीपर्णानां शताधिकसंख्यां विधातुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिमन्त्राद्यं नोपानयत् । स एतेन शतेध्मेन हविषाऽन्नाद्यमवारुन्ध ।
यत्परःशतानि शमीपर्णानि भवन्ति । अन्नाद्यस्यावरुन्धये ” [भा० का० १
प्र० ६ अ० ४] इति ।

अक्तुं योग्यं शास्त्रादिजन्यं यदक्षं तत्प्रजापतिर्न ग्रामोत् । स च प्रजापति-
रेतेन शमीवृक्षजन्येन शतसंख्यामुक्तेन काष्ठसमूहेन दीपितेऽसौ हुतेन हविषा तद-
न्नाद्यं संपादितवान् । अतः परःशतानि शताधिकसंख्यानि पूर्णान्युपवपेत् ।

तत्र करीरोद्भापं विधातुं प्रस्तौति—

“ सौम्यानि वै करीराणि । सौम्या स्वल्वा आहुतिर्विवो वृद्धिं प्यादयति ”
[भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

करीरनामकान्यर्घ्यज्वराणि सौम्यवर्णसदृशान्सौम्यानि । आहुतिरपि सोमसं-
न्धिनी वृद्धिहेतुः ।

विधत्ते—

“ यत्करीराणि भवन्ति । सौम्ययेवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिपदरुन्धे ” [भा०
का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

करीरशब्देन स्वर्जुरीफलान्मुच्यन्त इति केचित् । तानि शमीपर्णवद्भक्ष्यत्वा-
पचारेण तयोः पुस्त उपवपेत् । तथा च सूत्रकारः—“ अथाऽऽभ्यां शमीपर्णकरी-
राण्युपवपति परःशतानि परःसहस्राणि च ” इति ।

नवमं यागं प्रशंसति—

“काय एककपालो भवति । प्रजानां कंवाय (१) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

सुखित्वायेत्यर्थः । कायः प्रजापतिदेवयाकः ।

दीपपात्रसदृशानि यवमिश्रनिर्मितानि पात्राणि विधत्ते—

प्रतिपूरुषं करम्भपात्राणि भवन्ति । जाता एव प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चति । एक-
नतिरिक्तम् । अनिष्यमाणा एव प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चति (५) ” [ब्रा० का०
१ प्र० ६ अ० ४] इति ।

वृधिसीका यवसक्तवः करम्भः । यजमानस्य गृहे यावन्तः पुरुषा मनुष्यास्त-
त्संरुपया पात्राणि विधायैकं पात्रमधिकं कुर्यात् । अत एव सूत्रकार आह—
“अग्नेषेष्वाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति यावन्तो यजमानस्थामात्याः सस्त्री-
कास्त्वावन्त्येकातिरिक्तानि ” इति ।

तदेवमनुवाक्यगतेनानुवाकेन वरुणप्रधासादिविधयो देवताप्रशंसाश्लोकाः ।
अथानुवाकान्तरेण हविरासादेनादिप्रयोगो उच्यन्ते । तत्र वेदिद्वये हविःसादन-
व्यवस्थां विधत्ते—

“उत्तरस्यां वेद्यामन्यानि हवींषि सादयति । दक्षिणायां मारुताम् । अपधुर-
मेवैना युनाकि । अथो ओज एवाऽऽसामवहरति । तस्माद्ब्रह्मणश्च क्षत्राच्च
विशोऽन्यतोऽपक्रमिणीः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

मारुत्या आमिक्षाया अन्यान्मासेषादीन्वष्टौ हवींषि । मरुतो देवानां मध्ये
विशमः अतो मारुत्याः पृथग्वेदिसादनादेना विशोऽपधुरमेव युनाकि । अपक्रमणमेव
प्रापयति । धुरो गमनमपधुरं, धूःशब्देन बहुविधहविर्वहनयोग्या भूमिरुच्यते । सा
श्रोत्ररगता वेदिस्तस्या अपगमनं यथा भवति तथा मरुधूषा एना विशो वेद्यन्तरे
योजितवान्भवति । किंचाऽऽसां विशमोणो बलमवहरत्येव न्यकरोत्येव । य-
स्मादिशां न्यकारस्तस्माद्ब्रह्मणात्क्षत्रियाच्चेमा विशोऽन्यतो ग्रामान्तरे वाटिका-
न्तरे वाऽपक्रामन्ति ।

प्रचारपौर्वापर्यं पाठेनैव प्राप्तं प्रशंसति—

“मारुत्या पूर्वेषां प्रचरति । अनुतमेवावयजते । वारुण्योत्तरया । अन्तत एव
वरुणमवयजते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंश्लिष्टवरुणप्रधासास्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

मारुत्या आमिक्षायाः पथमप्रचरेणानृतमयथाशास्त्रार्थानुष्ठानेन दोषमवय-
जते विनाशयति । वारुण्यामिक्षाया उत्तरकाळीनप्रचरेण वरुणं वरुणपाशरूपं
जलोदररोगमन्तत एवावयजते सर्वथैव विनाशयति ।

प्रचारात्प्राचीनेष्वङ्केषु पूर्वोक्तपौर्वापर्यवैपरीत्यं विधत्ते—

“यदेवाध्वर्युः करोति (१) । तत्प्रतिप्रस्थाता करोति । तस्याद्यच्छ्रेया-
न्करोति । तत्पापीयान्करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अध्वर्युश्चत्तरवेद्यवस्थिताया वारुण्यामिक्षाया अनुष्ठाता । प्रतिप्रस्थाता तु
दक्षिणवेद्यां मारुतीयनुतिष्ठति । तत्र यद्यदन्वाधानादिकमेकैकमङ्गमध्वर्युरनुतिष्ठति
तत्तदङ्गं प्रतिप्रस्थाता तदनन्तरमेवानुतिष्ठेत् । अत एव च लोकेऽपि संदिग्धेषु
लौकिकवैदिकन्यवहारेषु श्रेयान्प्रामाणिकत्वेन संप्रतिपन्नः पुरुषो यदेव करोति
तदेव पापीयान्मूढोऽपि करोति ।

अत्र बौधायनेन यदिदमुक्तम्—“अथ प्रतिप्रस्थाता पत्नीं पृच्छति पत्नि
कस्ते जार इति । असाविति तं वरुणो गृह्णातु ” इति । तदिदं विधत्ते—

“पत्नीं वाचयति । मेध्यामेवैनां करोति । अथो तप एवैनामुपनयति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

पारं प्रख्यापयेत्पापीति स्मृतिकारैरुक्तत्वाद्विद्यमानं जारमुद्दिश्य पत्नीं वाच-
येत् । तेन च प्रख्यापनेन पत्नीं यागयोग्यां करोति । किंच समामध्ये मानहा-
निसहिष्णुत्वरूपं यत्तपस्तदप्येनां पत्नीं प्रतिप्रस्थाता प्रापयति ।

तस्याश्च पत्न्या उज्जां मुक्त्वा जारनिर्देशं विधत्ते—

“यज्जारः सन्तं न मज्ज्यात् । पिये ज्ञातिः रुन्ध्यात् । असौ मे जार इति
निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयति (२) ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ५] इति ।

मन्त्रकाण्डे प्रधानशामविधिभ्य ऊर्ध्वं प्रचास्यान्मो षू णो यद्ग्रामेऽकन्कर्मैत्येते
चत्वारो मन्त्रा आम्नाताः । तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगमापस्तम्ब आह—“प्रचा-
स्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुद्गमयति ” इति ।

पाठस्तु—

प्रचास्थानिति । वरुणपाशरूपं कर्म घ्नन्तीति वरुणप्रचासास्तानर्हन्तीति
वरुणप्रचास्याः । यज्ञं वहन्तीति यज्ञवाहसः । दधिसर्पिर्मिश्रैः सक्तुमिर्दिष्टादिव

८६८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—

(राजसूयविषयस्य आतुर्मास्यसंन्यविरुद्धप्रथा साख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

पात्रजातं करम्भशब्देनोच्यते । तेन करम्भेण दक्षिणवेदिस्थितेऽग्नौ दंपतिभ्यां हव-
मानेन परस्परं समानधीतयः सज्जीवतः । तथाविधान्मरुतो हवामह आह्वयामः ।

विधत्ते—

“ मवास्यान्हवामह इति पत्नीमुदानयति । अह्नतैवेनाम् ” [आ० का०
१ प्र० ६ अ० ५] इति ।

एतां पत्नीमनेन मन्त्रपाठेनाह्नतैवाऽऽहूतवानेव भवति ।

अवशिष्टस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोगभाहाऽऽपस्तम्बः—“ अथान्तरा वेदी गत्वा
यजमानः पत्नीं श्रोत्रेणोत्तरां वेदिमेषीके शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य शीर्षं चाधि-
निधाय पुरस्तात्प्रत्यग्नौ तिष्ठन्तौ दक्षिणेऽग्नौ शूर्पेण जुहुवो मो पू ण इन्द्रेति
यजमानः पुरोनुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम इत्युभौ याज्यामन्त्रकर्म कर्मकृत इति
विपर्यन्तौ जपतः ” इति ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

मो पू ण इति । हे इन्द्र देव नोऽस्मान्पृच्छु संग्रामेषु मो मैव प्रवर्तयेति
शेषः । तदेतदप्रवर्तनं तु समीचीनं वैरिणामेवासंभवात् । हे शुष्मिन्चलवंस्ते तव
प्रसादादवयाज्यजनमभिष्टनाशनमस्तु स्म सर्वदा भवतु । यस्मात्कारणान्नीतुषो
बृहत्सेचनसमर्थस्य तव प्रसादादस्माकं मही भूमिर्मव्या यवादिंस्तृणधान्ययोग्या
तस्मादभिष्टनाशनमित्यन्वयः । गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाग्धविधमतः करम्भपात्र-
रूपहविर्मुक्तान्मरुतो वन्दते नमस्करोति स्तौतीत्यर्थः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

यद्ग्राम इति । अत्र सप्त यच्छब्दाः सप्तधावाक्यभेदार्थाः । स चाऽऽद-
रार्थः । अये स्वामिनि वैश्ये वा । एकस्य दंपत्योर्मध्ये कस्यचिद्धर्मणि शा-
स्त्रिये धर्मे धर्मं यजमानो दारा दासाश्च ग्रामविषये यत्पापमधिकं धरुम तस्य
सर्वस्यावयजनं विनाशकं हे करम्भपात्रजात त्वमस्यतः स्वाहा त्वां वदामीत्यर्थः ।
एतयोरुभयोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्होत्रत्वमपवादितुं विधत्ते—

“ यत्पत्नी पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । निर्वीर्यो यजमानः स्यात् । यजमानोऽ-
न्वाह । आत्मजेव दीर्यं धत्ते । उभौ याज्याः सवीर्यत्वाय ” [आ० का०
१ प्र० ६ अ० ५] इति ।

याज्यादृष्टान्तेन पुरोनुवाक्यायामपि याज्ञां पत्नीमर्थेवादेन वारयति ।

(गजसूयविधयस्य आनुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

पापक्षणेन प्रविश्य वरुणो यज्ञघातीति वरुणो याज्यायामेनःशब्देन विवक्षित इति दर्शयति—

“यद्भाग्मे यदरण्य इत्याह । यथोदितमेव वरुणमवयजते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

दक्षिणवेदिगतेऽग्नौ होमं विधातुं प्रस्तौति—

“यजमानदेवामो वा आहवनीयः (३) । आतुभ्यदेवस्यो दक्षिणः । यदाहवनीये जुहुयात् । यजमानं वरुणपाशेन ग्राहयेत् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

उत्तरदिक्स्थायां वेद्यामुत्तरवेष्टुपवापेन निष्पन्न आहवनीयः । इतरवेदिगतोऽग्निर्दक्षिणः ।

विधत्ते—

“दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । आतुभ्यमेव वरुणपाशेन ग्राहयति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

जुहूमपवदितुं विधत्ते—

“शूर्पेण जुहोति । अज्यमेव वरुणमवयजते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अज्यसाधने शूर्पे भवमज्यं भोक्तव्यद्वयविनाशिनमित्यर्थः ।

होमे गुणद्वयं क्रमेण विधत्ते—

“शीर्षेण विनिधाय जुहोति । शीर्षत एव वरुणमवयजते । प्रत्यङ्गुतिष्ठञ्जुहोति (४) । प्रत्यङ्गुदेव वरुणपाशाज्जिर्मुच्यते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

करम्भपात्रपूर्णं शूर्पं शिरसि सकृन्निधाय पश्चाज्जुहुयात्तेन शिरोरोगादिकं शाम्यति । पश्चिमाभिमुखेन होमेन प्रत्यङ्गुदेव वरुणस्य प्रतिकूलत्वेन प्रजल एव सम्बरुणपाशान्निष्कृष्टो मुच्यते ।

तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

अक्रक्मर्मेति । कर्मकृतोऽध्वर्युप्रमुखा यजमानपत्न्यश्वाः सवै, यमोमुवा मयः

(राजसूयविधयस्य चातुर्मीस्थसंज्ञिविरुणप्रधासारुयद्वितीयवर्णोऽभिधानम्)

शिवं सुखम् । “यद्वै शिवम् । तन्मयः” इति श्रुतेः । तत्सुखं भावयिष्या-
मन्योच्चारणरूपया वाचा सह करम्भपात्रहोमान्तं कर्माकुरुतवन्तः । हे सुदानवः]
सुहृ हविषः प्रदातारोऽध्वर्युप्रभृतयो देवार्थमिदं कर्म कृत्वाऽस्तं मेव स्वगृहं गच्छत ।

अस्मिन्मन्त्र उत्तरार्धतात्पर्यं दर्शयति—

अकृत्कर्म कर्मकृत इत्याह । देवानृणं निरवदाय । अनुणा ग्रहानुपमेतति
वाचैतदाह ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

देवान्मति प्रत्यर्पणीयं ग्रहणं तन्निरवदाय निःशेषेण प्रत्यर्प्य ।

अत्रावभृथमन्यं विधातुं प्रस्तौति—

“वरुणगृहीतं वा एतद्यज्ञस्य यद्यञ्जुषा गृहीतस्यातिरिच्यते । तुषाश्च नि-
ष्कासश्च ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

वारुणयागे भेवार्थेषु यथेषु ये तुषा यश्च निष्कासः पात्रलक्ष्य आभिक्षांशले-
पस्तदुभयं पूर्वं मन्त्रेण गृहीतस्य वृष्यस्यातिरिक्तोऽंशः । अतो यज्ञसंयज्यमेतद्वरुण-
गृहीतमेव ।

विधत्ते—

“तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैति । वरुणगृहीतेनैव वरुणमवयजते” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अत्रावभृथमन्येन सौमिकावभृथमर्पेण कर्माच्यते ।

तदेतत्प्रत्यभिज्ञापयितुं तत्रत्यविधीन्सार्धवादानुवदति—

“अपोऽवभृथमवैति (५) । अप्सु वै वरुणः । साक्षादेव वरुणमवयजते ।
प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्याह । वरुणपाशादेव निर्मुच्यते । अप्रसीक्षपायन्ति ।
वरुणस्यान्तर्हित्यै । एधोऽस्येधिधीमहीत्याह । समिधैवाग्निं नमस्यन्त उपायन्ति ।
तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह । तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ५] इति ।

अपः प्रत्यवभृथमनुतिष्ठेदप्सु कुर्यादित्यर्थः । अपामधिपतित्वादप्सु वरुणस्ति-
ष्ठति । अतोऽत्र होमेन वरुणं साक्षादेव व्यवधानमन्तरेणैव विनाशयति । कर्मा-
नुष्ठानादूर्ध्वमुदकसमीपं प्रतियुत इत्यनेन मन्त्रेण परित्यजेत् । उदकेषु स्थितो यो
वरुणस्य पाशः स एव प्रतियुतः परित्यक्तः । परित्यज्य पृष्ठदेशमपश्यन्त एव
प्रत्यागच्छेयुः । आगत्य “एधोऽसि, तेजोऽसि” इति द्वाभ्यामाहवनीये समिधा-

प्रपा० ८ अनु० ३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

८४१

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंज्ञिधरुणप्रधासाख्याद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

वादध्यात् । हेऽय एधोऽसि अनया समिधाऽभिवृद्धोऽसि । अतस्त्वत्प्रसादादयमभ्ये-
धिर्मीमहि समृद्धा भवेम । समिज्जन्मज्ज्वालय तेजोऽसि । अतो मयि तेजः स्थापय ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“पत्याह्वानं प्रधास्येति प्रतिपस्थातुकर्मं तत् ।

स्वामी भो ध्वित्यनुब्रूयाद्यद्ग्राम इति दंपती ।

अक्रान्तिरपि तावेव मन्वाश्चत्वार ईरिताः ” ॥ १ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमानकः (गः) ।

सवादाङ्गविधिस्थो वा हविर्विध्यन्वयान्नवेत् ।

अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ मेषमङ्गविधेरपि ।

समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्यताम् ” ॥

चातुर्मासेषु वैश्वदेवरुणप्रधासुसाकमेधशुनासीरीधनामकानि चत्वारि पर्वणि ।
एव वैश्वदेवेऽष्टौ हवींषि विहितानि—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरु-
सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवी-
मापिक्षां द्वावाप्रीयव्यमेककपालम्” इति । तेषां हविषां ब्राह्मणेऽर्थवाद आजातः—
“वार्जघ्नानि वा एतानि हवींषि ” इति । अङ्गविधयोऽपि तत्राऽऽम्नताः—
“वेधा संनद्धं बर्हिर्भवति, वेधा संनद्ध इध्मः, नव मयाजा इज्यन्ते, नवानुषा-
जाः ” इति । एवं स्थिते वरुणप्रधासेषु पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि वि-
धाय तदीयं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणमेषेषु पञ्चस्वातिदिशति—“एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च
हवींषि, यद्ब्राह्मणानीतराणि” इति । तथार्थवादमानस्यातिदेशो न्याय्यः । तस्य
हविर्विधिभिः सह स्तुत्या (त्य)स्तावकत्वेणान्वयसंभवादङ्गविधिना च तदसंभवा-
दिति चेन्मैवम् । उपकारोपकारकभावेन हविषामङ्गानां चान्वयात् । तस्मादर्थ-
वादसहितानामङ्गविधिनामातिदेशः ।

तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

“श्रुतमेककपालस्य ब्राह्मणस्यातिदेशनम् ।

तत्पूर्ववत्तथैन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण इत्यपि ” ॥

एककपालब्राह्मणं वैश्वदेवरुणप्रधासेषु पठितम् । एन्द्राग्नब्राह्मणं वरुणप्रधा-
सेष्वज्जातम् । एवं स्थिते साकमेधेषु विहितयोरैककपालेन्द्राग्नयोर्ब्राह्मणातिदेशः

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रज्ञासारव्युत्पत्तिपर्यणोऽभिधानम्)

आज्ञायते—“एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्र एतद्ब्राह्मण एककपालो यद्ब्राह्मण इतरश्वे-
तरश्च” इति । तयोभयत्र पूर्वस्यामेनार्थवादविधिसहिताङ्गकः पण्डस्य सर्वत्रा(स्या)-
तिदेशः । पूर्वस्यास्य विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मारणायवा(सीज) कथनम् ।

एकादशध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“मारुत्याः सार्धमष्टाभिरङ्गैस्तन्त्रं भिदाऽथवा ।

प्रयोगैकत्वतस्तन्त्रं भेदो देशस्य भेदतः” ॥

वरुणप्रज्ञासेष्वाग्नेयादीनि नव हवींषि विहितानि । तेषु मारुतीनामिक्षां प्रति-
प्रस्थाता दक्षिणे विहारेऽनुष्ठिति । इतराणि त्वष्टावध्वर्युरुचरे विहारेऽनुष्ठिति ।
तेषामष्टानां प्रयोगैक्यात्तन्त्रेणाङ्गनान्युभयवादिसंपत्तानि । तथा तान्येव मारुत्या
अपीत्यत्रापि तन्त्रं प्राप्तम् । कुतः । वरुणप्रज्ञासाम्प्रतिविन प्रयोगैक्यात् । न-
न्वय विहारभेद आम्नातः—“पृथग्भी पणयतः, पृथग्भेदी कुरुतः” इति । सोऽ-
यं पृथगनुष्ठानाभावे व्यर्थः स्यान्मैवम् । हविरासादनमात्रे तज्ज्ञेदोपयोगात् । “अ-
ष्टावध्वर्युरुचरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्”
इति तद्विधानात् । तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते श्रुमः—देशभेदात्प्रयोगभेदे सत्यङ्गननुष्ठान-
मपि सिध्यते । न च तस्य हविरासादनमात्रार्थता युक्ता । तदासादनस्य दृष्टहो-
मार्थत्वे सति तत्पारित्यागेनादृष्टार्थत्वकल्पनापसङ्गात् । न च प्रयोगभेदेनैवाऽऽ-
सादनभेदस्यापि सिद्धौ वचनमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । अव्यवस्थानात्प्रतिप्र-
योगप्राप्तौ तद्व्यवस्थार्थत्वात् । तस्माज्ज्ञेदेनाङ्गननुष्ठानम् ।

तत्रैवाभ्याचिन्तितम्—

“कर्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत् ।

पञ्चात्विग्वचनान्मैवं द्वयोरुक्त्या व्यवस्थितिः” ॥

तत्र पूर्वोक्तविषये प्रयोगभेदादाधाराद्यङ्गभेद इव होतृब्रह्मादीनां कर्तृणामपि
भेद इति चेन्मैवम् । वाचनिकपञ्चसंख्याविरोधात् । अध्वर्युमतिप्रस्थातृहोतृब्रह्मा-
ग्नीध्राः पञ्चात्विजश्चातुर्मास्येषु विहिताः—“चातुर्मास्यानां यज्ञकतृनां पञ्चात्विजः”
इति । यथाग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च होत्रादिभेदः स्यात्तदा पञ्चसंख्या बाधयेत् ।
ननु पञ्चसंख्यासिद्धयर्थमाग्नेयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता प्राप्नुयात्, मारुत्यां चाध्वर्युः
प्राप्त इति चेत् । सत्यम् । प्राप्तविव तादुभावुभयत्र । व्यवस्था तु वचनाद्भविष्य-
ति । तत्र वचनं पूर्वोदाहृतम् । तस्मात्प्राप्ति कर्तृभेदः ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिऋणप्रघासास्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“तत्रैव पत्नीसंयाजादौ तन्त्रं भिन्नताऽथ वा ।

तन्त्रमग्न्यैकमतो मेवं कर्तुर्भेदानिवारणात् ॥

तत्रैवाऽऽशेषाद्यष्टके मारुत्यां च गार्हपत्ये होतव्येषु पत्नीसंयाजादिषु तन्त्रं युक्तम् । कुतः । गार्हपत्यैकत्वात् । नसाहवनीयवदक्षिणे विहारे गार्हपत्यः पृथ-
गस्ति । तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः—न तावत्पूर्वोक्तः कर्तुर्भेदो निवारयितुं शक्यते ।
तथा सत्यध्वर्युणा हुताः पत्नीसंयाजाः यदिप्रस्थातृकर्तृकायां मारुत्यां कथमुप-
कुर्युः । तस्मादध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक्पत्नीसंयाजाञ्जुहुयाताम् ।
द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेस्तन्त्रता न वा ।

तन्त्रं द्वयोः स्मृतेः सिद्धेरुत्तमोक्त्या पृथग्भवेत् ॥

ऋणप्रघासेष्वध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रेष्वेकेनैव पठ्यमानेषु तयो-
रर्थस्मृतिसिद्धौ तन्त्रमिति चेन्न । निर्वपामीत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्तरेण स्मृत्य-
भावात् । तस्मादुभयोः पृथक्पाठः ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यनुद्यते ।

नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकैर्वर्णः ॥

यो दर्शपूर्णमासाध्यां वारुण्यां चोदनोदृतः ।

व्युत्सेकोऽनुद्यतमेष भैवं कर्मणि सौमिके ।

मुख्योऽवभृथशब्दोऽतस्तत्तादृशविवक्षया ।

धर्मानितिदिशन्कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥

ऋणप्रघासेषु श्रूयते—“वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवधन्ति” इति ।
निष्कास आमिक्षायाः छेपः । प्राच्यां विशि देवा क्त्विजो मार्जयन्त्वामित्यादि-
भिर्मन्त्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्विक्षु सर्वास्वापो विविधमुत्तिष्यन्ते । सोऽयं व्युत्सेको वारु-
ण्यामिक्षायामेष चोदकप्राप्तोऽनुद्यते । अस्ति हि व्युत्सेकस्याप्यवभृथत्वम् । “एष
वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः” इति श्रुतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—सौमिके कर्मण्यवभृथ-
शब्दो मुख्यः । तस्य शब्दस्थोद्भिदादिवद्भिधेयक्रियासामानाधिकरण्येन नामभे-

(राजसूयविधयस्य चातुर्मास्यसंवाधिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

यथास्तत्रैव वैदिकप्रयोगाद्ब्रह्मणा च । व्युत्सेके त्वत्संबन्धादुपचर्यते । नहि सौमिककर्मणीवापां व्युत्सेकेऽवभृथभावनामंशत्रयवर्ती पश्यामः । येन तत्र मुख्यत्वमाशङ्क्येत । तस्मात्सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वरुणप्रघासप्रकरणे प्रयुज्ज्ञान आम्नायो वासाग्निहोत्रन्यायेन सौमिकधर्मानतिदिशन्कर्मान्तरं तद्धर्मसंयुक्तं विधत्ते । न च विपर्ययेणैव मुख्योऽवभृथोऽस्त्विति शङ्कनीयम् । अपेक्षितस्य कर्मकलापस्यात्राभावात् । तस्मात्सौमिकधर्मोपेतकर्मन्तरविधिः ।

तत्रैवान्वाञ्छितम्—

“ तत्र द्रव्यं पुरोडाशस्तुषनिष्कासकावृत ।

प्राप्तोऽवभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदेशतः ॥

तुषनिष्कासयोरत्र साक्षात्कृत्योपदेशतः ।

अतिदेशप्राप्तस्य पुरोडाशस्य बाधनम् ” ॥

तत्र पूर्वोक्ते कर्मान्तरे यमातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिविश्यते । अतिदेशश्चोपदेशाद्बुर्बलः । तस्मात्तुषनिष्कासाभ्यां पुरोडाशो बाध्यते ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ निष्कासावभृथे विप्रकर्षोऽथ प्रतिपादनम् ।

उत्तार्थकर्म पशुवदाग्नौऽवभृथशब्दतः ॥

कर्मान्तरं तदाऽपि स्यात्प्रतिपत्तिः प्रधाजवत् ।

प्राधान्यापार्थक्यं स्यात्तच्चावभृथधर्मकम् ” ॥

चातुर्मास्यगतेषु [वरुणप्रघासेषु] वारुणीमामिक्षां प्रकृत्येवमाग्नायते—
“ वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति ” इति । अत्रायं प्रयोगप्रकारः—
वरुणप्रघासेषु नव हवींषि । तेष्वष्टमं हविर्वारुण्यामिक्षा । नवमं हविः काय एककपालः । वारुण्या(णा)मिक्षायां यवपिष्टनिर्मितं मेघमवदेधाति । तत आमिक्षासंयुक्तं सर्वमवदाय हुत्वा तत एककपालेन प्रचर्य भाण्डलिनेन वारुण्या(णा)-
मिक्षाया निष्कासेन तुषैश्चावभृथमनुतिष्ठन्तीति । तत्र संशयः । किं वारुण्या(णा)
मिक्षाया एकमंशं यवमयमेवसहितं पूर्वं प्रदाय पश्चादेककपालप्रचारादूर्ध्वं निष्का-
सकृतेणांशान्तरेण तुषैश्च प्रचरितम्यमित्येवं प्रचारस्य विप्रकर्षं उत कर्मान्तरम् ।

(राजसूयविधयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्यणोऽभिधानम्)

यथापि किं प्रतिपत्तिकर्माऽऽहोस्विदर्थकमेति । तत्र विप्रकर्ष इति तावत्प्राप्तम् ।
कुतः । पशौ तथा दृष्टत्वात् । प्रातःसवने वपथा प्रचर्य तृतीयसवने हृदयाद्यज्ञैः
प्रचार इति सबनीयपशौ यथा प्रचारविप्रकर्षस्तददवापीत्याद्यः पक्षः । तथा
सत्यबभूथशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात्कर्मान्तरमिति पक्षान्तरम् । तदाऽऽयामिक्षाहविःशे-
षस्य निष्कासस्थान्यस्मिन्कर्मणि हविर्वायोगात्प्रयाजशेषन्यायेनेदं प्रतिपत्तिः
स्यात् । यथा प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीत्यत्र तच्छेषं संस्कर्तुमभिधारणमे-
वमत्रापि निष्कासः संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूयः—तस्मिन्पक्षे निष्कासस्यैव संस्का-
र्यज्ञस्येन माधान्याजिष्कासमिति विभक्तिव्यत्ययः स्यात् । अतोऽवभृथस्य मा-
धान्यादर्थकर्मत्वमेव द्रष्टव्यम् । यदि चातुर्मास्येषु नावभृथस्तदा तज्जमांतिदेशाच्च
तन्नामनिर्देशोऽस्तु । तस्य तदीयव्यशेषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकः ।
तस्मादर्थकर्म ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकंपालं निर्व-
पति साकं सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सातपनेभ्यो
मर्घ्यदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां
दुग्धे सायं चरुं पूर्णां देवि परा पत सपूर्णा
पुनरा पत । यज्ञेव वि कीणावहा इषमूर्जं
शतक्रतो । देहि मे वदामि ते नि मे धेहि नि
ते दधे । निहारमिजि मे हरा निहारम् (१)
नि हरोमि ते । मरुद्भ्यः कीडिभ्यः पुरोडाशं
सप्तकंपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यताऽऽग्ने-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रवासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

यमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं
द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुमै-
न्द्रासमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्मणमेकक-
पालम् (२) ॥

(इरा निहारं मित्रं शश्वं) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये वरुणप्रवासाख्ये द्वितीये चातुर्मास्यपर्वोक्तम् । चतुर्थ्यष्टमपष्ठेषु साक-
मेधाख्यं तृतीयं पर्वोच्यते । तच्च पर्वं दिनद्वयेऽनुष्ठेयम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः-
तत्तत्तत्तुर्गुं मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य द्वापहं साकमेधैर्धजस इति ।

तत्र प्रथमदिने कर्तव्यानि त्रीणि हवींषि विधत्ते-

अग्नयेऽनीकवत इति । अनीकवते सैन्यवते । उद्यता सूर्येण साकमित्यु-
द्यकालविधिः । सम्यक्पनं संतपनं तत्संबन्धिनः सांतपना अनिष्टविनाशिन
इत्यर्थः । मेधो यज्ञः, गृहं च मेधश्च तदुभयवन्तो गृहमेधिन उभयपालका इत्यर्थः ।
सर्वास्ता भजमानस्य यावत्यो गावः सन्ति तावतीनाम् ।

विहितास्विष्टेषु मध्यमेष्टिदेवतागुणं पशंसति-

“ देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरनवीत् । ममेयमनीकवती तनुः । तां
प्रीणीत । अथासुरानभिमविष्यधेति । ते देवा अग्नयेऽभीकवते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निरवपन् । सोऽग्निरनीकवान्स्वेव भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽनीकान्यजन-
यत । दतो देवा अभवन् । पराऽसुराः (१) । यदग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपति । अग्निमेवानीकवन्तस्त्वेन भागधेयेन प्रीणाति । सोऽग्निरनी-
कवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽनीकानि जनयते = [आ० का० १ प०
६ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

यत्तत्तुष्वपि दिक्ष्वसुरानपरोक्षं चतुर्विधानि सैन्यानि ।

सूर्योदयकालं प्रशंसति—

“ असौ वा आदित्योऽग्निरनीकवान् । तस्य रश्मयोऽनीकानि । साकं सूर्ये-
णोद्यता निर्वपति । साक्षादेवास्मा अनीकानि जनयति ” [जा० का० १
प्र० ६ अ० ६] इति ।

उष्णत्वादादित्यस्याभित्वम् । उत्साहोपेतयोद्धवत्सर्वतस्त्वरया प्रसराक्षभीना-
मनीकत्वम् ।

द्वितीयाया इष्टेर्देवताया गुणं प्रशंसति—

“ तेऽसुराः पराजिता यन्तः । द्यावापृथिवी उपाश्रयन् (२) । ते देवा
मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यश्चरुं निर्वपन् । तान्द्यावापृथिवीभ्यामेवोभययः समतपन् ।
यम्भरुद्भ्यः सांतपनेभ्यश्चरुं निर्वपति । द्यावापृथिवीभ्यामेव तदुभयतो यणमानो
भ्रातृव्यान्तंतपति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ६] इति ।

तानसुरान्द्यावापृथिवीभ्यामेव कृत्स्नयोरपि द्यावापृथिव्योरुभयतोऽसुराणामभ-
स्थाओपरिष्ठाच्च समतपम्भहाराद्युपव्रवेण संतापितवन्तः ।

कालं प्रशंसति—

“ मर्ष्यदिने निर्वपति । तर्हि हि तेक्षिणश्च तपति ” [जा० का० १ प्र० ६
अ० ६] इति ।

तर्हि मर्ष्याकाले तेक्षिणश्चमतिशयेन तीक्ष्णं यथा भवति तथा सूर्यस्तपति ।
हि प्रसिद्धमेतत् ।

चरुं प्रशंसति—

“ चरुर्भवति । सर्वत एवैवान्तंतपति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ०
६] इति ।

चरुपाकभाण्डस्य सर्वतस्तप्यमानत्वाच्छत्रूणामपि सर्वतः संतापः ।

तृतीयेष्टेर्देवताविशेषणं प्रशंसति—

“ ते देवाः श्रो विजयिनः सन्तः । सर्वासां दुग्धे गृहमेधीयं चरुं निर्वपन्
(३) । आशिता एवाद्योपवताम । कस्य वा हेदम् । कस्य वा श्रो भवितेति ।
स श्रुतोऽभवत् । तस्याहुतस्य नाऽऽभन् । नहि देवा अहुतस्याभन्ति । तेऽजु-
वन् । कस्मा इयं होव्याम इति । मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्य इत्यजुवन् । तं मरुद्भ्यो
गृहमेधिभ्योऽजुह्वयः (४) । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । यस्यैवं विदुषो

मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो गृहे जुहवति । भवत्यात्मना । पराऽस्य चातुर्भ्यो भवति ॥

[भा० का० १ प्र० ६ अ० ६] इति ।

ते देवा अस्मिन्दिने प्रथमेष्टया सैन्धानि तपाश्च द्वितीयेष्टया विरोधिनाऽनु-
राभ्यर्चतः संतप्य पुनः परेष्टुरपि जेघ्याम इत्यभिप्रेत्य गृहमेधीयं निरूप्येत्वं
विचारितवन्तः—इदं हविरद्य कस्य वा भवति कस्य वा श्वो भविष्यतीति न
ज्ञायते । तस्माद्ययं सह भुक्तवन्त एवाग्निसमीपे वसामेति । एतावति विचारकाले
चरुः पक्वोऽभूत् । तदानीं देवा अहुतत्वात् चरुं नैवाशितवन्तः । यस्माद्देवाः
क्राम्यहुतं भाभन्ति तस्माद्युक्तमेवेतत् । ततस्ते देवाः परस्परं विचारितवन्तः ।
किमिति, कस्मै देवायेमं चरुं होष्याम इति । ततो निश्चित्य गृहमेधिभ्यो हुत्वा
विजयं प्राप्ता अतुराश्च पराभूताः ।

अस्मिन्कर्मण्याज्यभागौ यजतीत्यादिना कानिचिदङ्गानि विधास्यन्ते । एव
याचदुकाङ्गोपेतमपूर्वमिदं कर्म न तु दर्शपूर्णमासविकृतिरिति जैमिनिर्विचारित-
वान् । ततोऽर्थप्राप्तः सामिधेय्याद्यभावः । तमिमं विस्पष्टयितुमनुवदति—

“ यद्दे यज्ञस्य पाकत्रा क्रियते । पशव्यं तत् । पाकत्रा वा एतत्क्रियते ।
यन्नेष्ट्यावर्हिर्भवति । न सामिधेयीन्वाह (५) । न प्रयाजा इज्यन्ते । नानु-
याजाः । य एवं वेद । पशुमान्भवति ॥ [भा० का० १ प्र० ६ अ० ६]

इति ।

यज्ञस्य संबन्धि यदनुष्ठानं पाकत्रा पाकेषु पाकयज्ञवदित्यर्थः । तस्य पश-
व्यत्वं युक्तम् । “ पाकयज्ञं वा अन्वाहितग्नौः पशव उपतिष्ठन्ते ” इति श्रुत-
त्वात् । यस्मादनेष्ट्यावर्हिरादयो न सन्ति तस्मादेतत्कर्म पाकयज्ञवदेव क्रियते ।

प्राच्यमङ्गं विधत्ते—

“ आज्यभागौ यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति ॥ [भा० का० १ प्र० ६
अ० ६] इति ।

यागवेलायामुद्देश्यां देवतां प्रशंसति—

“ मरुतो गृहमेधिना यजति । भागधेयेनैवैनात्समर्धयति ॥ [भा० का० १
प्र० ६ अ० ६] इति ।

उदीच्यमङ्गं विधत्ते—

“ अग्निं स्विष्टकृते यजति । प्रतिष्ठित्यै ॥ [भा० का० १ प्र० ६ अ०
६] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधास्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

अङ्गान्तरं विधत्ते—

“इद्वान्तो भवति । पशवो वा इडा । पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रतिविधति (६) ”

[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ६] इति ।

अर्थासिद्धं चतुर्धाकरणाद्युदीच्याङ्गान्तराभावं द्योतयितुमन्तशब्दः ।

तदेवमनुब्राह्मणगतेनैकेनानुवाकेन पूर्वदिनेऽनुष्ठेया मुख्यब्राह्मणविहितास्तिस्र इ-
ष्टयो व्याख्याताः । अनुवाकान्तरेण त्रितीयदिने कर्तव्यत्वेन विहिता इष्टयो व्या-
ख्यातव्याः । तथाऽऽदौ तावद्गृहमेधीयशेषभूतं किञ्चिदङ्गं विधातुं प्रस्तौति—

“यत्पत्नी गृहमेधीयस्याभीयात् । गृहमेध्येव स्यात् । वि त्वस्य यज्ञो व्युध्यते ।
यज्ञाभीयात् । अगृहमेधी स्यात् । नास्य यज्ञो व्युध्यते ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ७] इति ।

यदि पत्नी गृहमेधीयस्य चरोर्भागं भुञ्जीत तदा यजमानो गृहेण यज्ञेन चो-
पेतो भवति । किंत्वस्मिन्पक्षे यजमानस्य यज्ञो व्युद्यो भवेत् । अभोजनपक्षे तु
व्युद्यत्वदोषो न भवति । किंतु गृहमेधित्वाभावः ।

विधत्ते—

“प्रतिवेशो पचेयुः । तस्याभीयात् । गृहमेध्येव भवति । नास्य यज्ञो व्युध्य-
ते (१) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

प्रातिस्विकत्वेन पत्नीं विशवीति प्रतिवेशः पत्न्यर्थं ओदनस्तं दक्षिणामौ प-
कारः पचेयुः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“दक्षिणामौ पत्न्याः प्रतिवेशमोदनं पचति”
इति । पत्नी तमोदनमभीयात्ततो नोक्तदोषद्वयम् । अभोजनाभावाद्गृहमेधीयभोज-
नाभावाच्च ।

भोजनादीन्विधातुं प्रस्तौति—

“ते देवा गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिता अभवन् । आज्ञताभ्यञ्जत । अनु व-
त्सानवासयन् । तेभ्योऽसुराः क्षुधं माहिषवन् । सा देवेषु लोकमावित्वा । असुरा-
भ्युनरगच्छत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

आशिता भुक्त्वन्तः । आज्ञत नेत्रयोरञ्जनं प्रक्षिप्तवन्तः । अभ्यञ्जताभ्यङ्गं
कृतवन्तः । येनूरन् वत्सानवासयन्तनपानार्थमवासुजन् । तदानीमसुरा देवानां
समीपे क्षुधं घेरितवन्तः । सा च क्षुधेषु तृषेण देवेषु स्थानमलब्ध्वा पुनरप्यसुरानेव
मार्गोत् ।

विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवार्णवतुल्यपर्वणोऽभिधानम्)

“गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिता भवन्ति । आञ्जतेऽभ्यञ्जते (२) । अनु वत्स-
न्वासयन्ति । आतृव्यायैव तद्यजमानः क्षुधं प्रहिणोति ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ७] इति ।

यदेतदभिषेत् पूर्वमाशिता एवाद्योपवसायेत्यादिर्देवविचार उपा(दा)हतः । अत्र
गृहमेधीयसंनिधौ द्वौ मन्त्रावाग्नातौ । तयोर्विभियोगमापस्तम्ब आह—

“शरनिष्कासस्य दर्वौ पूरयित्वा वृषभमाहूय तस्य रक्ते पूर्णां दर्विं परा पतेत्य-
नुव्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये जुहुवाद्यदेषमो न रुयाद्ब्रह्मा ब्रूयाज्जुहुवीति ” इति ।
पच्यमाने चरौ क्षीरमण्डवद्धनीभूतो योऽद्य उपरि तिष्ठति सोऽयं शरानिष्कासः ।
तस्य रक्ते वृषभस्य शन्दे निष्पन्ने सति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

पूर्णां दर्वीति । हे दर्वि त्वं शरनिष्कासेन पूर्णां सती परापतेन्वं प्रति
गच्छ । वत्ससादाख्येन तज्जन्यमलेन सुपूर्णां सती पुनरस्मान्प्रत्यागच्छ । हे
शतक्रतो, आवां वस्तेव विक्रीणावहे । यथा लोके कश्चित्स्वकीयं धनं दत्त्वा
वण्डुलार्थिकं क्रीणाति तद्वदहमिन्द्राय तुभ्यं शरनिष्कासं दत्त्वा त्वत्त इषमूर्जं च
क्रीणामि । तदिदमुच्यते—वस्तेव वसुनेव धनेनेव विक्रीणावहा इति ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

देहि म इति । हे इन्द्र मे यदपेक्षितं तत्त्वं देहि । तव यदपेक्षितं तदहं
इदामि । दत्त्वा च त्वं मम समीपे निवेष्टवस्थापय । तव समीपेऽहमवस्थापयामि ।
तदुभयं सकृदेव न भवति, किन्तु निहारमित्युनः पुनर्निर्हत्यैव समानीयैव मे
समीपे निहर नितरां स्थापय । अहमपि पुनः पुनर्निर्हत्य ते समीपे स्थापयामि ।
यथोक्तं निष्कासहोमं प्रस्तौति—

“ते देवा गृहमेधीयेनेष्ट्वा । इन्द्राय निष्कासं यदधुः । अस्मानेव य इन्द्रो
निहितभाग उपावर्तते । तानिन्द्रो निहितभाग उपावर्तत ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ७] इति ।

उपावर्तिता समीपमागमिष्यति । उपावर्तत समीपमागच्छतु ।

विधत्ते—

“गृहमेधीयेनेष्ट्वा । इन्द्राय निष्कासं निदध्यात् । इन्द्र एवैनं निहितभाग
उपावर्तते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

होमाय प्राप्तमाहवनीयं वारयितुं विधत्ते—

“ गार्हपत्ये जुहोति (३) । भागधेयेनैवैनं समर्धयति ॥ [जा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

यागकाले ध्वनिं कर्तुमृषभस्याऽङ्गानं विधत्ते—

“ ऋषभमाह्वयति । षषट्कार एवास्म सः । अथो इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यज-
मानो भ्रातृव्यस्य वृद्धके ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

द्वितीयदिनेऽनुष्ठेयानि नव हवींषि विधत्ते—

मरुद्भ्य इति । आद्यस्य हविष उत्तरहविरष्टकस्य च कालभेदात्प्रयोगभेदे
प्रथमः । कीडेषामस्तीति कीडिनस्तदेतत्कीडित्वं विशेषणम् ।

तस्य हविषः पाठप्राप्तं प्राथम्यं च(?) प्रशंसति—

“ इन्द्रो वृषं हरता । परां परावतमगच्छत् । अपाराधमिति मन्यमानः ।
सोऽजवीत् । क इदं वेदिष्यतीति । तेऽब्रुवन्परतो वरं वृणामहे (४) । अथ
ययं वेदाम् । अस्मभ्यमेव प्रथमं हविर्निरुप्याता इति । त एनमभ्यकीडन् ।
तत्कीडिनां कीडित्वम् । यन्मरुद्भ्यः कीडिभ्यः प्रथमं हविर्निरुप्यते विहितम् ।
[जा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

परां परावतमत्यन्तदूरम् । अपाराधं दोहमकार्षम् । भीत्या पलायमानः स
इन्द्रो मरुतां समीपे किञ्चिदजवीत्—वृषो मृतो न वेतीदं समीपे मत्वा को वेदि-
ष्यतीति । ते च मरुतो वरे दत्ते वेदिष्याम इत्यब्रुवन् । इतरेभ्योऽग्न्यादिभ्यः
प्रथमो निर्वापो वरः । तवस्ते मरुत एनं भूमौ पतितं वृषमधिकृत्य बहुविधेन
नृत्येनाकीडन् । कीडित्वा च मृतोऽयमिति ज्ञातवन्तः । तस्मादेतेषां कीडित्वं
विशेषणं संपन्नम् ।

निर्वापकालं प्रशंसति—

“ साकं सूर्यणोद्यता निर्वपति । एतस्मिन्ने लोक इन्द्रो वृषमहमस्तमुच्चैः ॥
[जा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

एतस्मिन्नेव लोके सूर्योदयेनावलोक्यमानभूषदेशे ।

वैश्वदेवपर्वण्युक्ताग्नेयादिष्वक्षकप्रशंसकं वरुणप्रशंसकं सूर्यप्रशंसकं च
आश्विनप्रशंसकं विदधति—

“ एतद्वासणान्येव पञ्च हवींषि । एतद्वासण ऐन्द्राग्नः ” [जा० का०
१ प्र० ६ अ० ७] इति ।

चरोरेभ्यस्त्वं प्रशंसति—

“अथैष ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उद्धारं वा एतमिन्द्र उद्धरत । पुनरुद्धरत्वा ।
अन्यास्तु देवतास्वधि । यदेष ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उद्धारेभ्य तं यजमान उद्धरते ।
अन्यास्तु यजास्वधि ” [आ० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

अन्यास्वग्न्यादिदेवताभ्यधिकोऽयामिष्येतमुद्धारमुक्तवार्तिमानमुद्धरतोऽप्यदितवान् ।

विश्वकर्मरूपामन्यहविषो देवतां प्रशंसति—

“वैश्वकर्मण एककपालो भवति । विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमानोऽवकन्वे
(५) ” [आ० का० ३ प्र० ६ अ० ७] इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“पूर्वोत्पन्नश्च देहीति याभ्यामध्ययुरीरयेत् ” ॥ १ ॥ इति ।

अथ भीमांता ।

पञ्चमाभ्यावस्थ मध्यपदे चिन्तितम्—

“साकमेधेष्टयस्तिष्ठो द्यवहे स्युः सद्य एव वा ।

मातरादेर्दयोरहोः सत्त्वात्प्रकृतिवद्द्वयहे ॥

साङ्गमुखयानुरोधेन मातरादेर्विधानतः ।

औतं सद्यस्त्वमन्यस्तु चोदकात्तेन दुर्बलम् ” ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके तृतीये पर्वणि श्रूयते—“अग्नयेऽनीकवते पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सातपथेभ्यो मध्यंदिने चरुं
मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुम् ” इति । ता एतास्तिक्त
वृष्टयो द्रव्यहकालीना यथा प्रकृतौ पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रातिपदीष्टिरिति द्रव्यहका-
लीनत्वं तद्वत् । ननु प्रातर्मध्यंदिनसायंशब्दैरेकस्मिन्नेवाह्नि त्रयः कालास्तितु-
ष्णामिष्टीनां विहिताः । तन्न । द्वयोरप्यह्नोः [मातरादिकालसद्भावात् । पूर्वे-
ष्टुः] मातरादिकालेषु स्वकीयेषु सात्तामुपक्रमः । परेष्टुः मातरादिषु ताः समा-
पनीयाः । ततो द्रव्यहकालीनतेति प्राप्ते ज्ञमः—तत्राग्नयेऽनीकवते मातराष्टाकपालं
निर्वपतीति साङ्गं प्रधानं प्रातःकालीनतया विधीयते । प्रातःशब्दश्च स्वत एक-
मेव प्रातःकालप्रतिभाष्य पर्यवस्यति । मातरग्निहोत्रमित्यादौ तद्दर्शनात् । तस्मा-
त्साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव प्रातःकाले विधानात्सद्यस्कालीनत्वं औतं, चोद-
केन त्वन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेषु प्रातरिति कल्प्यते । उपदेशश्चोदकाह्नीयान् ।
सद्यस्योदकाह्नीयानां वृष्टयो वृष्ट्याः

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंक्रान्तिसाकमेघारुह्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ किं वैश्वदेविकादेककपालावतिदेशनम् ।

साकमेधेषु वरुणप्रघासस्थादुताग्निवः ॥

प्रकृतावधर्वाहुत्वादान्तिभः संनिधानतः ।

ऐन्द्राग्रसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकत्वतः ॥ ”

वैश्वदेवे धावापृथिव्य एककपालो वरुणप्रघासेषु काय एककपालस्तयोः वृथ-
ग्राहणमाप्नातम् । साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालस्तस्मिन्वैश्वदेविकैककपाल-
ग्राहणमतिदेष्टव्यम् । कुतः । प्रकृतित्वेन तस्मिन्नुपदिश्यमानधर्मबाहुत्वात् । वारु-
णप्रघासिकस्य तद्विकृतित्वादस्या एव धर्मविशेषा उपदिष्टाः शमीमयो हिरण्य-
म्यो वा सुचो भवन्तीत्यादयः । तत्र बह्वनुग्रहो न्याय्य इति याज्ञे भूमः—
वारुणप्रघासिकग्राहणस्य मत्यासन्नत्वात्तस्यैवातिदेशो युक्तः । ऐन्द्राग्रग्राहणं
तत्रत्यमेवातिदिश्यते । वैश्वदेवे तदभावात् । तत्साहचर्यादिदमपि तत्रत्यमेव । ननु
प्रकृतिभावा(भूता) वैश्वदेविकैककपालादेवारुणप्रघासिकवत्साकमेधीयेऽपि चोद-
केन वर्मातिदेशसिद्धौ ग्राहणातिदेशकं वाक्यमिदं व्यर्थमिति चेत् । न । हिर-
ण्यत्वाद्याधिकधर्मातिदेशावापेक्षितत्वात् । तस्माद्धारुणप्रघासिकैककपालग्राह-
णस्यैवातिदेशः ।

अष्टमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ गृहमेधीयके त्वाज्यमागाधित्यनुवादगीः ।

त चोदकाविधिर्वाऽर्थवादो वाऽधिककर्म वा ॥

परिसंख्योत संकोच्यचोदकोऽन्यत्र वाऽत्र वा ।

अपूर्वं गृहमेधीयं स्याद्वाऽतो लुप्तचोदकम् ॥

अनुवादः पुनः श्रुत्वा द्वितीयः सार्धतावशात् ।

मिर्वाणवचोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायता ॥

चोदनेनैव तस्मिन्नेष्टिकस्य प्रशंसनम् ।

विध्येकवाक्यता भस्ति तेनावाङ्मनन्तरे विधिः ॥

प्रात्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येवरस्य हि ।

दोषत्रयाच्चोदकस्य संकोचोऽङ्गान्तरेष्वतः ॥

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धितसकमेवाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

व्यापारैक्याचोदकस्य स्वार्थे संहरणं भवेत् ।

वैरूप्याच्च निरर्थत्वादपूर्वं कर्म युज्यते ॥

आज्यभागेतिनाम्नोपकारकलृप्तिस्मृतेरिदम् ।

नामत्वादि सन् तस्मात्सुप्यते तेन चोदकः ॥

“मत्तज्ज्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे साममोदेनेम्” इति विहिते गृहमेधीये भूयते—“आज्यभागौ यजति” इति । अष्टभाऽत्र संशयः—चोदकप्राप्तयोराज्यभागयोरिह पुनः भवणादनुवादोऽयमित्याद्यः पक्षः । तथा सति वैयर्थ्यप्रसङ्गान्नार्थकत्वाय चोदकैतद्वाक्ययोर्मिलितयोरभाऽऽज्यभागविधायकत्वमभ्युपेतव्यम् । औषधिद्वयनिर्वापादयो यथा प्रकृतिगताः सन्तो विकृतावपि श्रयमाणाश्चोदकस्य लिङ्गं तथाऽऽज्यभागवपि लिङ्गत्वेन सहायभूतौ । ततौ मिलितयोर्विधायकत्वमिति द्वितीयः पक्षः । गृहमेधीयविधिवाक्ये श्रुतस्यौदनस्यैवौषधिद्वयवतया लिङ्गत्वसिद्धेर्नास्ति लिङ्गान्तरापेक्षा । तस्मात्प्रकृतावितौ श्रुतस्याऽऽज्यभागकर्मणा इह पुनः भवणमर्थवादत्वेन तत्प्रसंगार्थमिति तृतीयः पक्षः । भिन्नप्रकरणे श्रुतस्य विध्यैकवाक्यत्वायोगादर्थवादत्वमयुक्तम् । तच्चोदकप्राप्तादाज्यभागवदिकर्मणोऽधिकमाज्यभागरूपमङ्गनन्तरमिह विधीयत इति चतुर्थः पक्षः । ऐहिकयोराज्यभागयोरिह प्रत्यभिज्ञानान्नाङ्गनन्तरत्वं युक्तम् । तस्मादाज्यभागव्यतिरिक्तस्य प्रयाजाद्यङ्गस्य परिसंख्यानाथमिदमाज्यभागश्रवणमिति पञ्चमः पक्षः । आज्यभागवाक्येन तद्विधिरूपः स्वार्थस्त्यज्येत प्रयाजादिनिषेधरूपोऽन्योऽर्थः परिगृह्येत चोदकप्राप्तं प्रयाजाद्यनुष्ठानं बाध्यतेतिदोषत्रयप्रसङ्गान्न परिसंख्या युक्ता । तेन प्रत्यक्षविधिरूपादस्मादाज्यभागवाक्यादानुपानिकचोदकवाक्यमाज्यभागव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यङ्गेण संकोचनीयमिति षष्ठः पक्षः । यदि चोदकस्य प्रत्यङ्गं पृथग्व्यापाराः स्फुस्तदा प्रयाजाद्यङ्गान्चैव्यापारैस्तेषामितिदेशः सिध्यति । आज्यभागगोचरस्थानेन प्रत्यक्षविधिना चाधितत्वाच्च चोदकेनाऽऽज्यभागातिदेश इत्येवं संकोचो रणीयितुं शक्यते । इह तु शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावेनैक एव चोदकस्य व्यापारः । तथा सति युगपदतिदेशोऽनतिदेशश्चेति विरुद्धधर्मत्वं प्रसज्येत । तस्मात्प्रयाजाद्यङ्गेण संकोचो न युक्तः । तेन चोदकोऽत्राऽऽज्यभागकर्मणि संकोचनीयः । न चोक्तदोषापत्तिः । अस्य संकोचस्योपसंहाररूपत्वात् । आज्यभागयोरिव शकस्य चोदकस्य त्वज्ञादशक्तिज्ञापनमुपसंहारः । तथा सत्या-

१ स्. ‘वनः’ इ° । २ घ. ऊ. च. ‘न. इ°’ । ३ क. ख. घ. च. ‘वाक्येऽशस्यौ’ ।

ऊ. ‘वाक्याशस्यौ’ ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंख्यसाकमेधारूपतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

अथभागातिदेशस्याधृतस्य चोदकस्य को नामातिदेशतन्निवृत्तिरूपविरुद्धधर्मसङ्गः । तत्राऽऽज्यभागकर्मणि चोदकावस्थापनमिति सप्तमः पक्षः । “पुरोडाशं चतुर्धा करोति” “आग्नेयं चतुर्धा करोति” इत्यनयोरुभयोरपि प्रत्यक्षवचनेन तत्स्यत्वादस्तु तत्रोपसंहारः । इह तु प्रत्यक्षपरोक्षयोर्वचनचोदकमोर्विरुद्धत्वाभासौ युक्तः । किंतु प्रत्यक्षवचनेनैवाऽऽज्यभागविधिसिद्धेश्चोदककल्पना निरर्थिका । ततस्तस्या उपसंहारो न युक्तः । तस्मादपूर्वो गृहमेधीयो न चोदकेनाभ्याङ्गमनि गृह्णाति । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्यते । एवं सत्युक्तदोषाभावादयमष्टमः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । ननु सांग्रहण्यामिष्टौ प्रत्यक्षवचनविहितैरासनहोमैः सह चोदकातिदिष्टानामनूयाजानां समुच्चयोऽङ्गीकृतस्तद्वद्वापि विधीयमानयोराज्यभागयोश्चोदकमात्रैः प्रयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु । न । वैषम्यात् । प्रकृतावाज्यभागयोस्तूपकारः क्लृप्तः । सोऽग्र नामसाध्येन स्मर्यते । तस्मात्क्लृप्तोपकाराभ्यां विधीयमानाभ्यामाज्यभागाभ्यां निराकाङ्क्षो गृहमेधीयः । आमनहोमास्तु न क्लृप्तोपकारा इति तैः सांग्रहण्या अङ्गकाङ्क्षा न पूर्यते । तत्र क्लृप्तोपकारैरनूयाजाद्यङ्गैश्चोदकेन सहातिदिष्टैः पूर्यते । ततो विधिवैयर्थ्यपरिहारायाऽऽमनहोमेषूपकारे क्लृप्ते सति तस्मिन्प्रवर्तमानः प्रयोगवचनः समुच्चित्यानुष्ठापयति । ततो वैषम्यात्क्लृप्तोपकाराज्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमेधीयचोदको लुप्यते । तस्मादविरुत्तिरूपं साङ्गमपूर्वं कर्मात्रं विधीयत इति सिद्धान्तः । तत्रैवान्यच्छिन्नितम्—

“तत्रान्यदङ्गं नो कार्यं कार्यं वाऽन्यानपेक्षणात् ।

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विष्टकृदादिकम्” ॥

तत्र गृहमेधीय आज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षत्वादन्यत्स्विष्टकृदादिकं न कार्यमिति चेत् । मैवम् । आज्यभागवद्विहितत्वात् । “यदग्नये स्विष्टकृते तमवधति” “इडामुपस्रयते” इति विहितम् । तस्माद्यावदुक्तं कर्तव्यम् ।

तत्रैवान्यच्छिन्नितम्—

“तत्रैव परिसंख्यात्वे प्राशिवाद्यास्ति वा न तत् ।

अस्तीडादर्शनाभ्यैव तदुक्त्याऽस्तव न तद्वत् ॥”

गृहमेधीये स्विष्टकृत्याज्यभागवददृष्टा संशयं हृदि निधाय परिसंख्यार्थं पञ्चमं पक्षमभ्युपेत्येयं कृत्वाचिन्ताऽवतारिता । तत्र प्राशिवादिभक्षणं न परिसंख्यातं किंतु तदास्ते । कुतः । भक्षणाद्यर्थस्येहोपाह्वानस्य तत्र दर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः—अथ गृहमेधीये तदिहोभक्षणं वचनबलेनास्तु । स्विष्टकृदाव्यप्रापितस्य परिसंख्यातस्य वचनेन निवारितत्वात् । इतरप्राशिवादिभक्षणं परिसंख्यातत्वाभासि ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

“सौमिकं प्राकृतं वा स्यात्तयोः प्रणयनं श्रुतम् ।

आद्योऽष्टासत्त्वतो मेवमनामत्वेन वाऽग्निमः ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते-“द्वयोः प्रणयति, तस्माद्द्वाभ्यां धन्ति” इति । अत्र सौमिकपर्मकमभिप्रणयनं यत्तदेव ग्रहीतव्यम् । कुतः । सोमस्य चातुर्मास्यमकृति-
त्वाभावेन तद्विषमप्रणयनस्यात्र चोदकप्राप्तस्य विध्यर्हत्वात् । दशपूर्णमासगतं
सौमिकप्रणयनं चोदकप्रापितत्वादविधेयम् । तस्मात्सौमिकस्य धर्मा अत्र प्रणयनमा-
व्येनातिदिश्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः-नामं प्रणयनञ्चन्दः सौमिकस्य प्रणयनकर्मणो
नामधेयं, किंतु निर्गन्ध्यबर्हिरादिसन्वत्तल्लौकिक एव । एतौ न धर्माविदेशः ।
यदि प्राकृतप्रणयनस्य प्राशस्त्याद्विधेयस्य तर्थात्वादतंबन्धाय तद्वाक्यमस्तु ।

तत्रैवान्यञ्चिन्तितम्-

“आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा पर्वणोस्तत्प्रसङ्गकात् ।

आद्यन्तयोस्तु गत्या मध्ययोः पर्वणोर्भवेत् ॥ ३

“तस्माद्द्वाभ्यां धन्ति” इत्यर्थेवादेन संबन्धाय पुनर्विधिना वाञ्छितमभिप्र-
णयनं चोदकप्राप्तमपि श्रूयते इत्युक्तं तद्वैश्वदेवशुनासीर्ययोः पर्वणोर्भवितुमर्हति ।
कुतः । प्रसङ्गकात् । तथा हि-“न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवसति, न शुनासीर्य”
इत्युत्तरवेदिप्रातिवेधस्तयोः पर्वणोर्वेदि प्रसङ्गमपि । अप्रसक्तप्रातिवेधयोगात् ।
उत्तरवेदिस्माभिप्रणयनार्था । तस्मादुत्तरवेदिप्रसक्तद्वारेणाऽऽद्यन्तयोरेदिमाभिप्रण-
यनमिति प्राप्ते ब्रूमः-“ऊरु वा एतौ यज्ञस्य, यद्वरुणप्रधाताः साकमेधश्च”
इति गमनसाधनत्वमूक्तत्वं मध्यमयोः पर्वणोरुपन्यस्तम् । तत्संनिधौ द्वयोः प्रणय-
न्तीतिचोदकप्राप्तमभिप्रणयनमर्थवादाय पुनर्विधाय द्वाभ्यां यन्तीत्यर्थेवादेनोक्त-
कल्पना युक्ता । द्वाभ्यां पर्वभ्यां गमनमुपन्यस्यते । तस्मान्मध्यमयोस्तत्प्रणयनम् ।
न चात्रोत्तरवेदेरभावात्प्रणयनाभाव इति शङ्कनीयम् । उपवसतीत्यनारभ्य श्रुतेन
वाक्येनोत्तरवेद्युपवासस्य सिहितत्वात् । सा चोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्निवेधान्व-
ध्यमयोरवतिष्ठते । तस्मादोत्तरवेद्यां प्रणीतोऽग्निर्विधीयते । एतदर्थमेव हि सार्थ-
वादं पुनर्विधानम् ।

अकमधिकरणद्वयमेकीकृत्य वार्तिककारेण यो निर्णयोऽभिहितस्तं दर्शयति-

■ अनामत्वाच्च वैषध्यात्सौमिकं प्राकृतं च न ।

अपूर्वं तत्प्रणयनं शास्त्रान्तरसमौक्तिकम् ॥ ३

(राजसूयविषयस्य आतुर्मास्यसंबन्धिसाधनेषांरुयतृतीयपर्यणोऽभिधानम्)

आहवनीयादग्निं प्रणयत इति शास्त्रान्तरे मध्यमघोर्नूतनं प्रणयनं विहितम् ।

तेन समानवचनत्वादत्राप्यपूर्वं प्रणयनं विधेत्ते ॥

इति श्रीमत्तायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके यन्मोऽनुवाकः) ।

सोमाय पितुमेते पुरोडाशः पदकपालं
निर्वपति पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धामाः पितृ-
भ्योऽभिष्वत्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थमे-
तरो तत ये च त्वामन्वेतत्ते पितामह प्रपिता-
मह ये च त्वामन्वत्रं पितरो यथाभागं मन्द-
ध्वः सुसंहर्शं त्वा वयं मघवन्मान्दिषीमहि ।
प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यांसि वशाः अनु ।
योजा न्विन्द्र ते हरी (१) । अक्षन्धीमदन्त
ह्यव मिया अक्षत । अस्तोषत स्वभानवो
विप्रा नर्विष्ठया मती । योजा न्विन्द्र ते हरी ।
अक्षन्पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतपन्त पित-
रोऽमीमृजन्त पितरः । परेत पितरः सोम्या
गम्भीरैः पथिभिः पूर्वैः । अथा पितृन्सवि-
द्वन्ः अपीति यमेन ये सधमादं मदन्ति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंवाञ्चिसाकमेधास्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

मनो म्वा हुधामहे नाराज्ञस्तेन स्तोमेन
पितॄणां च मन्मभिः । आ (२) न एतु मनः
पुनः कृत्वै दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे ।
पुनर्नः पितरो मनो वृद्धान्तु दैव्यो जनः । जीव
मातः सचेमहि । यदन्तरिक्षं पृथिवीभूत यां
यन्मातरं पितरं वा जिहिस्सिम । अग्निर्मा
तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्र मुञ्चतु इरिता यानि
चक्रम करोतु मामनेनसम् (३) ।

(इति मन्मभिरा चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ

ष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे साकमेधाख्ये तृतीये पर्वणि प्रधानहवींष्युक्तानि । पञ्चमे तृतीयशेवो
महापितृयज्ञ उच्यते । आदौ तावत्तृणि हवींषि विधत्ते—

सोमायेति । पितरोऽस्य सन्तीति पितृमान्पितृस्वामीत्यर्थः । बर्हिषि यज्ञे
सीदन्तीति बर्हिषदः । धाना भूष्टयवाः । अग्निष्वात्ता अयज्ञनिष्ठाः । अभि-
धान्या मृतवत्सा धेनुः । क्षीरे यवपिष्टं पक्षिष्य मिश्रीकृतं द्रव्यं गन्धः ।

तदिदं हविस्रयं पितृयज्ञः । तस्य च पितृयज्ञस्य विधिमर्थवादोक्तमिति—

“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् । ता वरुणप्रधासैर्वरुणपाशाद्-
मुञ्चत् । साकमेधैः प्रत्यस्थापयत् । ज्यम्बकै रुद्रं निरवादयत् । पितृयज्ञेन सुवर्गं
लोकमगमयत् । यद्वैश्वदेवेन यजते । प्रजा एव तद्यजमानः सुजते । ता वरुण-
प्रधासैर्वरुणपाशान्मुञ्चति । साकमेधैः प्रतिष्ठापयति । ज्यम्बकै रुद्रं निरवदयते
(१) । पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकं गमयति ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ०
८] इति ।

(राजशुषादिवयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधारम्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

प्रतिपूरुषभेककपालाभिर्वपतीति विधास्यमाना यागारूपम्बकास्तैः कर्तारं रुद्रं परितोष्य निःसारितवान् । तत्र स्वर्गादिलोकहेतुत्वेनात्यन्तप्रशस्तत्वात्पितृयज्ञः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

अथ हेयं पक्षं पूर्वपक्षतया विधत्ते—

“ दक्षिणतः प्राचीनावीती निर्वपति । दक्षिणावृद्धिं पितृणाम् ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

गार्हपत्यस्य दक्षिणदेशे स्थित्वा प्राचीनावीती सज्जकानां हविषां निर्वापं कुर्यात् । यस्मात्पितृणां संबन्धि कर्म दक्षिणावृत्तायेन दक्षिणस्यां दिशि वर्तते ।

तं पक्षं वृषयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

“ अनादृत्य तत् । उत्तरत एवोपवीथ निर्वपेत् । उभये हि देवाभ्य पितर-
भ्येज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

यदैकोद्दिष्टश्चाद्वादौ पितर एव पूज्यन्ते तत्र दक्षिणावृत्तमस्तु । इह त्वाज्य-
भागादिदेवा अग्निष्वात्तादिपितरभ्येज्यन्ते । अतो देवानां प्रियायोत्तरतोऽवस्थान-
मुपवीतं च ।

तर्हि पितृणां प्रीतिर्न स्यादित्याशङ्क्य विध्यन्तरेण दक्षिणावृत्तं संपादयति—

“ अथो यदेव दक्षिणार्धेऽधिष्यति । तेन दक्षिणावृत् ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

हविः पाकाम गार्हपत्यस्य दक्षिणभागेऽधिष्येत् । तेनैतत्कर्म पितृप्रीत्यै दक्षिणावृत्तमपि भविष्यति ।

एतदेव कालरूपेण प्रशंसति—

“ सोमाय पितृभ्यो पुरोडाशश्च षट्कपालं निर्वपति । संवत्सरो वै सोमः
पितृभ्यो (२) । संवत्सरमेव प्रीणाति । पितृभ्यो बर्हिषदभ्यो धानाः । मासा
वै पितरो बर्हिषदः । मासानेव प्रीणाति । यस्मिन्वा ऋतौ पुरुषः प्रसीयते ।
सोऽस्थामुष्मिहोके भवति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति विधानात्सोमस्य संवत्सरत्वं, स एव पितृणां
परितरित्यस्य पितृमत्त्वं, नास्ति पितृभ्यः क्रियत इति अमावास्याभावादिभिधा-

(राजसूयविषयस्य स्वातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

नास्मिन्नुक्तं मासत्वं बोधयते । “ यदि वसन्ता प्रतीयते, वसन्तो भवति, यदि ग्रीष्मे ग्रीष्मः ” इत्याभिधानात्तद्वत्तुदेवतामीतिरेवास्यामुष्मिन्नुक्तसंबन्धः ।

अर्धमेव कश्चिदीपरकृष्णत्वं कश्चिदकृष्णत्वं कश्चिदकृष्णत्वमित्येवंविधं त्रैविध्यं विधत्ते—

“ बहुलत्वा धाना भवन्ति । अहोरात्राणामभिहितै ” [मा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

अहोरात्रकृष्णान्यमावास्यारात्रिः कृष्णा, अन्यस्तु रात्रय ईषत्कृष्णाः ।

तृतीययागदेवतां प्रशंसति—

“ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थम् । अर्धमासा वै पितरोऽग्निष्वात्ताः (३) । अर्धमासादेव ग्रीणाति ” [मा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

वर्हिषदामनुष्ठितयागवान्मासत्वम् । अग्निष्वात्तानां यागाभावादर्धमासत्वम् । इत्यत्र “ ये वै यज्वानः, ते पितरो वर्हिषदः ” इत्यादिना वक्ष्यते ।

मृतवत्तां प्रशंसति—

“ अभिवाप्यामि दुग्धे भवति । सा हि पितृदेवत्यं दुहे ” [मा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

पितृदेवत्यं पितृदेवताभ्यो हितम् । मृताः पुरुषाः पितरो भवन्ति । अभिवाप्या च मृतवत्तेति सज्जातीयत्वात्तत्र तेषां प्रीतिः ।

यदुक्तमापरवर्षेण— “ उद्गासनकाले धाना उद्गास्य विभागमन्त्रेण विम-
न्वाधो आप्येन संयोजति, अर्धाः पिष्टानामावृता सक्कृत्वाऽभिवाप्याये दुग्धरसा-
र्धशरावे सक्कृत्वाऽप्येकदेशशलाकमेषुकाण्डेन वा दक्षिणाभुत्सक्तिः मत्तव्यमनारभ्यो-
पमन्थति ” इति ।

तत्रार्धशरावे मन्थनं विधत्ते—

“ यत्पूर्णम् । तन्मनुष्याणाम् । उपर्यर्चो देवानाम् । अर्धः पितॄणाम् । अर्धं वक्ष्यमन्थति । अर्धो हि पितॄणाम् ” [मा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

मुञ्जाना मनुष्याः पात्रपूर्णमेव घृतमिच्छन्ति । प्रयाणदेवता बहुमतेनोप-
रितनाज्यभागेन तृप्यन्ति । अधोभागेन हविरभिधारणात् । अग्निहोत्रे चोपरि-
भागं देवेभ्यो हुत्वाऽर्धभागं रवधा पितृभ्यः पितृस्त्रिभ्येति भूमौ निमृजन्तीति
दक्षिधानात् । तदेतत्सर्वमभिधेत् यत्पूर्णमित्याद्युक्तम् ।

इत्युक्तार्कं विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मीत्यसंख्यन्त्रिसाकमेधास्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

“ एकयोपमन्थति (४) । एका हि पितृणाम् ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

यदेकमेकः संभरेत्पितृदेवत्वानि स्युरित्यादौ पितृणामेकत्वतत्त्वामीतिः प्रसिद्धा ।

दक्षिणामुत्तरं विधत्ते—

“ दक्षिणोपमन्थति । दक्षिणावृद्धिं पितृणाम् ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

मार्ची देवा दक्षिणा पितर इत्यादौ दक्षिणदिक्पीतिः प्रसिद्धा ।

हस्ताभ्यां मन्थनं विधत्ते—

“ अनारभ्योपमन्थति । तद्धि पितृन्गच्छति ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तृतीयसवनगताक्षिरादौ मन्थनं स्तम्भे निबध्य मन्थति । तत्र देवानां प्रियम् । अत्र त्वमारभ्य मन्थनमकृत्वा हस्ताभ्यामेवोपमन्थति । तच्च देवदेवैलक्षणात्पितृणां प्रियम् ।

यदुक्तमापस्तम्बेन—“ न मार्ची वेदिमुद्दन्ति पितृयज्ञो हि न दक्षिणा देव-यज्ञो ह्युमे दिशामन्तरोद्गत्य ” इति । तामाग्नेयीं दिशमङ्गुल्या निर्दिश-विधत्ते—

“ इमां दिशं वेदिमुद्दन्ति । उभये हि देवाश्च पितरव्येज्यन्ते ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तस्मा वेदश्चतुर्विधं दैविकवैलक्षण्यं क्रमेण विधत्ते—

“ चतुःसक्तिर्भवति । सर्वां ह्यनु दिशः पितरः । अस्माता भवति (५) । स्माता हि देवानाम् । मध्यतोऽग्निराधीयते । अन्ततो हि देवानामाधीयते । वर्षाद्यानिभ्य इह्याद्भवति व्यावृत्त्यै ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

दैविकी वेदिर्दिशि न तु समचतुरस्ता । इयं तु समचतुरसेति व्यावृत्तिः । अभिवु प्रकारविशेषं सूत्रकारो दर्शयति—“ यदिदिशं सकयोऽन्तरदेशान्प्रति मध्यानि ” इति ।

परितः कटादिभिराच्छादनं विधत्ते—

“ परितश्चरति । अन्तर्हितो हि पितृलोको मनुष्यलोकात् ” [ब्रा० का०

१ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उन्मूलनं विधत्ते—

“ यत्परुषि दिनम् । तद्देवानां यदन्तरा । तन्मनुष्याणाम् (६) । यत्समूलम् । तत्पितृणाम् । समूलं बहिर्मवति व्यावृत्तये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

परुषि पर्वसंशौ दिनं छिन्नं तादृशं बहिर्हरितितत्त्वादेवानां प्रियम् । अत एव बहिर्लेवनब्राह्मणे भूयते—“ प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वशो वेद । स एना न हिनस्ति ” इति । “ ओषधीनामाहिंसायै ” इति च । यदन्तरा पर्वमध्ये छिन्नं तन्मनुष्याणां म्रियं संधिविशेषस्य वैरज्ञातत्वात् । पारिशेषेण समूलत्वं पितृणां प्रियम् ।

बहिर्वा दक्षिणाम्रत्वं विधत्ते—

“ दक्षिणा स्तुणाति । दक्षिणावद्धि पितृणाम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

यदुक्तमामस्तम्बेन—“ आस्तरणकाले बहिर्वा त्रिः प्रसभ्यं वेदिं स्तुणन्यर्थेत्पौ-
ज्वान्धारयमाणस्त्रिस्तुणन्यतिपर्येत्पौज्वः प्रस्तरः ” इति । प्रसभ्यमप्रदक्षिणत्वं
यथा भवति तथा, तदिदमप्रदक्षिणत्वप्रदक्षिणत्वाम्नां षट्कृत्व आवर्तनं विधत्ते—

“ त्रिः पर्येति । तृतीये वा इतो लोके पिदरः । तानेव प्रणिशति । त्रिः
पुनः पर्येति । षट्संपद्यन्ते (७) । षड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रणिशति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

इतो भूलोकादारभ्य तृतीयः पितृलोको भोगभूमेः स्वर्गस्यान्तरिक्षादूर्ध्वभावि-
त्वात् ।

प्रस्तरस्यामन्त्रकमासादनं विधत्ते—

“ यत्प्रस्तरं यजुषा गृह्णीयात् । प्रमायुक्तो यजमानः स्यात् । यच्च गृह्णीयात् ।
अनायतनः स्यात् । तूष्णीमेव न्यस्येत् । न प्रमायुक्तो भवति । नानायतनः ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

गृह्णीयात्सादयेदिति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाख्यतृतीयापर्वणोऽभिधानम्)

दक्षिणपरिधिर्वर्जनमाभिधेत् विधत्ते—

“ यत्रीपरिधीन्परिदध्यात् (८) । मृत्युना यजमानं परिगृहीत्वा । यज परिदध्यात् । रक्षा२स्ति यज्ञ२ इत्युः । द्वौ परिधीं परिदधाति । रक्षतामपहत्यै । अथो मृत्योरेव यजमानमृत्युजति ॥ [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

मध्यमोत्तरावेति सूत्रेऽभिहितम् ।

हविषामनुक्रमेण सादनं विधत्ते—

“ यत्रीणि व्रीणि हवी२भ्युदाहरेयुः । त्रयस्य एषा२ साकं प्रमीयेरन् । एकैकमनुचीनान्मुदाहरन्ति । एकैक एवैषामन्वजः प्रमीयते ॥ [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उदाहरेयुरासादयेयुः । एषां यजमानबन्धूनां मध्ये । अन्वजो वृक्षबालानुक्रमताः । एतेषां मध्य एकैक एव प्रमीयते न तु युगपत् ।

दक्षिणतः कशिपुपर्वणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश आताद्येति सूत्रे यदुक्तं तद्विधत्ते—

“ कशिपु कशिपव्याय । उपवर्हणमुपवर्हण्याय । आञ्जनमाञ्ज्याय । अभ्यञ्जनमभ्यञ्ज्याय । यथाभागमेवैनान्प्रीणाति (९) ॥ [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

कशिपु तूलपूरितशय्यादि । उपवर्हणं शिरस आघारः । कशिपुप्रभृतीन्मुदाहरन्तीत्यनुवर्तते । कशिपुमियः कशिपव्यः पिता, तत्परितोषार्थं कशिपु सादयेत् । एवमन्यत् । तथा सत्येनान्पितृन्स्वस्वभागमनातिक्रम्य तोषयति ।

तदेवमनुब्राह्मणगतेनानुवाकेन पितृयज्ञे हविरासादनपर्यन्तः पूर्वप्रयोगोऽभिहितः । अनुवाकान्तरेण सामिधेन्यादिक उत्तरप्रयोगोऽभिधीयते । तत्राच्यर्थोऽप्येवमन्वपुरपाद्य मन्त्रं व्याचष्टे—

“ अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्वमानायानुब्रूहीत्याह । उभये हि देवाभ्य पितरभ्येज्यन्ते ॥ [जा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

देवानां पितृणां चोपकारी योऽभिस्तस्मै ।

उशन्तस्त्वेत्येतामुचं सामिधेनीत्येन विधत्ते—

“ एकायन्वाह । एका हि पितृणाम् ॥ [जा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

(राजसूयविधयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवास्मत्तृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

इत्यामाहुतिं विधत्ते—

“ विरन्वाह । मिहिं देवानाम् ” [आ० का० १ प्र० ६ अ० ९]

इति ।

चोदकप्राप्तावाधारौ प्रशंसति—

“ आचार।आधारवति । यज्ञपरुषोरनन्तरित्वे ” [आ० का० १ प्र०

६ अ० ९] इति ।

यज्ञपरुषोर्यज्ञांशयोरलोपाय ।

वरणं पर्युदस्यति—

“ नाऽऽवेयं वृणीते । न होतारम् (१) वृणीते । यजोतारम् ।

प्रमायुको यजमानः स्मात् । प्रमायुको न वृणीते । यजमानस्य
होतुर्गोपीधाम् ” [आ० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अग्निदेवो होता देवान्यक्षदित्

पर्यवरणम् । निशदावत्ताने

विष्णुश्चर्मा मानुष इत्यादिनामोच्चारणं

वार्हिर्भागकं चतुर्थं प्रयोजं निवेधति—

“ अयवार्हिवः प्रयाजान्यजति । प्रजा वै वार्हिः । प्रजा एव मुत्योक्तस्तुजति”

[आ० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

चोदकप्राप्तावाध्यमासं प्रशंसति—

“आव्यभागौ यजति (२) । यज्ञो नान्तरेति ” [आ० का०

१ प्र० ६ अ० ९] इति ।

इविष्यधारकाष्ठे प्राचीनावीतिं विधत्ते—

“प्राचीनावीतिं तोमं यजति । तदेवेत्या हि एवाऽऽहुतिः” [आ० का०

१ प्र० ६ अ० ९] इति ।

चतुरवदानमपवदितुं विधत्ते—

“पञ्चकृत्योऽवधाति । पञ्च शेता देवताः । द्वे पुरोनुवाक्ये । याज्या देवता
वषट्कारः । ता एव यीणाति ” [आ० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।त्व२ सोम मचिकितस्तव्या हि नः पितर इत्युभे पुरोनुवाक्ये । त्व२ सोम
पितृभिः संविदान इत्येका याज्या । पितृमान्तोमो देवता, वषट्कारः । ता एताः
पञ्च देवता उच्यन्ते ।

एकैकदेवतार्थं त्रिषु हविःष्वविष्णिञ्चावदानं विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाकृत्यतृतीयपर्वणोऽभिधानं)

“संततमवधति (३) । कतूनां संतस्ये ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

तदाहाऽऽपस्तम्बः—“ जुहामुपस्तीर्य सोमाय पितुमतेऽनु स्वधेति संवेध्यति सकृत्पुरोडाशस्यावधति सकृद्दानानां सकृन्मन्थस्य ” इति ।

द्वयोः पुरोनुवाक्ययोरेकस्या वाज्यामाश्व विधिं मनसि निधाय प्रशंसति—

“ प्रैवेभ्यः पूर्वया पुरोनुवाक्ययाऽऽह । प्रणपति द्वितीयया । गमयति वाज्यया । तृतीये वा इतो लोके पितरः । अह एवेनां पूर्वया पुरोनुवाक्ययाऽ-
स्यानयति । रात्रिभ्यै द्वितीयया । ऐवेनान्याज्यया गमयति ■ [भा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

स्व सोम प्रचिकिव । इति पितुभ्यो हविः प्रकर्षेण कथितवा-
भवति । स्वया हि नः । न यजमानः द्वितीयया पितुन्मति हविर्नयति । स्व
सोम पितुभिरित्यमया तदाह । एव प्रमीयते वाज्यया । पितुणां तृतीयलोक-
वर्तित्वादत्र मन्त्रवित्त्वं युक्तम् । मन्त्रिः क्रमेणाहो रात्र्याश्च पितुना-
मीय हविः प्रति तानागमयत्येव ।

वेदेरुत्तरत उपविश्यावदाय दक्षिणामुखो वेदिमतिक्रम्योर्द्विमुखस्तित्ठन्नुहोति ।
अथ तु तदेपरीत्यं सूचकार आह— दक्षिणतोऽवदायामिधायोर्द्विमुखतिक्रम्य
दक्षिणामुखस्तित्ठन् ■ इति । तदेवद्विधये—

“ दक्षिणतोऽवदाय । तद्विद्वत्क्रियते वातुस्ये (४) ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आभावयास्तु श्रौषड्विधौषडिति मन्त्रव्ययमपवदितुं क्रमेण विधत्ते—

“ आ स्वधेत्याभावयति । अस्तु भवति पत्याभावयति । स्वधा नमः
कथङ्करोति । स्वधाकारो हि पितुः । ■ [भा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

पितुन्मति यत्कर्म्यं तस्य सर्वस्य स्वधाकारो वाचकः । अत आभादयेत्या-
दिष्व्याम् कृते । यस्मात्स्वधाकारः पितुणां मिमः ।

विधिवाक्ये पाठादेव मार्गं प्रचारकर्म प्रशंसति—

“ सोममग्ने यजति । सोममयाजा हि पितरः । सोमं पितुमन्तं यजति ।
संवत्सरो वै सोमः पितुमाश् । संवत्सरमेव तद्यजति । पितुन्महिषदो यजति
(५) । ये वै यज्वानः । ते पितरो बर्हिषदः । तानेव तद्यजति । पितुन्मि-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवास्त्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

ध्यातान्यजति । ये वा अयज्वानो गृहमेधिनः । ते पितरोऽग्निध्यात्ताः । तानेव यजजति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

सोमः प्रथमं यद्व्यो येषां पितॄणां ते सोमप्रयाजाः । पितृस्वामित्वेन तस्य प्रथम्यं युक्तम् । संवत्सरत्वं तु सोमस्य पूर्वमेवोक्तम् । इह लोके यज्ञं कृत्वा पितृलोकां प्राप्ता वर्हिषदः । इह यज्ञरहिता गृहमेधिनो ये गृहस्थास्ते पितृलोकां प्राप्याग्निध्यात्ता उच्यन्ते ।

स्विष्टकृत्संज्ञकां देवतामपवादितुं विधत्ते—

“ अग्निं कव्यवाहनं यजति । य एव पितॄणामग्निः । तमेव यजजति (६) । अथो यथाऽग्निः स्विष्टकृत्वं यजति । तादमेव तत् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

पितॄं हविः कव्यं तद्वहतीति कव्यवाहनः । अत एवान्यत्र श्रूयते—

“ त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवाणां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणाम् ” इति ।

मुख्यब्राह्मणे पैतृकानि (णि) श्रीणि हवींषि विधायैतत्ते तदेत्याद्येकादश मन्त्रा आम्नायाः । तत्र विनियोगमाहाऽऽपस्तम्बः—“ हविःशेषान्संक्षोभ्नाय पिण्डान्कृत्वा तिसृषु सक्तीषु निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामित्येतत्ते तवासौ ये च त्वामन्वित्येतैः पतिमन्त्रम् ” इति । संक्षोभ्नाय सम्पञ्चदंशेनैकीकृत्य । षाडस्तु—

एतत्त इति । तत् हे पितस्ते तुभ्यमेतत्पिण्डीकृतमन्नं दत्तं, ये चान्ये त्वामनु वर्तन्ते तेभ्योऽप्येतदन्नम् । मध्यममन्त्रे ये च त्वामन्वित्यनुषङ्गः । प्रपितामहमन्त्र एतत्त इत्यनुषङ्गः । विधत्ते—

“ एतत्ते तत् ये च त्वामन्विति तिसृषु सक्तीषु निदधाति । तस्मादा तृतीयात्पुरुषान्नाम निगृह्णन्ति । एतावन्तो हीज्यन्ते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

यस्मान्मन्त्रेषु तत् पितामह प्रपितामहेत्येवं साधारणशब्दनिर्देशः कृतस्तस्मात्सोकोऽभ्या तृतीयात्पुरुषाश्चपितामहपर्यन्तं संबन्धाविशेषणैव व्यवहरन्ति, न तु तदीयं देवदत्तविष्णुशर्मादिनामोच्चारयन्ति । यस्मात्पार्वणश्राद्धेषु पित्रादयश्च एव पूज्यन्ते न तुपरितनास्तस्मादत्रापि त्रयाणां निर्देशो युक्तः ।

अत्रोति । कल्पः—“ अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्युक्तवोदञ्चो निष्कम्प सुसंहसं त्वा वममित्यैन्द्रियर्चाऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्ते ” इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाक्येभ्योऽनुतीत्यवर्षणोऽभिधानम्)

हे पितरोऽत्र सक्तिगतपिण्डेषु स्वस्वभागमनतिक्रम्य हृष्टा भवत ।

मन्दध्वमिति षडस्याभिप्रायं व्याचष्टे—

“अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्याह । हृष्टाका हि पितरः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

यस्मात्पितरो सज्जाशीलास्तस्मात्स्वस्वभागादूर्ध्वं लज्जां वारायितुं विसम्भेण मन्दध्वमित्युच्यते । विधत्ते—

“उदञ्चो निष्कामन्ति । एषा वै मनुष्याणां दिक् । स्वाभेव तदिशमनु निष्कामन्ति (७) [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

पितृत्वदशायां दक्षिणा दिक्प्राप्ता । ततः पूर्वं मनुष्यतादशायामुत्तरा दिगेव परिशिष्यते । आहवनीयोपस्थानमन्वाठास्तु—

सुसंहशमिति । हे मघवन्सुसंहशं सुष्ठु कटाक्षवीक्षणोनास्यान्पश्यन्तं त्वां मन्दिषीमहि वयं तर्पयामः । त्वय्यस्मद्वत्तैर्हविर्भिः पूर्णवन्धुरः परिपूरितरथप्रहोऽस्माभिः स्तुतः सम्प्रशानभीष्टान्देशाननुलक्ष्य नूनं प्रयासि प्रायेणाऽऽगमिष्यसि । हे इन्द्र ते हरी तवाश्वौ योजा नु रये नियुक्तौ हि । विधत्ते—

“आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । न्येवास्यै तद्वन्धुवते । परसत्पाहवनीये । अथान्यत्र वरन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आहवनीये पुरोऽवस्थिते सति तमुपेक्ष्याथ तदाऽन्यत्र पैतृकवेदिमध्यस्थेऽग्नीं वरन्तीति यत्तेनास्यै निहनुवत एनमाहवनीयमपलपन्त्येव तत्क्षमावगाधोपस्थानमित्यर्थः । उपस्थानस्यावार्थं विधत्ते—

“आ तमितोरुपतिष्ठन्ते । अग्निमेवोपदृष्टारं कृत्वा । पितृन्निरवदयन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आ तमितीरा ग्लानेरनुच्छ्वासेन मन्त्रमुच्चारयता यावता कालेन निरोध-
त्वा ग्लानिर्भवति तावदुपस्थातव्यम् । तेनोपस्थानेनाग्निमेव साक्षिणं कृत्वा
पितृन्स्वभागप्रदानेन विसृष्टवन्तो भवन्ति ।

मन्त्रगतस्य सुसंहशमित्येतस्याभिप्रायं व्याचष्टे—

“अन्तं वा एते प्राणानां गच्छन्ति । य आ तमितोरुपतिष्ठन्ते । सुसंहशं
त्वा वयमित्याह (८) । प्राणो वै सुसंहश्च । प्राणमेवाऽऽत्मन्दवते ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंभन्धिसाकमेधास्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

भासनिरोधेन ग्लानिं माधेषु कटाक्षनिरीक्षणं नाम प्राणनिरोधपरिहारः । तदेतदभिप्रेत्य प्राणो वै सुसंदमित्युच्यते । योऽयं परिहृतानिरोधः प्राणः स एवेन्द्रस्य कटाक्षः । तं कुर्वन्तं त्वामिति मन्त्रे योजनीयम् ।

योजेति पदस्याभिप्रायमाह—

“ योजा न्विन्द्र ते हरी इत्याह । प्राणमेव पुनरयुक्त ” [भा० का० १ म० ६ अ० ९] इति ।

यथा त्वदीयावधौ रथे युक्तामेवं प्राणमस्मासु योजयेत्यभिप्रायः ।

अक्षान्निति । कर्त्यः—“ अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते—अक्षन्मीमदन्त सप्त मिथा अभूवत् । अस्तोक्त स्वभानवो विमा नविष्ठया मती । योजा न्विन्द्र ते हरी इति ” इति ।

अक्षन्पितरो हविरशितवन्तः । अमीमदन्त भृशं हृष्टा हि यतः प्रिषास्तनु-स्वाधूषत हविर्मोजमसौकर्येण शिरःप्रभृत्यङ्गान्यकम्पयन्त । स्वभानवो वपुषि कनितेन स्वकीयेन तेजसा भासमाना विमा भोजनतृप्त्या ब्राह्मणसदृशाः सन्तो नविष्ठया मती, अतिशयेन नूतनया बुद्ध्याऽस्तोक्त भृशमिष्टमेतदित्यादिबचनैः स्तुतिं कृतवन्तः । योजेत्यादि व्याख्यातम् । विधत्ते—

“ अक्षन्मीमदन्त हीति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ” [भा० का० १ म० ६ अ० ९] इति ।

नन्वक्षन्तित्यादिमन्त्रः पितृप्रतिपादक उपस्थेयस्तु गार्हपत्य इति वैयधिकरण्य-माशङ्क्य मन्त्रस्यापेक्षितशेषपूरणेन वैयधिकरण्यपरिहारं श्रुतिरेव दर्शयति—

“ अक्षन्मीमदन्ताथ त्वेतिष्ठामह इति वावैतदाह ” [भा० का० १ म० ६ अ० ९] इति ।

पितरो भुक्तवन्तो हृष्टाश्च । अथ तदा साक्षिणं त्वामुपतिष्ठामह इत्येवं मन्त्र-वाक्यमाह । मन्त्रस्थौ मधवन्निन्देत्येतावपि शब्दावधिपरत्वेन व्याख्येयो । अक्ष-वान्परमैश्वर्ययुक्त इति तद्योरर्थः ।

अक्षन्पितरा इति । कर्त्यः—“अथ प्राचीनावीतं कृत्वाऽन्वाहार्यपचनमभि-प्रपद्यन्तेऽक्षन्पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतुपन्त पितरोऽमीमृजन्त पितर इति ” इति ।

अतीतुपन्तास्मांश्च तर्पयन्तः(?) । अमीमृजन्तास्माञ्शोधितवन्तः ।

(राजसूयविधेयस्य चातुर्मास्यसंज्ञिषाकमेघाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

अत्र सूचकारः शास्त्रान्तरमन्यमपि विनियुक्ते—“अभीमदन्त पितरः सोम्या इत्या वमितोरुपतिष्ठन्ते” इति ।

वदेत्तदुपस्थानं विदधानः पूर्ववदैवधिकरण्यं परिहरति—

“अभीमदन्त पितरः सोम्या इत्यभिपद्यन्ते । अभीमदन्त पितरोऽथ त्वाऽ-
भिपपद्यामह इति वाक्येतादाह” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

कल्पः—“परेत पितरः सोम्या इति प्रवाहण्या पितृन्प्रवाहयति” इति ।

पाठस्तु—

परेतेति । हे सोम्याः पितरः पथिभिः परेत परावृत्य गृहान्यच्छतेति ।
कीदृशैः पथिभिः । गम्भीरैः तुल्यभाजतोयैः पूर्णैः पूर्वं छतैः प्रहतैः । अथ तदा
गृहान्गत्वा तस्मिन्पितृलोके यमेन साकं ये पितरः तथमादं तद्वस्थानस्थमादं यथा
भवति तथा मदन्ति हृष्यन्ति तान्तुविदधानस्तुष्टु वेदिर्बुधिरवासेन तत्रत्यवृत्तान्तज्ञा-
न्यितृमपि यूयमित प्राप्नुत ।

कल्पः—“मनो न्वा हुवामह इति मनस्वतीभिरुपतिष्ठते” इति ।

तिसृषु कक्षु मथमाथाः पाठस्तु—

मनो न्वेति । नाराशंसेन मनुष्यप्रशंसायोग्येन स्तोत्रेन वाक्यतमूहेन पितृ-
णामपि मन्मभिर्माननीयैर्वाक्यैर्मनः पितृयज्ञानुष्ठानपरं चित्तं नु क्षिपमाहुवामह आ-
क्षयामः । अथ द्वितीया—

आ न एस्त्विति । कल्पे कर्मानुष्ठानाय दक्षाय तत्तत्तामर्याय जीवते
जीवितुं श्योक्त्विपरं सुर्वं दृशे ब्रह्मं योग्यं मन आगत्य नोऽस्मान्पुनरेतत्तत्तत्प्राप्नोतु ।

अथ तृतीया—

पुनर्न इति । हे पितरो देव्यो जनो देवसंज्ञिपुरुषतमूहो नोऽस्माकं मनः
कर्मानुष्ठानपरं चित्तं ददातु, असकृत्प्रयच्छतु । यमपि ज्ञातं संवत्सरसंघातकल्पं
जीवं जीवनं तत्त्वेमहि सेवेमहि ।

कल्पः—“यदन्तरिक्षमिति पञ्चम्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति । पाठस्तु—

यदन्तरिक्षमिति । पृथिव्यादीलोकान्मनसा जिर्हीक्षिम हिंसितुमिच्छेम । यन्ना-
तरं पितरं वा हिंसितुमिच्छेमेति यत्तस्मात्सर्वस्मादेनसः पापाद्गार्हपत्यो मां प्रमु-
ञ्चतु । अन्यान्यपि दुरितानि यानि बह्वन्ते तेष्वोऽपि मुञ्चतु । नामनेनसं सर्व-
पापरहितं करोतु ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मीस्यसंबन्धिसाकमेवास्त्वतृतीयवर्षणोऽभिधानम्)

यदुक्तमापस्तम्बेन-“ उदकुम्भमादाय यजमानः शुम्भन्तां पितर इति विः प्रसभ्यं वेदिं परिबिभ्रन्वेति ” इति । तदेतद्विधत्ते-

“ अपः परिबिभ्रति । मार्जयत्येनान् (९) । अथो तर्पयत्येव ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति । एनान्पितॄन् । तद्देदनं प्रशंसति-

“ तृप्यति प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

चतुर्थप्रयाजवद्गार्हपत्यकं प्रथमानूयाजं निषेधति-

“ अपवर्हिषावनूयाजौ यजति । प्रजा वै बर्हिः । प्रजा एव मृत्योस्तृस्तुजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९ इति ।]

गार्हपत्यवर्जमात् । प्रयाजानूयाजान्प्रशंसति-

“ चतुरः प्रयाजान्मजति । द्वावनूयाजौ । षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतु-
मेव प्रीणाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

सूत्रकारो युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति यजमानः संयेष्यतीतिवैषानुसारेण गार्हपत्यसमीप उपविष्टायाः पत्न्याः पूर्णपावानयनपर्यन्तं यदन्वासनमवोचत्तत्त्व
वस्तीसंयाजाश्च चोदकप्राप्तान्प्रतिषेधति-

“ न पत्न्यन्वास्ते । न संयाजयन्ति । यत्पत्न्यन्वासीत् । यत्संयाजयेयुः ।
प्रमायुका स्यात् । तस्मान्जान्वास्ते । न संयाजयन्ति । पत्निवै गोपीधाय (१०) ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

“ एतत्त इति दत्ते शीन्वेद्याः कोणेषु पिण्डकान् ।

ब्रधुरन्नेत्युपस्थानं पूर्वस्याग्नेः सुसंदृशम् ॥ १ ॥

अक्षन्ति पतीचोऽग्नेस्तथाऽक्षन्दक्षिणानलम् ।

परेतेति प्रवाह्याथ मन आशैरुपस्थितिः ॥

यत्पश्चिमाग्न्युपस्थानं मन्वा द्वादश वर्षिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंनन्विसाकमेधाख्यतृतीयपर्यणोऽभिधानम्)

“ नावघातोऽवघातो वा घानानां नाविनष्टये ।

न नाशः क्रमबाधेऽतो नावघातोऽत्र बाध्यते ”

महापितृयज्ञे हविः किंविच्छूयते—“ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ” इति ।

धानाशब्देन भृष्टं धान्यमभिधीयते । तासां धानानामवघाते सति सक्तुमावाप्ते-
धानात्वमेव विनश्येत् । अतस्तासामविनाशाय नास्त्यवघात इति पूर्वं पक्षः ।
धाना अवहन्तव्या इति सत्र चोदकवाक्यं, तस्मिंश्च वाक्ये भर्जनसंपादितं धानात्वं
पूर्वभावि, पश्चाद्भावी त्ववघात इति क्रमः प्रतीयते । तं बाधित्वा प्रथमतोऽवघाते
सति नास्ति धानात्वनाशः । अवघातस्य पदार्थस्य बाधाद्वरं तद्वर्गस्य क्रममात्रस्य
बाधनम् । तस्मादवहन्तव्याः ।

तदेवाधिकरणं वार्तिककारभस्तेनाऽऽरचयति—

“ पेषणं नूतनं मन्थे प्राकृतं वा क्रमात्परात् ।

नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रादाद्य(त्रयाध)स्य लाघवात् ॥ ”

महापितृयज्ञ एवं श्रूयते—“ पितृभ्योऽग्निष्वातेभ्योऽभिवाच्यायै दुग्धे मन्थम् ”
इति । मृतवत्ता चेनुरभिवाच्या । दुग्धे मन्थे मक्षिष्य मथिताः सक्तयो मन्थः ।
तत्र मत्पेषणं तत्र प्राकृतम् । कुतः । क्रमव्यत्यासात् । प्राकृतौ हि प्रथमतः
पेषणं पश्चात्पुरोद्वाशश्रयणम् । अत्र तु प्रथमतः श्रयणेन धानाः संपाद्य पश्चात्त-
क्तुभावाय पेषणम् । तस्मान्नूतनमिति प्राप्ते ज्ञमः—चोदकमात्रप्राकृतपेषणवत्क्रम-
योक्तृमयोर्बाध(धे)गौरवात्क्रममात्रं बाध्यम् । पेषणपदार्थस्तु स एवेति तद्वर्ग-
वृत्त्यन्वया इत्यादयोऽत्र कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेद-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रतिपुरुषमेककपालानिर्वपत्येकमर्तारिक्तं या
वन्तो गुह्याः स्मस्तेभ्यः क्रमकरं पशुनाः
शर्मसि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छैकं एव
रुद्रो न द्वितीयाय तस्य आखुस्ते रुद्र पशुस्तं

जुषस्वैष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽम्बिकया
 ते जुषस्व भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषज-
 मथो अस्मभ्यं भेषजं सुभेषजम् (१)
 यथाऽसति । सुगं मेपायं मेव्यां अवांश्च रुद्र-
 मदिमक्षवं देवं अयम्बकम् । यथा नः भ्येयसः
 करयथा नो वस्येसः करयथा नः पशुमतः
 करयथा नो व्यषसाययात् । अयम्बकं यजा-
 महे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्ध-
 नान्मुक्त्योर्मुक्षीय माऽमृतात् । एष ते रुद्र भा-
 गस्तं जुषस्व तेनावसेन परो मूर्जेवतोऽतीह-
 वततधम्वा पिनाकहस्तः कृतिवासाः (२) ॥

(सुभेषजमिहि त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
 छमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमे पितृयज्ञोऽभिहितः । षष्ठे अयम्बकपुरोडाशाः साकमेवशेषा उच्यन्ते ।
 सान्विधत्ते—

प्रतिपुरुषमिति । तद्विधिं प्रशंसति—“ प्रतिपुरुषमेककपालाच्चिर्वपति ।
 जाता एव प्रजा रुद्राच्चिरवदयते । एकमतिरिक्कम् । जनिष्यमाणा एव प्रजा
 रुद्राच्चिरवदयते । एककपाला भवन्ति । एकैवैव रुद्रं निरवदयते ” [आ०
 का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

करम्मवाक्यवजैर्कतवाक्यवच्च ध्याख्येयम् । मुख्यविधिसंनिधौ यावन्त
 इत्यादय एकादश मन्त्रा आम्नाताः ।

यावन्त इति । कल्पः—“ यावन्तो गृहाः स्मस्तेभ्यः कपकरमिति निरु-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

ध्यामणेषु यजमानो जपति ” इति ।

गृहे महा मनुष्या गृहास्ते वयं यावन्त इह स्थितास्तेभ्यः सर्वेभ्यः कं तुल्य-
मकरमकार्षम् । अपितेषु पुरोडाशेषु चोदकमाप्तमभिधारणं निषेधति—

“ नाभिधारयति । यदभिधारयेत् । अन्तरवचारिणः रुद्रं कुर्यात् ”
[जा० का० १ म० ६ अ० १०] इति ।

रुद्रमनिष्टकारिणं क्रूरवेवम् । अन्तरवचारिणं गृहस्यान्तः प्रविश्यास्मानवरोक्षुं
चरन्तम् ।

कल्पः—“ तानभिधार्यानभिधार्य बोद्धास्यान्तर्वेद्यामासाद्यः पशूनाः शर्मासीति
भूते समावपति ” इति ।

कर्षकैर्वीक्षादिवीजानि समर्हान्तुं तृणकटादिना पुटबन्धनं क्रियते तदिदं मृत-
शाब्देनोच्यते । पाठस्तु—

पशूनामिति । हे मृत भक्ष्यैस्तृणादिभिर्वीजैश्चोपेतत्वात्पशूनां शर्मासि ।
अतो यजमानस्य मेऽध्वर्योश्च तुल्यं मच्छ ।

एक एवेति । कल्पः—“ एक एव रुद्रो न द्वितीयस्य तस्य इति दक्षिणाश्वे-
रेकोऽस्मुकं धूर्वायद्धरति उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वा ” इति ।

रुद्रो जगत्येक एवास्ति । द्वितीयाय न तस्ये । द्वितीयो रुद्रो न कोऽध्व-
र्यवः । विधत्ते—

“एकोऽस्मुकेन यन्ति (१) । तद्धि रुद्रस्य भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति ।
एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते ” [जा० का० १
म० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ आश्वस्ते रुद्रं पशुरित्याश्वत्कर एकं पुरोडाशमुपवपत्यसौ ते पशुरिति
वा द्वेभ्यं मनसा ध्यायन् यदि न द्विष्यादाश्वस्ते पशुरिति ब्रूयात् ” इति ।

आश्वत्करो मूषकैर्वीक्षावुद्धतः पांसुराशिः । पाठस्तु—

आश्वस्त इति । हे रुद्र मूषकस्ते प्रियः पशुरतस्तं तेवस्व । विधत्ते—

“ रुद्रो वा अपशुकामा आहुत्यै नातिष्ठत । असौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं
द्विष्यात् । यमेव द्वेष्टि । तस्मै पशुं निर्दिशति । यदि न द्विष्यात् । आश्वस्ते
पशुरिति ब्रूयात् (२) । न ग्राह्यान्पशून्निनस्ति । नाऽऽरण्यात् ” [जा०

का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

आहुत्यै नाविधत्त पशुरहितमाहुतिं नाङ्गनी करोतीत्यर्थः । यं दिव्यात्तमसा-
विति नामग्रहणेन निर्दिशेत् । तथा सति द्वेष्यमस्मै समर्पयत्येव ।

एष त इति । कल्पः—“चतुष्पथ एकोल्लमुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वे-
षां पुरोडाशानामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदायावदाय मध्यमेनाग्निमेन वा पञ्चाशपर्वेन
जुहोत्येव ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेति ॥ इति ।

अत्र स्वाहाकारोऽध्याहृतः । हे रुद्र, एषोऽवत्तः पुरोडाशानामंशस्तवावदी-
यमानो भागः, तं भागं, स्वस्त्रा भग्निनीवद्वितकारिण्याऽम्बिकया पार्यत्या
सहस्रं जुषस्व सेवस्व । विधत्ते—

“चतुष्पथे जुहोति । एष वा अग्नीनां पङ्क्तीशो नाम । अग्निवत्येव जुहोति ।
मध्यमेन पर्वेन जुहोति । सुगन्धेवा । अथो खलु । अन्तमेनैव होतव्यम् ।
अन्तत एव रुद्रं निरवदयते (३) ॥ [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

अग्नीनां पङ्क्तीशः पादमदे(वे)शस्थानम् । यचामयः पुनः पुनः संचारेण पवि-
शन्ति तादृश एवैष चतुष्पथः । अतस्तत्र होमेनाग्निवत्येव देशे हुवं भवति ।
पञ्चाशशस्त्रायां यानि अग्निं पर्वानि तत्र मध्यमं पर्वं प्रशस्ततया सुगुणम् ।
वामदक्षिणपार्श्वस्थयोरन्यतरेण होमेन रुद्रो यामभूमेरन्त्याम्बिकाशितो भवति ।

सह स्वस्त्राऽम्बिकयेत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—

“एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽम्बिकयेत्याह । शरद्धा अस्त्राम्बिका
स्वस्त्रा । तथा वा एष हिनस्ति । यः हिनस्ति । तथैवैनं सह शमयति ॥
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

शरत्कालो हि पीनसध्वराद्युत्पादनेन हिंसकस्तद्दक्षिणाम्बिका हिंसिका ।
ततः शरदित्युच्यते । एष रुद्रस्तथैव सहायभूतया प्राणिनं हिनस्ति । अत-
स्तया सह पुरोडाशभागसेवया तुष्टया तथैव सहैवैनं रुद्रं शमयति हिंसारहितं
करोति ।

कल्पः—“भेषजं गवे सुभेषजमित्येताभ्यां चतुष्पथमग्निं परिबिभ्रति ॥ इति ।

पाठस्तु—

भेषजमिति । भेषजं सुभेषजमित्येता मन्त्रयोरादी । हे रुद्र गवेऽश्मदीयस्यै
भोजार्थं भेषजमारोग्यं कुरु । एवमन्धत्र । तारकालिकं रोगोपशमनमात्यन्तिकं

(राजसूयविषयस्य चातुर्मीरयसंनन्विताकमेधारूपतुतीयपर्वणोऽभिधानम्)

वा सुभेषजं तद्यथाऽसति यथा भवति तथा कुरु । भेषो बाहकः । भेषी दोग्धी । तयोः सुगं सुष्ठु गमनं रोगराहित्येन संचरणं यथा भवति तथा कुरु ।

गवाश्चादिशब्दैः पश्चादयः सर्वेऽप्युपलक्ष्यन्त इत्याह—

“ भेषजं गव इत्याह । यावन्त एव ग्राम्याः पशवः । तेभ्यो भेषजं करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ अवान्म रुद्रमदिमहीति यजमानो जपति ” इति । पाठस्तु—

अवाम्बेति । हेऽम्ब पार्वति रुद्रमुद्दिश्यावादिमहि पुरोडाशावदानमकार्ष्यं । श्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ त्र्यम्बकस्तमुद्दिश्यावादिमहि । आदरार्थं पुनर्वचनम् । किमर्थमवदानं कृतमित्युच्यते । असौ रुद्रो नोऽस्माञ्भेषसोऽभ्ययनादिभिः श्रेष्ठान्यथा करत्करोति, वस्वसो वसुपत्तमान्यथा करोति, पशुपतो गवाश्चादिमुक्तान्यथा करोति, व्यवसाययान्धवसाययति शास्त्रार्थनिश्चयमुक्तान्यथा करोति तदर्थमवदानं कृतम् ।

यथा नः श्रेयस इत्याद्यभिधानान्मन्त्रस्थाऽऽशीः परत्वं दर्शयति—

“ अवाम्ब रुद्रमदिमहीत्याह । आशिषभैवैतामाशास्ते (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ त्र्यम्बकं यजानह इति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं पर्वेति ” इति ।

पाठस्तु—

त्र्यम्बकमिति । शोभनः शरीरगन्धः पुण्यगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः । यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति ” इति श्रुतेः । पुष्टिं शरीरवनादिदिपयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनस्तादृशं त्र्यम्बकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारुकफलानि बन्धनाद्वृन्तात्स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनमुक्तां भूयासम् । अमृताक्षिरजीवितात्स्वर्गादेर्वा मा मुक्षीय ।

चतुर्थपादार्थः (४) मन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति—

“ त्र्यम्बकं यजामह इत्याह । मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतादिवि धावैतदाह ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

यजमानो यजामह इति यदाह, एतद्वचनं मृत्योर्मुक्षीयेत्येवाऽऽह मोचन एव तात्पर्यं तच्छेषत्वेनान्धादित्यर्थः ।

१ क. “पादय” । २ ख. “त्वेन यजनमित्यर्थः” ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवास्त्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

यदुक्तमापस्तम्बेन—“ ऊर्ध्वान्पुरोडाशानुदस्य पतिलभ्य ध्यम्बकं यजामह इति यजमानस्याञ्जली समोप्य भगः स्थ भेगस्य वो^१ लिप्सीयेत्यपादा^२धैतेनैव कल्पेन विः समावर्तयेधुः ” इति, तदेतत्सर्वमभिधेयं सर्वेषां पुरुषाणां हस्ते स्थितस्य पुरोडाशस्योत्क्षेपणं विधत्ते—

“ उत्किरन्ति । भगस्य लीप्सन्ते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

यदेतत्पिण्डानामुपरि क्षेपणं तेन सौभाग्याभिमानिनो भगनामकस्य देवस्य सकाशादेताम्पुरोडाशाहंभुमिच्छन्ति । अत एवोत्क्षिप्तः पुनरञ्जली पतति ।

कल्पः—“ तान्मूते समावपन्ति मृतयोर्भूतेषु वैष ते रुद्र भाग इति वृक्षा आस-
र्जन्ति वृक्षयोर्वृक्षेषु वाऽपि वा मृतयोः समोप्याविवधं कृत्वा शुष्के स्थाप्यौ व-
ल्मीकवपायां वाऽवधाय ■ इति । पाठस्तु—

एष त इति । हे रुद्र, एष वृक्षादौ सञ्चयमानः पुरोडाशसंघस्तव भागस्तं लेवस्व । अवसेन पाथेयरूपतया तव रक्षकेणानेन भागेन युक्तो मूजवत एतन्ना-
मकत्वेन मसिद्धात्पर्वदात्परः परभागे वर्धमानोऽजीक्षतिकम्य गच्छ । विधत्ते—

■ मूते कृत्वा सजन्ति । यथा जैनं यदेवसं करोति । तादृगेव तत् ”
[ब्रा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

यथा लोके दूरदेशवर्तिनं बन्धुजनं प्रति गच्छते पुरुषायावसं रक्षकं पाथेयं करोति तद्वृक्षाग्रे पुरोडाशसञ्जनं तादृगेव भवति ।

मन्वे भागनिर्देशो रुद्रस्य निःशेषेण विसर्जनार्थं इति दर्शयति—

“ एष ते रुद्र भाग इत्याह निरवत्यै ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

अवततधन्वेति । कल्पः—“ अवततधन्वा पिनाकहस्तः । रुत्तिवासोमिवि विरवताम्पन्ति ” इति ।

प्राणायामवशं कुर्वन्तीत्यर्थः । ओमित्यनेन वाक्यशेषः पूरितः । अस्माद्वि-
रोधिनं पाप्मानं हन्तुमयं रुद्रः पिनाकनामकं धनुर्हस्ते गृहीत्वाऽवततधन्वा ज्या-
कर्मणेन विस्तारितधनुष्कः रुत्तिवासाव्यर्मवसन ॐ भवतु । अथवाऽस्माद्विषयेऽ-
वततधन्वाऽऽरोपितमौर्वीकिधनुर्युक्तो भवतु ।

(राजसूयाविषयस्य चातुर्मास्यसंनन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

चतुष्पथप्रत्यागमभादीन्क्रमेण विधत्ते—

“अपतीक्ष्णमायन्ति । अपः परिविञ्चति । रुद्रस्यान्तर्हित्यै । म वा एतेऽ-
स्माहोकाच्छ्रवन्ते । ये त्र्यम्बकैश्चरन्ति । आदित्यं चरुं पुनरेत्य निर्वपति । इयं
वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति (५) ” [भा० का० १ म० ६ अ०
१०] इति । अत्र विनिर्धोगसंग्रहः—

“स्वाभी यावन्त इत्याह पशू मूते समावपेत् ।

एक इत्युस्मृकं नीत्वाऽऽसृष्ट आसृत्करे हविः ॥ १ ॥

क्षिपेदेषोऽर्धहोमः स्याद्दे सुभे परिविञ्चति ।

अवाञ्चेति जपेस्वाभी त्र्यम्बकं परियन्ति ते ॥ २ ॥

एषोऽवस्थाम्य तच्छेषान्मूते बध्नाति आस्तिनि ।

अवत आसन्नियमो मन्वा एकदश स्मृताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रा॑भं द्वाद॑शकपालं वैश्व॑देवं चरु॑मिन्द्रा॑य
जुना॑सीरा॒य पुरो॑डाशं द्वाद॑शकपालं वा॒यव्यं प॑र्यः
सौर्य॑मेक॑कपालं द्वाद॑शगव॑ः सीरं दक्षि॑णाऽऽ-
मे॒यम॑ष्टाक॑पालं निर्व॑पति रौद्रं गो॒वीधु॑कं चरु॑-
मैन्द्रं दधि॑ वा॒रुणं य॑वम॑र्यं चरुं वा॒हिनी॑ धेनु॑र्द-
क्षि॒णा ये दे॒वाः पुरः॑सदोऽभि॑नेत्रा दक्षि॑णसदो
यम॑नेत्राः प॒श्चात्सदः॑ सा॒वितु॑नेत्रा उत्तर॑सदो
वरु॑णनेत्रा उपरि॑षदो बृ॒हस्पति॑नेत्रा रक्षो॑हण-
स्ते नः॑ पान्तु ते नोऽव॑न्तु तेभ्यः (१) नम-

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चमीयमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

स्तेभ्यः स्वाहा समूहः रक्षः संदंभः रक्ष इद-
 महः रक्षोऽभि सं दंभाम्यग्रये रक्षोभे स्वाहा
 यमार्य सवित्रे वरुणाय बृहस्पतये इवस्वते
 रक्षोभे स्वाहा प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा देवस्य
 त्वा सवितुः प्रमथेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
 हस्ताभ्यां रक्षसो वधं जुहोमि हतः रक्षोऽ-
 वधिष्म रक्षो यदस्ते तद्दक्षिणा (२) ॥

(तेभ्यः पञ्चवत्वारिंशच्च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पठे साकमेधाः समापिताः । सप्तमे शुनासीर्येन्द्रतुर्यै(तुरीयं) वेति कर्मद्वयं
 पञ्चमीयमन्त्रा अपामार्गहोममन्त्राश्चोच्यन्ते ।

तत्र शुनासीर्यहवीषि विधत्ते-

ऐन्द्राग्रमिति । शुनासीराय जुनो वायुः सीर आदित्यस्ताम्रां युक्तः शुना-
 सीरः । द्वादशमिर्धन्वीवदैरुत्तमानं सीरं लाङ्गलम् ।

अथ वैश्वदेवमतानामाग्नेयादीनां पञ्चानां हविषा ब्राह्मणमनुब्राह्मणं यातिदि-
 शति-

“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १]

इति ।

अथोपदिश्यमानेषु पञ्चस्वैन्द्राग्रवैश्वदेवयोः पूर्वमेव प्रशस्तत्वादवशिष्टानि
 त्रीणि प्रशंसति । अथवा तयोर्विकल्पमभिधेयं तदभावपक्षानुसारेण तावुपेक्ष्या-
 वशिष्टान्येव प्रशंसति-

“ अथेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वा
 इन्द्राशुनासीरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्वे । वायव्यं पयो भवति । वायुर्वै

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपक्षेऽपीयमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)
वृष्ट्यै प्रदाययिता । स एवास्मै वृष्टिं प्रदाययति । सौर्य एककपालो भवति ।
सूर्येण वा अमुष्मिण्यैके वृष्टिर्भूता । स एवास्मै वृष्टिं नियच्छति (१) ।
द्वादशगवश्च सीरं वक्षिणा समृद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ०
१] इति ।

अस्य च शुनासीर्यस्य कालं वीधायन आह—“ अथातश्चेतुर्थं मासेषु
शुनासीर्यहविर्मिष्यक्षमाणो भवति ” इति । तत्र पूर्वेष्वभिष्य वर्षस्य ऊर्ध्वं
प्रत्येकं मासश्चतुष्टयमतिवाह्य क्रियमाणमिदं संवत्सरादूर्ध्वं पवर्तते । तदेतदभिषेत्
संवत्सरो वा इन्द्राशुनासीर इत्युक्तम् । वायूसूर्याभ्यां युक्त इन्द्रः संवत्सरे समाप्ते
मासत्वात्संवत्सर इत्युच्यते । वायोः पुरोवातरूपेण वृष्टिप्रदाययितृत्वम् । “ अग्नौ
यास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः ” इति स्मरणा-
रसूर्यस्य स्वर्गे वृष्टिधारकत्वम् ।

अथेन्द्रतुरीयस्य हवींषि विधत्ते—

आभेयामिति । गावीधुकमरण्यधान्यविशेषनिष्पन्नम् । पुष्टे भारं वहतीति
वहिनी ।

इन्द्रतूर्थं (तुरीयं) विधातुं प्रस्तौति—

“ देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा अग्निमब्रुवन् । त्वया धीरेणाशुराग्नि-
भवापेति । सोऽब्रवीत् । त्रेषाऽहमात्मानं विकरिष्य इति । स त्रेषाऽऽत्मानं व्यकु-
रुव । अग्निं तृतीयम् । रुद्रं तृतीयम् । वरुणं तृतीयम् (२) । सोऽब्रवीत् ।
क इदं तुरीयमिति । अहमित्तिन्द्रोऽब्रवीत् । सं तु सृजामहा इति । तौ समसृ-
जेताम् । स इन्द्रस्तुरीयममऽत् । यादिन्द्रस्तुरीयमभवत् । तदिन्द्रतुरीयस्येन्द्रतुरी-
यत्वम् । ततो वै देवा व्यजयन्त ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १] इति ।

वीरत्वासिद्धये शरीरत्रयरूपेण विकारः । स त्रेषा विहृतोऽग्निरिन्द्रं प्रति
पप्रच्छ—मयेदं रूपत्रयं युद्धसमर्थं संपादितम् । अथ कोऽन्य इदं चतुर्थं रूपं
विजयसमर्थं करिष्यसीति । अहमेव करिष्यामीतिन्द्रोऽब्रवीत्तत्त्वया तथा क्रियतां
कित्वावां युद्धविजयक्षमौ संसृष्टौ भवावेति । इन्द्र एव तुरीयो मास्मिन्कर्मणि
तत्कर्मैन्द्रतुरीयम् । अत्रान्यदीयरूपपक्षेण तुरीयत्वमनुष्ठाने तु पाठक्रमेण
वरुणस्तुरीयः । विधत्ते—

(राक्षसूयविषयाणां शुनासीर्यिन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चेध्वीयमन्त्राणामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

“यदिन्द्रतुरीयं निरुप्यते विजित्यै (३) [ब्रा० का० १ प्र० ७

अ० १] इति ।

चतुर्देवामिमांशसंपादनेन दक्षिणां प्रशंसति—

“वह्निमी धेनुर्दक्षिणा । यद्वहिनी । तेषाऽऽग्नेयी । यदौः । तेन रौद्री । यद्येनुः । तेनैन्द्री । यत्क्षी सती दान्ता । तेन वारुणी समुद्ययै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

गोत्वं जातिः । धेनुत्वं नवप्रसवत्वम् । अस्य चेन्द्रतुरीयस्य कर्मणः शुनासी-
र्यदिम एवानुष्ठानमापस्तम्बो दर्शयति—“ततश्चतुर्हविषेन्द्रतुरीयेण यजते ” इति ।

इन्द्रतुरीयविधानादूर्ध्वं ये देवाः पुरःसद इत्यादयो मन्त्रा आजातास्तेषां
विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति—“एतस्या एव रामेर्निशायां पञ्चेध्वीयेन यजते
चतुर्धाऽऽहुवर्नीयं प्रतिदिशं ऋद्धुत्य मध्ये पञ्चमं कृत्वा पृथगिध्मानुपसमाधाप
जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा ये देवाः पुरःसद इत्येतैर्यथाद्विक्कं जुहोति मध्ये पञ्चमेन
समूढं रक्ष इति मध्य इध्मानुपसमू(मु)ल्लैकधोपसमाधायापरं पञ्चगृहीतं
गृहीत्वाऽग्नये रक्षोमे स्वाहेत्युत्तराः पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति षष्ठिवाही रथो दक्षिणा ”
इति । ये देवा इत्यादिमन्त्रपाठस्तु—

ये देवा इति । पुरःसदः पूर्वदिग्गर्तिनोऽग्निनेत्रा अभिप्रमुखा ये देवा रक्षो-
हणो राक्षसघ्नाः सन्ति । देवा नोऽस्मान् रक्षोनिवारणेन पान्तु । पुनरपि ते देवा
नोऽस्मान् कर्मानुष्ठानेनावन्तु । तेभ्यो देवेभ्यो नमस्करोऽस्तु । तेभ्य इदं हव्यं
स्वाहुवमस्तु । दक्षिणसदो यमनेत्रा इत्यस्य मन्त्रस्याऽऽदौ ये देवा इत्यनुषज्यते ।
अन्ते च रक्षोहण इत्यादिकमनुषज्यते । एवं तृतीयचतुर्थयोर्ब्रह्मव्यम् । पञ्चमे तु
ये देवा इत्येतावदेवानुषज्यते । प्रथमे तु रक्षोहण इत्यादिकमेवानुषज्यते ।

तदेतत्पञ्चेध्वीयं विधातुं प्रस्तौति—

“प्रजापतिर्यज्ञमसृजव (४) । तं सृष्टं रक्षास्त्वजिवास्सन् । स एताः
प्रजापतिरात्मनो देवता निरमिमीत । ताभिर्वै स दिग्भ्यो रक्षास्ति प्राणुदत ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति । विधत्ते—

“यत्पञ्चावत्तीर्थं जुहोति । दिग्भ्य एव तद्यजमानो रक्षास्ति प्राणुदते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

पञ्चकृत्वोऽवदाय संपादितमाण्यं पञ्चावत्तीर्थम् ।

समूढमित्यादिमन्त्रपाठस्तु—

(राजसूयविषयाणां हुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चोष्णीयमन्त्राणामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

समूहमिति । रक्षोऽस्मत्पतिकूलं राक्षसजातं समूहं नाशयितुं सम्यगे-
कीकृतं संदग्धं च । पुनरपीदमिदानीमहं रक्षोऽभि दग्धस्य रक्षसोऽभितः सर्वतोऽ-
वस्थितस्तत्तदनुचरान्सम्यग्दहामि । एतन्मन्त्रपाठेन तस्य सिद्धिं दर्शयति—

“समूहं रक्षः संदग्धं रक्ष इत्याह । रक्षास्तेष्वेव संदहति ” [भा०
का० १ प्र० ७ अ० १] इति । अग्नये रक्षोऽह्न इति मन्त्रपाठस्तु—

अग्नय इति । यमयेत्यादिषु रक्षोऽह्ने स्वाहेत्यनुषज्यते । बृहस्पतेर्बृहस्पत
इति विशेषणम् । परिधर्मावदि(त इ)त्यर्थः ।

अभिममदाद्यो जितवन्त इति युक्तस्तद्धोम इति दर्शयति—

“अग्नये रक्षोऽह्ने स्वाहेत्याह । देवताभ्य एव विजिग्यानाभ्यो भागधेयं करो-
ति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

विजिग्यानाभ्यो विशेषेण जितवन्तीभ्यः । देयं रधं विधत्ते—

प्रष्टिवाहीति । विषादाधारवदश्वज्येणोत्तमानः प्रष्टिवाही ।

समृद्धिहेतुरत्वेन तं प्रशंसति—

“प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा समृद्धये (५) ” [भा० का० १ प्र० ७
अ० १] इति ।

अपामार्गहोममन्त्राणां विनियोगमापस्तम्ब आह—“व्युष्टायां पुराभीमहोत्रा-
दपामार्गहोमेन चरन्ति, अपां न्ययनादपामार्गानाहृत्य तान्सकृन्कृत्वा दक्षिणाग्ने-
रेकोत्सुकं धूपायच्छरति, उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वा स्वकृत इरिणे पदरे वोपस-
माधाय देवस्य त्वेत्यनुव्रत्य रक्षसो वधं जुहोमीति पर्णमयेन सुवेण जुहोति, इ-
तः रक्ष इति सुवमनुषहत्यावधिष्म रक्ष इत्युपतिष्ठते ” इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य त्वेति । एते त्रयो मन्त्राः स्पष्टार्थाः । तत्र रक्षसो वधमुद्दिशेति
विशेषः ।

होमकाले यद्वस्त्रमाच्छादयति तस्य दानं विधत्ते—यद्देस्त इति ।

अपामार्गहोमं विधातुं प्रस्तौति—

“इन्द्रो वृत्रं हत्वा । असुरान्पराभाष्य । नमुचिमासुरं मालभत । तः स्रष्ट्वाऽ-
गृह्णात् । तौ समलभेताम् । सोऽस्मादभिशुनतरोऽभवत् । सोऽभवीत् । संधाः सं-
धावहे । अध त्वाऽदक्षयामि । न मा कुप्सेण नाऽऽर्जेण हनः (६) । न वि-

(राजसूयविषयाणां कुमार्त्तिर्निम्नतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चेभीयमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)
 वा न नक्तमिति । स एतमपां फेनमसिञ्चत् । न वा एष शुष्को नाऽऽर्क्षो व्यु-
 ष्ठाऽऽसीत् । अनुदितः सूर्यः । न वा एतद्विवा न नक्तम् । तस्यैतस्मिँल्लोके । अपां
 फेनेन शिर उद्वर्तयत् । तदेनमन्ववर्तत । मित्रधुमिति (७) । स एतानपा-
 मार्गानजनयत् । तानजुहोत् । तैर्वै स रक्षाःस्यपाहृत ” [ब्रा० का० १
 म० ७ अ० १] इति ।

इन्द्रो ब्रुवधार्त्तुर्ध्वमभ्यानुसुरान्परिभूतान्छत्वा नमुचिनामानमसुरं मालमत न
 पराभवितवान् । अपराभूतं तं नमुचिं शब्ध्या स्वशक्त्याऽगृह्णात् । यथा युध्य-
 जेको पल्लः सकृदशकोऽपि धैर्येण शक्तिपापाद्य हस्ताभ्यां प्रतिपल्लमालिङ्ग्य
 गृह्णाति तद्वत् । ततस्ताविन्दनमुची समलभेतां परस्परौपमर्दनपरौ संरन्धौ हेस्ताभ्यां
 पादाभ्यामग्न्योऽग्नं दृढमवष्टभ्य मल्लद्वयवद्धमौ पतितौ । तदानीं स नमुचिरस्मादि-
 न्द्रादभिभुनक्तरोऽभितो हस्तयोः पादयोश्च बलवत्तरोऽभूत् । ततो मुमूर्षुमिन्द्रमवल्लो-
 क्य कृपालुरिदमब्रवीत्—भो इन्द्र विगृह्यमाणराजद्वयवदावां परस्परं राङ्गीका-
 रेण संधिं करवाव । अथ त्वां मुमूर्षुमवस्त्रक्षयापि मोक्षयिष्यामीति ।
 ततः महारसाधने काले च समयमेवं कृतवान्—भो इन्द्र शुष्केणाऽऽर्क्षेण वा
 काष्ठादेना साधनेन मां न हनो मां मा वधीर्दिवा रात्रौ च मा वधीरिति ।
 इन्द्रश्च तं समयमङ्गीकृत्य तेन मोचितो धैर्येण स्वस्थो भूत्वा समयानुसारेण तं
 नमुचिं हन्तुमपां फेनमायुधं भावयित्वा तस्मिन्नुच्चावसिञ्चत् । न चैवं सति
 समयलोपः शङ्कनीयः । यत एष फेनो नैव शुष्कः । स्पर्शे सति काठिन्यापत्तीतिः ।
 भाष्यार्द्धेस्तेन वस्त्रादेरङ्केदनात् । कालं च समयानुसारेण संपादयामास । यदा
 रात्रिर्व्युष्टा प्रभाताऽऽसीत्सुर्ध्वानुदितस्तदानीमन्धकाराभावाच्च रात्रित्वं सूर्येदया-
 भावाच्च नैतदहः । एतस्मिँल्लोके रत्रिरहोऽथ संधिकाले तस्य नमुचेः शिरोऽपां
 फेनेनोदवर्तयदुदृच्छितवान् । तच्चोच्छिन्नं शिरो हे मित्रदाहिन्निन्द्रेत्युच्चारयदेन-
 मिन्द्रमन्ववर्तत सर्वदाऽनुगतमभूत् । ततस्ताच्छिरो वारयितुं स इन्द्र एतल्लोकप्र-
 सिद्धानपामार्गानजनयत् । तानुत्पञ्चानजुहोत् । तैरेव हुतैः स इन्द्रो नमुचेः
 शिरःसहितानि सर्वाण्यवशिष्टानि रक्षांसि हतवान् । विधत्ते—

■ यदपामार्गहोमो भवति । रक्षासामपहृत्यै ” [ब्रा० का० १ म० ७

अ० १ इति ।

(राजसूयविषयाणां क्षुनासीर्येभ्रतुरीयतिकर्मद्वयपञ्चमीयमन्त्रापरामर्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

अङ्गविधीन्मन्त्रव्याख्यानां च क्रमेण दर्शयति—

“ एकोऽग्न्युत्केन यन्ति । तद्धि रक्षसां भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रक्षसां दिक्षु । स्वायामेव दिशि रक्षाः सति हन्ति (८) । स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै रक्षसाभायतनम् । स्व एवाऽऽयतनं रक्षाः सति हन्ति । पर्णमयेन सुवेण जुहोति । ब्रह्म वै पर्णः । ब्रह्मणैव रक्षाः सति हन्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह । सवितुप्रसूत एव रक्षाः सति हन्ति । हवः रक्षोऽवधिष्म रक्ष इत्याह । रक्षसाः स्तृत्यै । यद्वस्ते तदक्षिणा निरवस्थै । अपतीक्षमायन्ति । रक्षसामन्तार्हित्यै (९) ” [वा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

इमां दिशं वायवीम् । स्तृत्यै हननाय । निरवरस्थै भागप्रदानेन निःसारणाय । स्पष्टमप्यत् । अत्र क्षुनासीर्येभ्रतुरीयपञ्चमीयापरामर्गहोमानां चतुर्णां कर्मभेदेऽप्येकस्मिन्नेव दिने कर्तव्यत्वादेकेनानुवाकेनोपसंग्रहः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पञ्चैभ्यवहनौ जुहुयाद्ये देवा इति पञ्चमिः ।

समूहन्तीध्मान्समिति पञ्चहोमस्तथाऽग्नये ॥ १ ॥

निशि हुत्वा सक्तुहोमः प्रातर्देवेति मन्त्रतः ।

हतं सुवप्रहरणमवधिष्मेति चोत्थितिः ॥

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता मन्त्राश्चतुर्दश ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनु-
मत्यै चरुं राकार्यै चरुं मिनीवाल्यै चरुं
कुर्वै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणाऽऽग्नावैष्णवमे-

(राजसूयविषयेदेविकादिकर्मषट्कामिधानम्)

कादशकपालं निर्वपत्यैन्द्रावैष्णवमेकादशक-
पालं वैष्णवं त्रिकपालं वामनो वही दक्षि-
णाग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीन्द्रासो-
मीयमेकादशकपालः सौम्यं चरुं बभ्रुव-
क्षिणा सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं
पौष्णं चरुः श्यामो दक्षिणा वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा वारुणं यव-
मयं चरुमश्वो दक्षिणा (१)

(वैश्वानरं द्वादशपालं निरहौ च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
ष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके शुनासीर्यादिकर्मचतुष्टयमेकदिनकर्तव्यमुक्तम् । अष्टमे देविकादि-
कर्मषट्कमेकदिनकर्तव्यमुच्यते ।

तत्राऽऽदौ देविकानामकानि षण्ण हवींषि विधत्ते—

धात्रे पुरोडाशमिति । अत्र धात्रादीन् षण्ण देवान् दक्षिणां च मजोत्पत्त्युप-
योगेन पशंसति—

“ धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वै धाता । संवत्सरेणै-
वारस्यै मजाः मजनयति । अन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते । राते राका । म सिनी-
वाली जनयति । मजास्वेव मजातासु कुह्ना वाचं दधाति । मिथुनौ गावौ दक्षि-
णा समृद्धयै ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

संवत्सरकालस्वामी धाता गर्भधारणामारभ्य संवत्सरादूर्वाणैव मजोत्पत्तिं कार-
यति । अनुमतिदेवता यजमानार्थं मजोत्पत्तिमङ्गी करोति । राका तु पुत्रपुष्ट्या-
दिरूपं राते ददाति । सिनीवाली तद्रूपं गर्भे निःसारयति । कुह्ने देवतयाऽर्ध्वमुः
मजासु वाचमुच्चारयितुं सामर्थ्यं च दधाति ।

(राजसूयविषयेदेविकादिकर्मवृत्ताभिधानम्)

अथ त्रिहविष्काणि त्रीणि कर्माण्येकैकहविष्के द्वे कर्मणि च क्रमेण विपत्ते-

आग्नावैष्णवमिति । बभ्रुः कपिलः । मध्यमस्य त्रिहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति-

“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालम् (१) । वैष्णवं त्रिकपालम् । वीर्यं वा अग्निः । वीर्यमिन्द्रः । वीर्यं विष्णुः । मजा एव मजाता वीर्यं प्रतिष्ठापयति । तस्मात्प्रजा वीर्यापतीः । वामन ऋषभो बही दक्षिणा । बह्वही । तेनाऽऽग्नेयः । यद्वयमः (२) । तेनैन्द्रः । यद्वामनः । तेन वैष्णवः समृद्धये ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

आग्नेयादीनां वीर्यमदस्तात्तद्रूपत्वम् । मजानां स्वस्वव्यापारसामर्थ्यं वीर्यम् । बहीत्यादीनामग्न्यादिमित्रवाद्वाग्नेयादित्वम् ।

मध्यमस्य त्रिहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति-

“असीवोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रासीमीयमेकादशकपालम् । सौम्यं चरुम् । सोमो वै रेतोधाः । अग्निः मजानां मजनयिता । बुद्धानामिन्द्रः मदापयिता । सोम एवास्मै रेतो दधाति (३) । अग्निः मजां मजनयति । बुद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । बभ्रुर्दक्षिणा समृद्धये ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

गर्भाशये निषिक्तं रेतो यथा बहिर्गम्य निस्रति, यथा च न पूयति, तथा सोमो धारणसामर्थ्यं प्रयच्छति । घृतस्य च गर्भस्य पतनादिविघ्नं परिरुह्याग्निः मजा उत्पादयति । इन्द्रस्तुत्पन्नाः प्रजाः स्वस्वोचितगुणैरभिवृद्धा यथा भवन्ति तथा सामर्थ्यं प्रयच्छति ।

अन्यस्य त्रिहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति-

“सोमापौष्णं चरुं निर्वपति । ऐन्द्रापौष्णं चरुम् । सोमो रेतोधाः । पूषा वज्रानां मजनयिता । बुद्धानामिन्द्रः मदापयिता । सोम एवास्मै रेतो दधाति । पूषा वज्रान्मजनयति (४) । बुद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै पूषा । अस्यामेव प्रतिष्ठति । श्यामो दक्षिणा समृद्धये ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

आद्ये त्रिहविष्के व्यासक्तदेवतान्तःपाती यो विष्णुः स एवैकाकी वैष्णवं त्रिकपालमित्यशेष्यते, न त्वन्यः कश्चिदतः सहैव व्याख्यानं कृतम् । इह तु व्यासक्तदेवतान्तःपाती पूषा । कश्चित्पौषकः पुरुषविशेषः । पौष्णचरौ तु भूमिः पूषा । अतो देवतामेदात्पृथग्व्याख्यानम् ।

(राजसूयविषयेदेविकादिकर्मवृत्ताभिधानम्)

एकहविष्के षष्ठ्यमे कर्मणि देवतां दक्षिणां च प्रशंसति-

“बहु वै पुरुषोऽमेध्यमुपगच्छति । वैधानरं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वा अग्निर्वैधानरः । संवत्सरेणैवैनं स्वदयति । हिरण्यं दक्षिणा (५) ।

षष्ठिं वै हिरण्यम् । पुत्रायेवैनम् ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

अमेध्यत्वमशुचित्वं, तच्च बहुविधं भोजनादिकालेषु पुनः पुनः प्रयुक्तत्वात् । तत्र संवत्सरस्वामी वैधानरोऽग्निः संवत्सरकालेनैव यजमानं स्वदयति मेध्यं करोति । तच्चान्नेष्टिमात्रेण लभ्यते । हिरण्यस्योच्छिष्टादिसंस्पर्शेऽपि मृज्जाण्डवत्परि-
त्यागाभावात्प्रविशत्वम् ।

एकहविष्के षष्ठे कर्मणि देवतां [दक्षिणां च] प्रशंसति-

“बहु वै राजन्योऽनृतं करोति । उप जाम्यै हरते । जिनाति ब्राह्मणम् । वदत्यनृतम् । अनृते बहु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति । वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति । अग्नौ दक्षिणा । वारुणो हि देवतमाऽग्नः समुद्दधे (६) ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

राजन्यः क्षत्रियो बहुविधमनृतमशास्त्रीयं करोति । तद्यथा-जाम्यै जायामै जायात्वं संपादयितुमुपहरते यस्य कस्यचिद्गृहमुपेत्य स्त्रियं हरति । ब्राह्मणं विद्याप्रसङ्गादिना जिनाति जघाति न्यक्करोति । स्पष्टमन्यत् । प्रतिग्रहमन्त्रे वरुणायाधर्मित्याम्नातत्वादधस्य वारुणत्वम् ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीय(चतुर्थ)पादे चिन्तितम्-

“सोमापौष्णादिके तन्त्रमङ्गनानामृत भिन्नता ।

तन्त्रं फलैक्यतो मैवं दक्षिणाकर्तृभेदतः ” ॥

राजसूये श्रूयते-“सोमापौष्ण एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्णश्चरुः पौष्णश्चरुः श्यामो दक्षिणा ” इति । “आग्रावैष्णव एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्ण(वैष्णव) श्रुर्वैष्णवस्तिकपालो वामनो दक्षिणाः ” इति । तत्र द्वयोस्तिकयोस्तन्त्रेणानुष्ठानम् । कुतः । लृत्त्वस्य राजसूयस्य फलैक्येनैतदेकदेशधोरनयोरपि फलैक्यत्वात् । न च दर्शपूर्णमासयोर्विद्वान् कालभेदोऽस्ति, येनात्रापि तथा शङ्क्येतेति पाठे ब्रूमः-श्यामवामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताम्भ्यामानृतानां कर्तृणां भेदादङ्गानि भिद्यन्ते ॥

(राजसूयीवचनाणां रत्निहविषामभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

बार्हस्पत्यं चरुं निर्धपति ब्रह्मणो गृहे
 शितिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालः राज-
 न्यस्य गृहे ऋषभो दक्षिणाऽऽदित्यं चरुं
 महिष्यै गृहे धेनुर्दक्षिणा नैर्ऋतं चरुं परि-
 वृक्षत्यै गृहे कृष्णानां मीहीणां नसनिर्भिन्नं
 कृष्णा कृटा दक्षिणाऽभ्यमष्टाकपालः
 सेनाभ्यो गृहे हिरण्यं दक्षिणा वारुणं दशक-
 पालः सुतस्य गृहे महानिरष्टो दक्षिणा मारु-
 तः सप्तकपालं ग्रामभ्यो गृहे पृश्निर्दक्षिणा
 सावित्रं द्वादशकपालम् (१) । क्षत्रुर्गृह उप-
 ध्वस्तो दक्षिणाऽऽश्विनं द्विकपालः सैत्रही-
 तुर्गृहे सवात्यौ दक्षिणा पौष्णं चरुं भागवृ-
 षस्य गृहे श्यामो दक्षिणा रौद्रं गावीधुकं चरु-
 मक्षावापस्य गृहे शबल उव्वारो दक्षिणेन्द्राय
 सुत्राभ्यो पुरोडाशमेकादशकपालं प्रति निर्ध-
 पतिन्द्रायाः होमुखेऽयं नो राजा वृत्रहा राजा
 भूत्वा वृत्रं वध्यान्मैत्राबार्हस्पत्यं भवति श्वेतायै
 श्वेतवत्सायै दुग्धे स्वयंमूर्ते स्वयंमधित आण्य
 आश्वत्ये (२) पात्रे चतुःशक्तौ स्वयमवप-

आयै शास्त्रायै कर्णांश्चाकर्णांश्च तण्डुलान्धि
चिनुयाये कर्णाः स पर्यसि बार्हस्पत्यो येऽ-
कर्णाः स आज्ये मैत्रः स्वयंकृता वेदिर्भवति
स्वयंदिनं बर्हिः स्वयंकृत इवमः सैव श्वेता
श्वेतवत्सा दक्षिणा (३) ॥

(सावित्रं द्वादशकपालपार्श्वस्थे नक्षत्रे २४ अक्ष) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे देविकादिकं कर्मषट्कमेकदिनकर्तव्यमुक्तम् । नवमे रत्निनां हवींष्यनुदिनं
क्रमेण कर्तव्यान्व्यचक्षन्ते । तत्रैकादश हवींषि विधत्ते-

बार्हस्पत्यमिति । कस्मिन्विशेषो ब्रह्मा, तस्य गृहे राजा गत्वेतामिष्टं कु-
र्वात् । एवं सर्वत्र । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । कृताभिषेका राज्ञः स्त्री महिषी । परिवृ-
त्तिः प्रीतिरहिता राज्ञः स्त्री । तद्गृहे गत्वा कृष्णानां ब्रीहिणां कृष्णान्ब्रीहिभ-
स्त्रैर्निर्मिष्टावधातमन्तरणैश्च तण्डुलाभिष्याद्य चरुः कर्तव्यः । कूटा मद्यशूङ्गण गौः ।
सूतः सारथिः । महानिरष्टः पीडितवृषणः । पुंश्रिः शुक्लः । अल्पतनुरित्यन्ये ।
क्षत्ता यष्टिहस्तोऽन्तःपुराभ्यक्षः । संकीर्णवर्ण उपध्वस्तः । संग्रहीता धनसंग्रहक-
र्ता कोशाभ्यक्षः । सवार्यौ समानपातरौ वत्सावेकोदरावित्यर्थः । यो राज्ञः पात्रं
षष्ठं भागं पञ्चाभ्यो गृह्णाति स भागदुधः । गावीधुकोऽरण्यगोधूमनिष्पन्नः ।
अक्षावापो द्यूतकारः । शबलाश्विचवर्णः । उद्धारो दीर्घपुच्छः । यथोक्तानि स-
र्वाणि हवींषि समस्य प्रशंसति-

“ रत्निनामेताभि हवींषि भवन्ति । एते वै राष्ट्रस्य प्रदातारः । एतेऽपादा-
तारः । य एव राष्ट्रस्य प्रदातारः । येऽपादातारः । त एवास्मै राष्ट्रं प्रयच्छन्ति ।
राष्ट्रमेव भवति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषाभिधानम्)

रत्नान्येषां सन्तीति रत्निनः । ब्राह्मणराजसूयमहिष्यादयो रत्निनः । तदभिमानि-
देवानां प्रियाण्येतानि हवींषि । अतस्तद्गृहेष्वेव गत्वा निर्वपेत् । एते रत्निनाम-
भिमानिनो देवा एव राष्ट्रं यदाशुमपादातुं च सपर्याः । अतः स्वकीयब्रह्मादिगृहेषु
निर्वापेण तुष्टा अस्मै राष्ट्रं प्रयच्छन्ति ।

रत्नीत्येकनाम्ना प्रसक्तं प्रयोगैक्यमपेक्ष्य देशभेदमात्रं प्रयोगभेदं प्रशंसति—

“ यस्तमाहृत्य निर्वपेत् । अरत्निनः स्युः । यथायथं निर्वपति रत्नित्वाद्य (१) ”

[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

अरत्निनो रत्नरहिता दरिद्राः ।

पूर्वोक्तदेविकादिवदेकानुवाकविहितत्वेन प्रसक्तं दिनैक्यमपवादितुं दिनभेदं वि-
धत्ते—

“ यास्तद्यो निर्वपेत् । यावतीमेकेन हविषाऽऽशिषमवरुन्धे । तावतीमवरुन्धीत ।
अन्वहं निर्वपति । भूमसीमेनाऽऽशिषमवरुन्धे । भूमसो यज्ञकतूनूपैति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

आशिषं कलम् । बहुदिनानुष्ठाने कतुचाहुत्यं जनानां प्रतीयते ।

गृहस्वामिनं ब्रह्माभिमानिनं बृहस्पतिं प्रशंसति—

“ बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे । मुखत एवास्मै ब्रह्म सश्रयाति ।
अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्भयति । शितिपृष्ठो दक्षिणा समृद्धयै (२) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

मुखत एव कर्मोपक्रम एव यजमानार्थं ब्राह्मणजार्तिं संश्रयति सम्प्रकीर्णणी
करोति । उत्कृष्टं करोतीत्यर्थः । किंच प्रथमतो ब्रह्मगृहं यथाब्राह्मण्यगृहमित्येवं
ब्राह्मणजातिमनु क्षत्रियजात्यारम्भः कारितो भवति । इन्द्रं प्रशंसति—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं राजसूयस्य गृहं । इन्द्रियमेवावरुन्धे । ऋषभो दक्षिणा
समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

अदितिं प्रशंसति—

“ आदित्यं चरुं महिष्यै गृहे । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति ।
धेनुर्दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

अत्र मुख्यब्राह्मण उपेक्षितं हविर्विद्येयं विधत्ते—

“ भगव्यं चरुं वावातायै गृहे । भगमेवास्मिन्दधाति । विचित्तगर्भा पष्ठौही दक्षिणा समुद्धयै (३) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

वावाता महिष्या अभिविकाया अर्वाचीना परिवृक्त्याः प्रीतिरहिताया उत्त-
मत्वेन स्वयं मध्यमा राक्षः स्त्री । अत एवाश्वमेधप्रकरणेऽश्वमलकुर्वत्यो राज-
स्त्रिय उत्तममध्यमाधमाश्वमेधैतैरेव नामभिर्निर्दिष्टाः—“ भूरिति महिषी । भुव
इति वावाता । सुवरिति परिवृक्ती ” इति । भगमेव सौभाग्यमेव । विचित्त-
गर्भा विशेषेण चित्तो ज्ञातोऽभिव्यक्तो गर्भो यस्या इति विग्रहः । पष्ठौही बाल-
गर्भिणी । निर्कृतिं प्रशंसति—

“ नैर्कृतं चरुं परिवृक्त्यै गृहे कृष्णानां श्रीहिणां नखनिर्मजम् । पाप्मानमेव
निर्कृतिं निरवदयते । कृष्णा कूटा दक्षिणा समुद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र०
७ अ० ३] इति ।

पाप्मनो निर्कृतिशरीरत्वात्तां पति प्रशंसैवैषा ।

आभिं गृहस्वामिनं च प्रशंसति—

“ आमेयमष्टाकपालं सेनान्यो गृहे । सेनामेवास्य, सशयति । शिरण्यं
दक्षिणा समुद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

वरुणं प्रशंसति—

“ वारुणं दशकपालं सूतस्य गृहे । वरुणसदमेवावरुन्धे । महानिरष्टो द-
क्षिणा समुद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

वरुणसर्वो वरुणानुज्ञा । मरुतः प्रशंसति—

“ मारुतं सप्तकपालं ग्रामण्यो गृहे (४) । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवाव-
रुन्धे । पृथिदक्षिणा समुद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

मरुतां वैश्यत्वेनान्नसंपादकत्वादन्नत्वम् । सविवारं प्रशंसति—

“ सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्रुर्गृहे प्रसूत्यै । उपव्वस्तो दक्षिणा समुद्धयै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति । अधिनौ प्रशंसति—

“ आधिनं द्विकपालं संग्रहीतुर्गृहे । अधिनौ वै देवानां भिक्षजौ । ताम्यमेवास्मै

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

मेवर्ज करोति । सवात्यौ दक्षिणा समुद्धयै ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति । पूर्वां प्रशंसति—

“ पौष्णं चरुं भागदुषस्य गृहे (५) । अर्धं वै पूषा । अन्नमेवादकृन्धे । श्यामो दक्षिणा समुद्धयै ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

यथा मरुतां वैशत्येनालसंपादकत्वादन्तरं तथा पूष्णोऽन्नापोवकत्वादन्तरम् । रुद्रं प्रशंसति—

“ रौद्रं गावीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे । अन्त एव रुद्रं निरवदयेत् । शबल उद्धारो दक्षिणा समुद्धयै ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

भागप्रदानपूर्वकत्वेन रुद्रस्य पुरतो निःसारणमपि प्रशंसति ।

पाठेनावगतां हविःसंख्यां प्रशंसति—

“ द्वादशैतानि हवींषि भवन्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मै राष्ट्रमवरुन्धे । राष्ट्रमेव भवति (६) ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

विहितेभ्यो द्वादशहविर्म्म ऊर्ध्वं स्वगृहे हविर्दयं विचले—

इन्द्रायेति । प्रति प्रातिस्विके गृहे । सुत्राभ्यो सुष्टपालयिषे । अंहोमुचे वान्धोचकाय । पुरोडाशमेकादशकपालमित्यनुवर्तते ।

तमिमं प्रतिनिर्वापं प्रशंसति—

“ यन्न प्रतिनिर्वपेत् । रत्निन आशिषोऽवरुन्धीरन् । प्रतिनिर्वपति । इन्द्राय सुत्राभ्यो पुरोडाशमेकादशकपालम् । इन्द्राय अंहोमुचे । आशिष एवादकृन्धे ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

रत्निनो ब्राह्मणराजन्यादय आशिषस्तद्विहितफलान्यवरुन्धीरन्गृहीयुः ।

अयं नो इति । एतेषां हविषां समीप एको मन्त्रं आम्नावत्सस्य विनियोगमापस्तम्ब आह—“ अयं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं बध्नादिति पुरस्तास्त्विदृक्तोऽध्वर्युर्जपति ” इति ।

अयं राजा राजसूयस्य कर्ताऽस्माकं राजा योऽस्त्यसौ अनुवधक्ष्मो राजा भूत्वा वृत्रं बध्नात् ।

बध्नादित्येत्यस्य पदस्याऽऽशीरर्थात् व्योतयति—

“ अयं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं बध्नादित्याह । आशिषमेवैतां भाशस्ते ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

यदुक्तमापस्तम्बेन—“ओभूतेऽभिषेचनीयस्योक्थ्यस्य दीक्षां प्रक्रमयति मैत्रावाहं-
स्पत्या दीक्षणीया ” इति । तामिमामभिषेचनीयनामकस्य सोमभागस्याङ्गभूतां
दीक्षणीयां चोदकप्राप्तेष्टिबाधनाय विधत्ते—

मैत्रावाहंस्पर्शमिति । मैत्रावाहंस्पर्शं हविरिति शेषः । तत्र दुग्धे नार्हंस्पर्श-
श्रुः । आज्ये नैवश्रुः । कीदृशं आज्ये । स्वयंभूते स्वयंमथिते । तदिदमापस्तम्बेन
स्पष्टीकृतम्—“ श्वेतां श्वेतवत्सां गामाधस्य इतौ दुहन्ति तत्स्वयंभूतं संयोगेन परि-
वहति तत्स्वयंमथितमातपे विषजन्ति तत्स्वयंविहीनमाज्यं भवति ” इति । अग्नेण
फलपुष्परसेन लेपितायां (ते) इतौ यत्पय आतञ्जनमन्तरेणैव भूतं दधि भवति
तच्च बदरादिकलसंयोगेन परिवहति तत्रवत्परितः क्षरति । तदिदं स्वयं मथि-
तम् । नात्र मृज्जाण्डे पाकः किंवाश्वेत्ये पात्रे यतुःसकौ न तु यतुंते । तच्च पात्रं
यथा कया [वि]च्छिन्नशाखया न कर्तव्यं किंतु वाय्वाद्यभिघातेन स्वयमेव
पतितया निष्पादनीयम् । कर्णाः स्वण्डिततण्डुलाः । अकर्णा अस्वण्डिताः । तत्र
स्वण्डितैः पयसि बृहस्पतेश्चरुर्निष्पादनीयः । अस्वण्डितैस्तु मिश्रस्याऽऽज्ये चरुः ।
स्वयंकृता शास्त्रीयोद्धननादिरहिता । स्वयंदिनं समन्त्रकशास्त्रीयच्छेदनमन्तरेणैव
स्वण्डितम् । स्वयंकृत इध्मः । अत्रापि शास्त्रीयसंपादनमन्तरेणैव निष्पन्नः ।

तमिमं विधिमनूय द्वयोर्हविष्याजयोः संसर्गं विधत्ते—

“मैत्रावाहंस्पर्शं भवति । श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धे (७) । नार्हंस्पर्शे नैव-
मपि दधाति । ब्रह्म चैवास्मि क्षत्रं च सर्माची दधाति । अथो ब्रह्मन्नेव सर्वं
प्रतिष्ठापयति ” [आ० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

नार्हंस्पर्शे चरुपात्रेऽग्रावधिधिते तस्योपरि मैत्रं चरुपात्रमपि दध्यात् । तथा
सति बृहस्पतिरूपा ब्राह्मणजातिर्मिवरूपा क्षत्रियजातिश्चेत्युभयमस्मै सम्यक्संसा-
दितं भवति । किंचाऽऽधारभूते ब्राह्मण एव क्षत्रियजातिमाधेयत्वेन प्रतिष्ठापि-
तवान्भवति । पाठक्रमेण पश्चात्प्राप्तं नार्हंस्पर्शप्रचारमपवादितुं विधत्ते—

“नार्हंस्पर्शेन पूर्वेण प्रचरति । मुखत एवास्मै ब्रह्म सर्वं स्थति । ब्रह्मन्नेव
क्षत्रमन्वारम्भवति ” [आ० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

स्वयंशब्दानामभिधायमाह—

“स्वयंकृता वेदिर्भवति । स्वयंदिनं बर्हिः । स्वयंकृत इध्मः । अनभिजितस्या-
भिजित्यै । तस्माद्वाज्ञापरण्यमाभिजितम् ” [आ० का० १ प० ७ अ० ३]
इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

यद्देशजातं युद्धप्रयासेन पूर्वमभिमजितं तस्याप्यभिजयः स्वयंकृतादिना भवति । यस्मादेवं तस्मात्त्रोकेऽपि राज्ञामरण्यं युद्धप्रयासमन्तरेण वाभिजितं दृश्यते । दक्षिणां प्रशंसति—

“ सैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा समृद्धयै (८) ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पुरा स्विष्टकृतोऽध्वर्युरयं न इति संजपेत् ॥ [इति] ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वेदिः स्वयंकृतेत्यादौ प्र(प्रा)कृतं सर्वमाचरेत् ।

लुप्तार्थं बाध्यतां वाऽऽद्यश्चोदकमापितत्वंतः ॥

अपेक्षासत्तियोग्यत्वहानिरुद्धननादिकम् ।

बाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यते ” ॥

“ रत्निनामेवानि हवींश्चि ” इतिवाक्येन राजसूये रत्निनामकानां देवानां संबन्धीनि कानिचिद्धवींषि दशपूर्णमासेष्टिविकृतिरूपाणि विहितानि । ऊर्ध्वं मेवाबाह्वस्वत्ये हविषि श्रूयते—“ स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदिनं बर्हिः स्वयंकृत इधमः ” इति । इष्टाबुद्धननेस्वननपरिलेखनादिभिः क्रियाविशेषैर्वेदिनिष्पाद्यते । स्फ्येनोत्तमां त्वचमुद्धन्ति । देवस्य सवितुः सव इति स्वनति । स्फ्येन वेदिं परि-
गृह्णातीति तद्विधानात् । यज्ञस्य घोषदसत्यासिञ्जननुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैर्दात्रिच्छिन्नं बर्हिः संपाद्यते । त्रीन्परिधीनित्वादिमन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिधमः सिध्यति । विकृतिरूपे तु हविष्युद्धननाद्यपेक्षां वारमितुं स्वमित्युक्तम् । यथास्थित एव तु प्रदेशो वेदित्वेन स्वीकर्तव्यः । इध्माबर्हिषी अपि स्वत एव च्छिन्ने शास्त्रीयच्छे-
दननिरपक्षे ग्रहीतव्ये इत्यर्थः । तत्र संशयः । लुप्तार्थं लुप्तार्थं च सर्वमङ्गजातं विकृतावनुष्ठेयमुत लुप्तार्थं वर्जनपिमाति । चोदकस्य साधारणत्वात्सर्वमनुष्ठेयमि-
त्याद्ये पक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं ब्रूमः—अङ्गनि सङ्गैरुपकृतः फलं साधयति । तथा सत्य-
ङ्गिनोऽङ्गकृत् उपकारे साक्षादपेक्षा । उपकारद्वारा त्वङ्गेषु । प्रत्यासन्नश्चाङ्गिनं प्रत्यङ्गैर्म्य उपकारः । योग्यताऽपि साक्षादपेक्षां पूरयितुमुपकारस्यैवास्ति न त्वङ्ग-
नाम् । वेदिनिष्पादनलक्षणदृष्टोपकारयुक्तानि पुरुषाबुद्धननाद्यङ्गनानि । विकृतौ
वेद्याः स्वतः सिद्धत्वेन निष्पादोपकारो लुप्यते । उपकारद्वारोपकारकाणामा-
काङ्क्षासंनिधियोग्यत्वान्बुद्धननाद्यङ्गेषु हीयन्ते । तस्मादुद्धननादीनि नानुष्ठेयानि ।

(राजसूयविषयाणां देवसुवां हविषामभिधानम्)

सोऽयं चोदकमापितस्योद्धननाद्यनुष्ठेयत्वप्रत्ययस्य भ्रान्तिस्त्वनिश्चयो बाध उच्यते ।
चोदकस्य त्वल्लुप्तोपकारैरुपकारद्वारेणाऽऽकाङ्क्षासंनिधियोग्यतायुक्तैर्हविरासाद-
नामन्वैधरितार्थता संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

भवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके षष्ठमोऽनुवाकः) ।

अ॒नये॑ गृ॒हप॑तये पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं निर्व-
पति॑ कृ॒ष्णानां॑ व्री॒हीणाः॑ सोमा॒य वन॑स्पतये
इ॒यामा॑कं च॒रुः॑ संवि॒त्रे स॒त्यप्र॑सवाय पुरो॒डाशं॑
द्वाद॑शकपालमा॒हूनां॑ व्री॒हीणाः॑ रु॒द्राय॑ प॒ञ्चा-
प॑तये गा॒वीधु॑कं च॒रुं बृ॒हस्प॑तये वा॒चस्प॑तये
नैवा॑रं च॒रुमि॒न्द्राय॑ ज्ये॒ष्ठाय॑ पुरो॒डाश॑मेकाद-
शकपालं म॒हाव्री॑हीणां मि॒त्राय॑ स॒त्यायाऽऽ-
भ्या॑नां च॒रुं वरु॑णाय ध॒र्मप॑तये य॒वम॑यं च॒रुः॑
संवि॒ता त्वा॑ प्र॒सवानाः॑ सु॒वसा॑म॒ग्निर्गृ॑हप॒तीनाः॑
सोमो॑ वन॒स्पती॑नाः रु॒द्रः प॑ञ्च॒नाम् (१)
बृ॒हस्प॑तिर्वा॒चामि॒न्द्रो ज्ये॒ष्ठानां॑ मि॒त्रः स॒त्यानां॑
वरु॑णो ध॒र्मप॑तीनां ये दे॒वा दे॒वसु॒वः स्थ॑त इ॒म-
मा॑मु॒ष्याय॑ण॒र्मन॑मि॒धाय॑ सु॒वध्वं॑ मह॒ते स॒त्राय॑
मह॑त आधि॒पत्या॑य मह॒ते जा॒नरा॑ज्यायैष वो
भ॒रता॑ राजा सोमोऽस्माकं ब्रा॒ह्मणा॑नाः राजा
प्र॒ति त्य॒जाम॑ रा॒ज्यमे॒थायि॑ स्वां त॒नुवं॑ वरु॒णो

(राजसूयविषयाणां देवसुवां हविषामभिधानम्)

अशि॒धे॒ऋ॒चैर्भि॒त्रस्य॒ व॒त्या॒ अभु॒माम॑न्महि
म॒हत॒ ऋ॒तस्य॒ नाम॒ सर्वे॒ वा॒ता वरु॑णस्याभू-
वन्वि॒ मि॒त्र ए॒वैर॑रतिमता॒रीद॑मृषु॒दस्त॒ यज्ञि॑या
अ॒तेन॒ व्यु॒ त्रि॒तो ज॑रि॒माणं॒ न आ॒न॒ह॒विष्णोः॒
क॒मोऽसि॒ वि॒ष्णोः क॒ान्तम॑सि॒ वि॒ष्णोर्वि॑कान्त-
मसि॒ (२) ।

(पशूनां वाताः पञ्चविंशविधः) ।

इति॒ कृष्ण॒यजुर्वेदीय॑तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नवमे रत्निनां हवींष्यभिषेचनीयस्य दीक्षणीया चेत्येतावदुक्तम् । दशमे देव-
सुवां हवींष्युच्यन्ते । तानि चाभिषेचनीयगतस्माग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्यानुभिर्वा-
प्याणि । तथा च बौधायनः—“सह सोमौ क्रीणात्यभिषेचनीयाय दशपेयाय च
सह परिवहत्यर्धं राक्षः पुरोहितस्य गृहे दशपेयार्धं निदधात्यग्नीषोमीयस्य पशुपु-
रोडाशमष्टौ देवसुवां हवींष्यनुभिर्वपति समानं तु स्विष्टकृदिहम् ” इति ।
तान्येतानि हवींषि विधत्ते—

अग्नय इति । गृहपत्यादीन्यग्न्यादिवेवताविशेषणानि । सत्यमसवायामो-
घाभ्यनुशानाय । ऋषिभिरेव दिनैः पच्यमाना आशुग्रीहयः । स्थूलबीजं महा-
ग्रीहयः । आम्बा घान्यविशेषाः । तेष्वेतेषु विधिषु भूयमाणा देवताः प्रशंसति—

“ देवसुवामेतानि हवींषि भवन्ति । एतावन्तो वै देवानां सवाः । त एवासौ
सवाम्प्रयच्छन्ति । त एव सुवन्ते । अग्निरेवैनं गृहपतीनां सुवते । सोमो वनस्प-
तीनाम् । रुद्रः पशूनाम् । बृहस्पतिर्वाचाम् । इन्द्रो ज्येष्ठानाम् । मित्रः सत्त्वानाम्
(१) । वरुणो धर्मपतीनाम् । एतदेव सर्वं भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ४] इति ।

यान्यग्नये गृहपतये इत्यादिभिरुत्पत्तिविधिभिर्विहितान्यष्टौ हवींषि तान्येतानि

‘विंशत्याद्याः सदैकत्वे’ इति कोशात्स्वयमेवेति युक्तम् ।

(राजसूयविध्याणां देवसुवां हविषामभिधानम्)

देवसुवां संवन्धीनि । भाविनी(न्या) संज्ञया यजमानो देवस्त्वं सुवन्तेऽनुजानन्ती-
त्यग्न्यादयो देवसुवः । यावन्तो विधिवाक्येष्वग्न्यादयः श्रूयन्त एतावन्त एव
देवानां मध्ये सवा अभ्यनुज्ञातारः । अतस्त एवाग्न्यादयोऽस्मै यजमानाय सवा-
न्स्वोचितानैर्भर्यविशेषान्प्रयच्छन्ति । तेऽग्न्यादय एने यजमानं सुवन्त ईश्वरो यथा
मवति तथाऽभ्यनुजानन्ति । तथाग्निरैवैनं यजमानमन्वेषां गृहपतीनामीश्वरमनुज्ञा-
भाति । एवमन्ववापीश्वरं सुवत इति योज्यम् । सोमो वनस्पतीनां रुद्रः पशूमा-
मित्यनयोर्मध्ये सविता सत्यप्रसवानामित्यध्याहर्तव्यम् । स्वभृत्यान्मरैश्चर्यार्थ-
ममोवा या अभ्यनुज्ञास्तासामीश्वरं करोतीत्यर्थः । गृहपत्यादीन्धर्मपत्यन्तान्मति
यत्स्थामित्वमेतदेव लोकेऽपेक्षितं सर्वमैश्वर्यम् ।

उक्तानां हविर्विधीनां सैनिधौ सवितेत्यादयो मन्वा आज्ञाताः । तत्र कल्पः—
“पुरस्तात्स्विष्टकृतः सविता त्वा प्रसवानां सुवतामिति वस्ता यजमानस्य हस्तं
गृह्णाति ” इति । पाठस्तु—

सविता त्वेति । सविता हविर्विधौ तृतीयो देवः । सोऽत्र प्राधान्यात्प्रथमं
निर्दिश्यते । यजमानस्य स्वभृत्येषु ऐश्वर्यार्थमनुज्ञाः प्रसवाः । हे यजमान त्वां
सविता तेषां प्रसवानां स्वामित्वेन सुवतामभ्यनुजानातु । एवमुत्तरत्र त्वां सुवता-
मिति पदद्वयानुषङ्गेण योजनीयम् । हे देवा अग्न्यादयो ये यूयं देवसुवो यज-
मानमेरकाः स्य ते यूयमिमं यजमानमायुष्यापणममुष्य देवदत्तस्य पुत्रममुष्य
यज्ञदत्तस्य पौत्रं चानमिषाय शत्रुराहित्यार्थं सुवध्यमभ्यनुजानीष्वम् । किंच
महते क्षत्रायानुत्तमक्षत्रियकुलाय, महत आधिपत्यायामतिहतनियमनतामध्याय,
महते जानराज्याय जनसंबन्धि यद्राज्यं तच्च सागरपर्यन्तभूमिर्विदग्धत्वान्महत्सर्व-
भौमत्वाय सुवतामित्यर्थः । विधत्ते—

“सविता त्वा प्रसवानां सुवतामिति हस्तं गृह्णाति प्रसूत्यै” [जा० का०
१ म० ७ अ० ४] इति ।

मन्वगतधोर्मध्यमोत्तमभागयोः स्वार्थतामाशङ्कितं च दर्शयति—

“ये देवा देवसुवः स्येत्याह । यथामजुरेवैतत् । महते क्षत्राय महत आधि-
पत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” [जा० का० १
म० ७ अ० ४] इति ।

एव इति । “कल्पः—अथैनं रत्निभ्य आवेदयत्येव वो भरता राजेति” इति ।

हे भरता राजन्वैश्यादयो धनिका एव यजमानो युष्माकं राजा । एनं स्वा-
मिनं यथोचितं सेवध्वमित्यभिप्रायः ।

(राजसूयविषयाणां देवसुतां हविषामभिधानम्)

सोमोऽस्माकमिति । कल्पः—“ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्रह्मा जयति ” इति ।

सोम उच्येते देवो राजा न त्वधमो यः क्षत्रिय इत्यर्थः ।

भरतानामिव ब्राह्मणानामप्ययमेव राजेति प्रार्थि वारयितुं व्याचष्टे—

“ एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मात्सोम-
राजानो ब्राह्मणाः ” [ब्रा० का० १ म० ७ अ० ४] इति ।

यस्मान्मन्त्रेण ब्रह्मा स्वकीयं राजानं विभज्य निर्दिष्टवांस्तस्माच्छ्लोकेऽप्यभिष्टो-
मादियोगेषु सोममेव राजशब्दोपहितैः सोम राजन्नेसवरोहेत्यादिभिर्मन्त्रैरुप-
चरन्ति ।

कल्पः—“ प्रति त्यक्षाम राज्वमधापीति वारुणीभ्यां यजमानो भुतं विपूष्टे ”
इति । पाठस्तु—

प्रति त्यदिति । अतस्य नामेत्यन्त आद्यो मन्त्रः । सर्वे जाता इत्यादिर्द्वितीयः ।
त्यदाज्यं महत् इत्यादि जानराज्याथेत्यन्तं यत्पूर्वमभिहितं तद्वाज्यं नाम नमनीयं
यजमानस्य यथाऽवश्यं भवति तथा प्रत्यधायि वरुणेन प्रतिष्ठापितम् । वरुणः
स्वां तनुमशिश्वेदाभिधवान् । वरुणो धर्मपतीनामिति मन्त्रेऽभिधानाज्जर्मपतीन्पु-
षान्प्रति यजमानस्य स्वामित्वमभ्यनुजानती वरुणस्य स्वकीयो तनुः । वरुण-
शब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एवाग्न्यादिदेवास्त्वत्तदनुज्ञार्त्ता स्वस्वतनुमा-
श्रितवन्त इति द्रष्टव्यम् । वयमपि नृचोर्भितस्यानुज्ञया यत्याः कर्मयोग्या अभूव ।
मित्रः सत्यानामिति मन्त्रेऽभिहितत्वात् । मित्रशब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।
अत एवाग्न्यादिदेवैरनुज्ञाता वयं महत् अतस्य प्रौढस्य यज्ञस्य नामादम्बहि
राजसूयं कर्म कुर्म इति नामधेयं सर्वदा मय्यामहे । किंच, ऋत्विजः सर्वे
वरुणस्यानुज्ञया जाताः कर्मयोग्या अभूवन् । मित्रश्वैरस्मान्प्रति रक्षकत्वेनाऽऽ-
गमनैररातिं वैरिणं विशेषेणालारीद्वयं यथा वैरिणमातिसङ्घमामस्तथाऽकरोत् ।
यज्ञिया ऋत्विज ऋतेन यज्ञेनासूषुदन्त रक्षितवन्तः । त्रिमिर्ब्राह्मणादिभिर्वर्णैर्वा-
गेषु विस्तार्यत इति त्रितोऽग्निः । स नोऽस्माकं जरिमाणं जरया शैथिल्यं व्यु-
विशेषेणोद्धृत्याऽऽनह्यायुष्यं व्यापितवान्भवति । दीर्घायुष्यं कृतवानित्यर्थः । तदिदं
मन्त्रद्वयं पादशो व्याचष्टे—

(राजसूयविक्रयार्णो देवसुवां हविषामभिधानम्)

“यति त्वन्नाम राज्यमधायीत्याह (२) । राज्यमेवास्मिन्प्रतिदधाति । स्वां
तनुवं वरुणो आशिभेदित्याह । वरुणसर्वमेवावरुन्धे । शुचेर्विजस्य त्रत्या अभूमे-
त्याह । शुचिमेवैनं ज्ञत्वं करोति । अमन्महि महत् ऋतस्य नामेत्याह । मनुत
एवैनम् । सर्वे जाता वरुणस्याभूवन्धित्याह । सर्वजातमेवैनं करोति । वि मित्र
एवैररातिमतारीदित्याह (३) । अरादिमेवैनं तारयति । असुषुदन्त यज्ञिया
ऋतेनेत्याह । स्वदयत्येवैनम् । व्यु जितो जरिमाणं न आनदित्याह । आयुरे-
वास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ४] इति ।

वरुणसर्वं वरुणस्थानुज्ञाम् । एनं राजसूयं मनुत एष पुनः पुनः कर्तुमिच्छ-
त्येव । सर्वेष्वर्घ्यमभूतयो जाता व्रतयोग्या यस्य यजमानस्यासौ सर्वजातः ।
एनं यजमानमरातिं तारयति वैधितिक्रमं कारयत्येव । एनं यज्ञं स्वदयत्येव स्वावू
करोत्यविघ्नेन पाठयत्यर्थः । मुख्यार्जनं विधत्ते—

“द्वाम्यां विमुष्टे । द्विषाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ४] इति ।

पुरतो निर्वाण्यस्यानुनिर्वाण्यैः सहैव स्विष्टकृदवदानं विधत्ते—

“अग्नीषोमीयस्य चैकादशकपालस्य देवसुवां च हविषामग्नये स्विष्टकृते
समवद्यति । देवताभिरेषैनमुभयतः परिगृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ४] इति ।

एकत्राग्नीषोमौ देवता, इतरत्राष्टावग्न्यादिवेवताः । एवमुभयतो देवताभिर्यज्ञस्य
परिश्रमः । कल्पः—

“विष्णोः क्रमोऽभीति त्रीन्विष्णुक्रमान्माचः करामति ॥ इति । पाठस्तु—

विष्णोरिति । वाजपेये रथसमीपगमने व्याख्यातम् । विधत्ते—

“विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाहोक्तानभिजयति (४) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ४] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“सवितेति स्वामिहस्तं ब्रह्मा गृह्णीत एष वः ।

रत्निभ्यः स्वामिनं ब्रूयात्तोमेति ब्रह्मणो जपः ॥

पदिद्वाम्यां मुखं स्वामी मार्ष्टि विष्णोस्त्रिभिः करमः ।

दशमे अनुवाकेऽस्मिन्महौ मन्त्रा उदीरिताः ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“नानावीजेषु यागेषु वाग्विसर्गश्च पूर्ववत् ।

शक्नुते तद्विधौ तस्याविधित्वेन तु उत्तरम् ॥”

राजसूये नानाविधवीजयुक्ता यागाः श्रुताः—“अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टा-
कपाले निर्वपति कृष्णानां मीहीणां सोमस्य वनस्पतये श्वामाकं चरुम्” इत्या-
दिना । प्रकृतौ प्रणीताप्रणयनकाले नियमिताया वाचो हविष्कृत आह्वानकाले
विसर्गः श्रुतः । स चात्र चोदकप्राप्तः । तत्र प्रथमे चरमे वा हविष्कृदाह्वानकाले
वाग्विसर्गो विकल्पित इति पूर्वपक्षे प्राप्ते चरम एवेति राजान्तः । अत्रेयं पूर्व-
पक्षिणोऽधिका शक्नुन, न हस्तेन कण्डूयनं विहितं वाग्विसर्गस्तु विहित इति ।
तत्रेदमुत्तरम्—विहितस्य वाङ्मनियमनस्याविधित्वेनायं हविष्कृदाह्वानकालीनो
वाग्विसर्गोऽनुद्यते, रागमाहवाजासौ विधीयत इति । तस्मात्प्राप्तमवाग्विसर्गोऽपि
चरम एव काले नियम्यते ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“नानावीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्भूयोऽपि वा सकृत् ।

चिकीर्षेक्यात्मयोगाणां भिन्नत्वाच्च सकृद्भवेत् ॥”

राजसूये नानावीजयागेषु सोऽवघातमन्त्रः सकृदेव प्रयोक्तव्यः । कृतः । स-
र्वावघातविषयायामेकस्यां चिकीर्षायां प्रकृतत्वादिति प्राप्ते त्रयः—तमन्त्रोऽवघात-
चोदकादिदेशेन प्राप्तो वीजेषु प्रयुज्यते । तण्डुलनिष्पत्तौ स कृतार्थः संपन्नः ।
पुनर्वीजान्तरे तण्डुलनिष्पत्तये समग्रस्यावघातस्य प्रयोक्तव्यत्वादसकृन्मन्त्रपाठः ।
अवघातमसकृन्नात्मथमे प्रपाठक उदाहृतोऽप्यत्र मन्त्रविषयलाभादनुस्मारितः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अर्थेतः स्थापां पतिरसि वृषांऽस्युर्मिर्वृषसे-
 नोऽसि वज्रक्षितः स्थ मरुतामोजः स्थ सूर्य-
 वर्चसः स्थ सूर्यत्वचसः स्थ मान्दाः स्थ
 वाशाः स्थ शक्ररीः स्थ विश्वसुतः स्थ जन-
 भूतः स्थाभेस्तेजस्याः स्थापामोषधीनां रसः
 स्थापो देवीर्मधुमतीरगृह्लजूर्जस्वती राजसूयाय
 चितानाः । यामिर्मिशावरुणावभ्यर्षिश्चन्यामि-
 रिन्द्रमनयन्नत्यरातिः । राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त
 स्वाहा राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥१॥

(अत्येकादश व) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इदमे देवसुषां हवींष्युक्तानि । एकादशेऽभिषेकार्थजलविषयमन्त्रा उच्यन्ते ।
 कल्पः—“अपां ग्रहांगृह्णात्याग्निं वायव्यैर्गृह्णन्ते षोडश सप्तदश वा महा
 गृह्णन्ते तावन्त एव ग्रहा गृह्णन्ते, अर्थेतः स्थेति सारस्वतीष्वप्सु हुवेतेनैव
 मन्त्रेण गृह्णात्येकमुत्तरैर्बेन जुहोति तेन गृह्णानि, अपां पतिरिति समुद्रियाः
 सैन्धवीर्वाप्सो वाऽन्यः पुनदः स्थात्युरुषे पशौ वाऽभ्यवेदे प्रतीपमन्य ऊर्मिर्धु-
 भ्यत्यन्वीपमन्यो वृषाऽसीति यः प्रतीपं वृषसेनोऽसीति योऽन्वीपं प्रणक्षिष इति
 कूप्यानां मरुतामोज इति याः प्रतीपं गच्छन्ति हादुनीर्वा वा प्रभावरीः स्थेति
 यो उत्स्पन्दित्वा तत्रैव मत्स्यवसिष्यन्ते परिवाहिणीः स्थेति परिनिदीनां सूर्यवर्चस
 इत्यातपति वक्ष्याणां सूर्यत्वचस इति यासु रूपपाणि परिदृश्यन्ते मान्दा इति
 स्थावरानां वाशा इति पुष्पाणां शक्ररीः स्थेति गोरुत्पानां विश्वभुव इति पयसो

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्घ्यजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

जनभूत इति दध्नोऽग्नेस्तेजस्या इति घृतस्यापामोषधीनां रक्त इति मधुनोऽपो
देवीर्मधुमतीरगृह्णामिति सर्वत्र होमे ग्रहणे चानुषजति राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त
स्वाहेति होमसंयुक्ते राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुष्ये दत्तेति ग्रहणसंयुक्ते ” इति ।

सूत्रार्थो मन्त्रव्याख्यान एव स्पष्टी भविष्यति । प्रभावरीः स्थ परिव्राहिणीः
स्थेति मन्त्रद्वयं शास्त्रान्तरगतम् । अथ मन्त्रपाठस्तु—

अर्थेत इति । हे सारस्वत्य आपो यूयमर्थेतः स्थ, अर्थे प्रयोजनमुद्दिश्य
सारस्वत्या नद्या तकाशाद्यशदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेतः, यूयं तथाविधाः स्थ ।
समुद्रं कांचिन्दीं पुनर्वं वा संबोध्यापां पतिरसीत्युच्यते । त्वदीयं जलं गृह्णा-
मीत्यभिप्रायः । हे प्रतीपं युध्यन्मूर्मे त्वं वृषाऽस्ति सेचकोऽस्ति । हेऽन्वीपं युध्य-
न्मूर्मे त्वं वृषसेनोऽस्ति सेचनक्षमा सेना जलराशिरूपा यस्यासौ वृषसेनः । पुरुषे
पशौ वा नदीमुत्तरीतुं प्रविष्टे सत्युपरिभागस्थ ऊर्मिः प्रवाहस्योर्म्यन्तरेण युध्यति,
अधोभागस्थः प्रवाहानुकूलः सहसा गच्छन्मूर्म्यन्तरेण युध्यति, तदुभयमशोकम् ।
हे कूप्या आपो यूयं व्रजक्षितः स्थ, व्रजे गोष्ठवद्ब्रह्मिणां निवासयोग्ये
कूपस्थाने क्षियन्ति निवसन्तीति व्रजक्षितः । हे प्रतीपगामिन्य आपो यूयं मरु-
तामोजः स्थ वायूनां मलरूपा भवत । आवर्तादिषु वायुनां प्रतिहताः सत्यः
प्रतीपं गच्छन्ति । हे आतपयुक्तवृष्टिसंबन्धिन्य आपो यूयं सूर्यवर्चसः स्थ,
सूर्यवद्वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः । हे सूर्यादिप्रतिबिम्बग्रहादिभ्य आपो
यूयं सूर्यत्वचसः स्थ, सूर्यस्य त्वक्शरीरं प्रतिबिम्बरूपेण यासु तिष्ठति ताः
सूर्यत्वचसः । हे स्थावरा आपो यूयं मान्दाः स्थ गतमभावाम्पन्दरूपाः
स्थ । हे नीहारगता आपो यूयं वाशाः स्थ वश्या भवत ।
नीहारो हि नदीप्रवाहवन्मनुष्यगतिं न प्रतिबध्नाति ततो वश्यत्वम् । गोगर्भ-
वेष्टन उल्ने स्थिता हे आपो यूयं शक्ररीः स्थ गर्भरक्षणे शक्रा भवत । हे
क्षीरगता आपो यूयं विश्वभूतः स्थ, विश्वं विभ्रतीति विश्वभूतः । क्षीरेण हि
माणिजातं पुष्यते । हे दधिगता आपो यूयं जनभूतः स्थ । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।
हे घृतवृषरूपा आपो यूयमग्नेस्तेजस्याः स्थ, ष्वालात्पत्वाद्घृतमग्नेस्तेजस्तेन
भवस्तेजस्याः । हे मधुद्वररूपा आपो यूयमपामोषधीनां रक्तः स्थ । पुष्परक्त-
जन्यत्वादुभयसारत्वं प्रसिद्धम् । राजसूयार्थं चितानाध्विन्यन्त कृत्विजोऽपोऽगृ-

(राजसूयविषयाणामभिवेकार्यजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

हणन् । कीदृशीः । देवीर्दीप्यमाना मधुमतीर्षधुरा ऊर्णस्वतीर्षिलपदाः ।
ता एव पुनर्विशोऽपन्ते—याभिरग्निर्देवताः पूर्वं पिनावरुणावभ्यविष्ण-
भ्युनरपि याभिरग्निररातीः शशूनतिकम्पेन्द्रमनसस्तादृशीरपो गृह्णाभित्यन्वयः ।
हे आपो यूयं राष्ट्रमदत्वाद्यजमानाय राष्ट्रं दत्त स्वाहा तुभ्यमिदं स्वाहुतम् । हे
आपो राष्ट्रमदत्वादमुष्मै रामधुधिष्ठिरादिवर्मणे राष्ट्रं दत्त । अत्रार्थेत्यादिषु पञ्चद-
शसु मन्त्रेष्वपो देवीरित्युगियं शेषत्वेनानुषज्यते । स्वाहाकारान्तो राष्ट्रदा इति
मन्त्री होमकाले शेषत्वेनानुषज्यते । तद्रहितस्तु ग्रहणकाले । विधत्ते—

“ अथेतः स्थेति जुहोति । आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णाति । अथो हवि-
ष्कृतानामेषाभिधृतानां गृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

एनाः सरस्वत्यादिनदीयता अपो निष्क्रीय निःशेषेण क्रीत्वा । किंचाऽऽ-
हुत्या हविष्कृता हवीरूपत्वं प्रापिता भवन्ति । आज्यहोमस्यभिधारणरूपत्वाद् ।
होमादुर्ध्वमनेन मन्त्रेण ग्रहणं विधत्ते—

“ वहन्तीनां गृह्णाति । एता वा अपाः राष्ट्रम् । राष्ट्रमेवासौ गृह्णाति ।
अथो भियमेवैनमभिवहन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

सरस्वत्यामन्यस्यां वा नद्यां मवाहत्वा वहन्त्यस्तासां सकाशाद्गृह्णीयात् ।
एता एव वहन्त्यः कुल्यारूपेण बहुविधसस्योपकारिरादेषां राष्ट्रमित्युच्यते ।
तद्ग्रहणेन यजमानार्थं राष्ट्रं कृतं भवति । किंचैनं यजमानं प्रति भियं वह-
न्ति । स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गस्याभिप्रायं दर्शयति—

“ अपां पतिरसीत्याह । मिथुनमेवाकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ५] इति । यजमानस्य सस्याभिवृद्धये जलसंपर्तिं पदर्शयति—

“ वृषाऽऽर्यूर्मिरित्याह (१) । ऊर्मिमन्तमेवैनं करोति ” [ब्रा० का० १
प्र० ७ अ० ५] इति । स्वाधीनसेनायुक्तत्वं दर्शयति—

“ वृषसेनोऽसीत्याह । सेनामेवास्य तस्मयति ” [ब्रा० का० १ प्र०
७ अ० ५] इति । वैश्यादिप्रजासंपर्तिं दर्शयति—

“ प्रजक्षितः स्येत्याह । एता वा अपां विशः । विशमेवासौ पर्युहति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

नगरस्थितवैशमवत्कूपे सर्वदाऽवस्थानाद्वैश्वत्वम् । अन्नप्राप्तिं दर्शयति—

(राजसूयविषयाणामभिवेकार्थजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

“ मरुतामोजः स्थेत्याह । अजं वै मरुतः । अजमेवावरुन्धे ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । राष्ट्रस्य वैर्यमभिभवरूपं तेजो दर्शयति—

“ सूर्यवर्चसः स्थेत्याह (२) । राष्ट्रमेव वर्चस्त्वयकः ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । सत्यानुतप्रयुक्तं स्वात्म्यं दर्शयति—

“ सूर्यत्वचसः स्थेत्याह । सत्यं वा एतत् । यद्वर्षति । अनुतं यदातपति वर्षति । सत्यानुते एवावरुन्धे ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

आतपराहिताया वृष्टेः प्रभूतत्वेन फलपर्यन्तस्थापितवादातप्रयुक्तपास्तद्वैपरीत्यम् । तर्बज सत्यं वस्तुमनृतं वर्जयितुं क्षमत्वं तयोर्वरोधः । वेदं प्रशंसति—

“ नैनं सत्यानुते छदिते हिंस्तः । य एवं वेद ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

स्थिरास्त्वस्तु वर्णनादिकं विज्ञम्भेण कर्तुं शक्यत्वाद्वाष्ट्रगतब्राह्मणवर्गस्य ब्रह्मवर्चसं दर्शयति—

“ नाम्नाः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव ब्रह्मवर्चस्त्वयकः (३) ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

नीहारे वश्यवस्य दर्शितत्वाद्वाष्ट्रस्यापि वश्यत्वं दर्शयति—

“ वाशाः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव वश्यकः ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

उत्त्वगतानामपां पशुसंबन्धात्पशुमार्तिं दर्शयति—

“ शकरीः स्थेत्याह । पशवो वै शकरीः । पशूनेवावरुन्धे ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । क्षीरस्थजलेन क्षीरसंपत्तिं दर्शयति—

“ विश्वभूतः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव पयस्त्वयकः ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । दध इन्द्रियप्रदत्वात्तज्जलेनेन्द्रियसंपत्तिं दर्शयति—

“ जनभूतः स्थेत्याह । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्ययकः ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । घृतस्य तेजोरूपत्वात्तेजःसमृद्धिं दर्शयति—

“ अग्नेस्तेजस्याः स्थेत्याह (४) । राष्ट्रमेव तेजस्त्वयकः ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । अबोधिरत्तस्य मधुत्वाम्मधुसंपत्तिं दर्शयति—

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्यजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

“ अर्षामोषधीनां रसः स्थेत्याह । राहमेव मध्व्यमकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

बह्वन्तीनां गृह्णातीति नदीयात्रप्रवाहे जलग्रहणं यदुक्तं तस्यानुकल्पत्वं द्योतयन्मुख्यकल्पं विधत्ते—

“ तारस्वतं ग्रहं गृह्णाति । एषा वा अर्षा पृष्ठम् । यस्तारस्वती । पृष्ठमेव न र समानानां करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

तारस्वत्याख्यान्वदीविशेषादानीयमानः तारस्वतः । अर्षा पृष्ठं पृष्ठवत्पुर्ववर्तिनी प्रशस्तेत्यर्थः । पृष्ठमेव करोत्युक्तमेव करोतीत्यर्थः ।

शास्त्रान्तरगतेनैकेन मन्त्रेण सह षोडशसंख्यां विधत्ते—

“ षोडशभिर्गृह्णाति । षोडशकलो वै पुरुषः । यावानेव पुरुषः । तस्मिन्वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

षोडशसंख्याकाः कला अवयवा बस्येति षोडशकलः । एकादशेन्द्रियैः पञ्चभूतैश्चोत्पादितत्वाच्छरीरस्य षोडशकलत्वम् ।

अर्घेत इत्यादीनां षोडशमन्त्राणां होमशेषत्वं ग्रहणशेषत्वं च पूर्वं विहितम् । अर्थतः स्थेति जुहोति बह्वन्तीनां गृह्णातीत्यभिधानात्तत्रोभयभावस्थित्या षोडशसंख्यां तप्तस्य प्रज्ञांसति—

“ षोडशभिर्जुहोति षोडशभिर्गृह्णाति । द्वाविंशशसंपद्यन्ते । द्वाविंशदशराऽनुष्टुप् । वागनुष्टुप् सर्वाणि छन्दोऽसि । वाचैवेन च सर्वेभिश्छन्दोभिरभिषिञ्चति (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

अनुष्टुप्छन्दसोऽक्षरसंघातगामित्वाद्वाग्न्युपत्वम् । अनुष्टुभो वा इमानि जायन्त इति तापनीये सर्वजगज्जेतुत्वाभिधानात्सर्वेच्छन्दोरूपत्वम् । अत्र विभिद्योगसंग्रहः—

“ तारस्वतीजलेऽर्थेति होमः सामुद्रिके त्वपाम् ।

वृषाऽस्तीवि मवीपोर्मावन्वीपोर्मा पुनर्वृष ॥

मज कृष्मासु मरुता वायुप्रतिहतास्त्वथ ।

सूर्यश्चाऽऽ(वाऽऽ)तपवृष्टासु सूर्यमिन्मयुतासु च ॥

मान्दाः स्थिरासु वाशाः स्थ नीहारस्थासु शकरीः ।

गवोत्पस्थासु विधेति क्षीरगासु जनेति तु ॥

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्वाणामभिधानम्)

दधिगासु मृतस्थासु त्वमेर्मधुगतासु तु ।

अपामपः सर्वशेष ऋगेषा राष्ट्रदा इति ।

स्वाहान्वो होमगोऽन्मस्तु ग्रहणे दध पञ्च च ॥ ११ इति ॥

इति श्रीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मथपकाण्डेऽष्टमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वं
महि वर्चः क्षत्रियाय बन्धाना अनाध्वजाः सीद-
तोर्जस्वतीर्महि वर्चः क्षत्रियाय दधतीरनिभृष्ट-
मसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दाशर्मसि
शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि चन्द्राश्वन्द्रेणामृता
अमृतेन स्वाहा राजसूयाय चितानाः । सध-
मादो युग्मिनीरुर्ज एता अनिभृष्टा अपस्पुषो
वसानः । पस्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपा-
शिगुः (१) मातृतमास्वन्तः । क्षत्रस्योत्वं-
मसि क्षत्रस्य योनिरस्याविज्ञो अग्निर्गृहपतिरा-
विज्ञ इन्द्रो बृद्धश्रवा आविज्ञः पूषा विश्ववेदा
आविज्ञौ मित्रावरुणावृतावृधावाविज्ञे धावा-
पृथिवी धृतवते आविज्ञा देव्यदितिर्विश्वरूप्या
विज्ञोऽयमसाधामुष्यायणोऽस्यां विश्वस्मिन्नाद्रे
महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते
जानराण्यायैव वो भरता राजा सोमोऽस्माकं
आक्षुणाना राजेन्द्रस्य (२) वज्रोऽस्ति वार्ज-

अस्वयाऽयं वृत्रं वक्ष्याच्छत्रुबाधनाः स्थ पात
 मां प्रत्यञ्चं पात मां तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पात
 दिग्भ्यो मां पात विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यः
 पात हिरण्यवर्णावुपसां विरोकेऽयःस्थूणावु-
 दितौ सूर्यस्याऽऽरोहतं वरुण मित्रं गर्तं तत-
 श्रक्षाथामदितिं दितिं च (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशोऽभिषेकजलमन्त्रा उक्ताः । द्वादशे तज्जलसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ देवीराप इति वैवस्वे सृते ग्रहान्समवनीय ” इति ।

अप्सु जातो वृक्षविशेषो वैवसस्तेन निर्मितं द्यौणकलशसदृशं पार्श्वं तत् तस्मि-
 न्नते वायव्यैर्गृहीतास्ता अपोऽवनयेत् । पाठस्तु—

देवीराप इति । हे आपो देव्यो नानापात्रेषु गृहीता यूयं क्षत्रियाय राज्ञे
 महि वचो बन्वाना महत्तेजः संपादयन्त्यः परस्परं संसृज्यध्वम् । कीदृश्यः कीदृ-
 शीमिः सह । मधुमतीर्मधुरा मधुमतीभिर्मधुरामिः सह ।

मन्त्रसामर्थ्येन परस्परं संसर्गः संपद्यत इति दर्शयति—

“ देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः संसृज्यध्वमित्याह । असृणुवैनाः संसृजति ”

[भा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ अनाधुष्टाः सीदतेत्यन्तरा होतुर्धिष्ण्यं ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सावधि-
 त्वा ” इति । पाठस्तु—

अनाधुष्टा इति । हे आपोऽनाधुष्टाः केनाप्यतिरस्कृता ऊर्जस्वतीः सारस्व-
 त्यः सीदत तिष्ठत । किं कुर्वत्यः । राज्ञे महद्बचो दधत्यः ।

मन्त्रसामर्थ्येनैवाऽऽसामपवेद्यन्मपि संपद्यत इत्याह—

“ अनाधुष्टाः सीदतेत्याह । असृणुवैनाः सावधिति ” [भा० का० १ प्र० ७

अ० ६] इति । विधने—

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्यजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

“अन्तरा होतुश्च धिष्णिमं ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सादयाते । आग्नेयो वै होता ।
ऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छंसी । तेजसा वैवेन्द्रियेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृह्णाति ”
[जा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

य वो देवायामय इत्याद्याग्नेयशस्त्रपाठाद्धोताऽऽग्नेयः । इन्द्र त्वा वृषभं वय-
मित्याद्यैन्द्रशस्त्रपाठाद् ब्राह्मणाच्छंसिन ऐन्द्रत्वम् ।

कल्पः—“ अनिभृष्टमसीति तस्मिन्शतमानं हिरण्यमवधाव ” इति । पाठस्तु—

अनिभृष्टमिति । हे हिरण्य त्वमनिभृष्टमसि यवादिवद्वह्निसंयोगेऽपि नितरां
भृष्टं नासि न भवसि । किंच वाचो बन्धुरसि । हिरण्यवत्तया हि राजा मात्या-
दीनां वाक्सर्वैराद्रियते । तपोऽजा अति संतापयतोऽग्नेर्जातोऽसि । हिरण्यस्याग्निरे-
तस्त्वात् । तथा चाऽऽधानप्रकरणेऽग्निं प्रकृत्य श्रूयते—“ तस्य रेतः परापतत् ।
तद्धिरण्यमभवत् ” इति । सोमस्य दात्रमासि सोमस्य कथार्थं त्वं दत्तमसि ।
“ हिरण्येन कीणासि ” इति श्रुतेः ।

कल्पः—“ शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामीति तेनोत्पूय ” इति । पाठस्तु—

शुक्रा व इति । हे आपः शुक्रा वो दीप्तिमतीर्धुष्माञ्जुक्तेण दीप्तिमता हिर-
ण्येनोत्पुनामि । कीदृशीः कीदृशेन । चन्द्राश्चन्द्रेण । उभयोराह्लादकत्वं प्रति-
क्षम् । अमृता अमृतेन । स्वादुत्वादापोऽमृताः । पिपत्वाद्धिरण्यममृतम् । पुनरपि
कीदृशीः । स्वाहाकारसंपादितहोममुक्ताय राजसूयाय चितानाः संपदिताः । विधत्ते—

“ हिरण्येनोत्पुनाति । आहुत्यै हि पवित्राभ्यामुत्पुनन्ति न्यायुत्यै(१) ”

[जा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

पात्रे स्थापितं हिरण्यं दर्भेण दीर्घसूत्रेण वा प्रग्रथ्य तत्सूत्रं हस्ताभ्यां धृत्यो-
त्पुनीयात् । आहुत्यं त्वाहुत्यर्थं पवित्राभ्यामेवोत्पूयते । आपस्त्वभिषेकार्था इत्या-
ध्याद्भ्यावुत्त्यर्थं हिरण्येनोत्पवनम् । हिरण्यपरिमाणं विधत्ते—

“ शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवोन्द्रिये मसिति-
ष्ठति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

वाजपेये युपावरोहणप्रसङ्गे वाक्यमेतद्व्याख्यातम् । मन्त्रद्वयभागानामर्थो
लोकसिद्ध इति दर्शयति—

“अनिभृष्टमसीत्याह । अनिभृष्टः सेतत् । वाचो बन्धुरित्याह । वाचो सेव बन्धुः । तपोजा इत्याह । तपोजा सेतत् । सोमस्य दावमसीत्याह (२) । सोमस्य सेतदायम् । शुक्रा षः शुक्रेणोत्पुनामीत्याह । शुक्रा स्नापः । शुक्रः हिरण्यम् । चन्द्राश्चन्द्रेणेत्याह । चन्द्रो स्नापः । चन्द्रः हिरण्यम् । अमृता अमृतेनेत्याह । अमृता स्नापः । अमृतः हिरण्यम् (३) । स्वाहा राजसूयायेत्याह । राजसूयाय सेना उत्पुनाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

राजसूयाय राजसूयान्वर्मतराणामभिषेकाय ।

कल्पः—“सधमादो द्युम्निनीरिति चतुर्ष्वेदपानेषु व्यानयति पालाश औदुम्बर आश्वत्थे नैमग्रीवे च ” इति । पाठस्तु—

सधमाद इति । वरुणः परत्यासु गृहस्थानीयान्स्वप्नु अन्तर्मध्ये सधस्थं चक्रे तामिरज्जिः सह स्थितिं कृतवान् । कीदृशीषु पस्यासु । मातृमासु । अतिशयेन मातरो मातृमासः । अतिस्नेहयुक्ता मातरो हि पुत्रं पालयन्ति मियं तद्वत्पालयिष्य इत्यर्थः । कीदृशो वरुणः । अपां शिशुः । मातृस्थानीयानामपां पुत्रस्थानीयः । किं कुर्वन् । वसान एता अपो वस्त्रवदाच्छादयन् । कीदृशीरपः । सधमादः स्वान्तःस्थितेन वरुणेन सहैकस्मिन्देहे स्थित्वा तं वरुणं मादयित्रीर्हर्षयित्रीः । द्युम्निनीर्दीप्तिमतीर्धनवतीर्वा । ऊर्जो बलहेतुभूताः । अनिभृष्टा यदादिवद्भर्जनायोग्याः । अपस्युवः कर्माणीच्छन्तीः । विधत्ते—

“सधमादो द्युम्निनीर्ऊर्जा एता इति वारुण्यर्चा गृह्णाति । वरुणसधमेवावरुण्ये ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

वरुणसधं वरुणानुज्ञानम् । कस्य एकत्वं प्रशंसति—

“एकया गृह्णाति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

क्षत्रस्येति । कल्पः—“क्षत्रस्योत्त्वमसीति तार्ष्यं यजमानः परिधत्ते । क्षत्रस्य योनिरसीति वैण्डुरमुष्णीषं द्वितयिं धेतं वैण्डुरमित्याचक्षते ” इति । तार्ष्यं घृताक्तं वस्त्रम् । वाजपेये व्याख्यातौ मन्त्रौ । विधत्ते—

“क्षत्रस्योत्त्वमसि क्षत्रस्य योनिरसीति तार्ष्यं योष्णीषं च प्रयच्छति सधोनित्याय ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

यजमानो राजत्वात्क्षत्रियः । तार्प्योष्णपिषोरपि क्षत्रसंबन्धित्वे सप्तोदित्वं समानजातित्वं भवति । विधत्ते—

“ एकशतेन दर्भपुञ्जीलैः पवयति । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः । आत्मैक-
शतः (४) । यावानेष पुरुषः । तस्मिन्वीर्यं दधाति ” [जा० का० १ प०
७ अ० ६] इति ।

बहुभिर्दधेनाडीभिर्युक्तमेकं काण्डं दर्भपुञ्जीलं, तादृशैरेकाधिकशतसंख्याकै-
र्बजमानं शोधयेत् । शतवीर्यः शतेन्द्रिय आत्मा यजमानजीवः शताधिकमे-
कत्वसंख्यां पूरयति । द्रव्यत्रयभक्षणं क्रमेण विधत्ते—

“ दध्याशयति । इन्द्रियमेवावरुन्धे । उदुम्बरमाशयति । अचाद्यस्यावरुन्धथै ।
शष्पाण्याशयति । सुराबलिमेवैनं करोति ” [जा० का० १ प० ७ अ०
६] इति ।

दध्ना इन्द्रियमित्युक्तेनेन्द्रियावरोधः । उदुम्बरफलस्य मधुरत्वान्मुदुत्वाच्चातुं
योग्यत्वम् । शष्पाणि बालवृणानि । ब्रीहियवाङ्कुराणीत्यर्थः । तेषां सुराजनक-
त्वात्सुरात्वम् । ता च सुरा बलिः पूजा यस्य सोऽयं यजमानः सुराबलिः ।

कल्पः—“ आविन्नो अग्निरित्याविदो यजमानं वाचयन्बहिरुदानीय ” इति ।
आविद आवित्संज्ञका मन्त्राः सप्त । उदानीयाऽऽग्नीध्रीयाद्बहिर्निःसार्य । पाठस्तु—

आविन्न इति । अग्निरिदानीं गृहपतिराविन्नोऽनेन कर्मणा गृहपतित्वं
लब्धवान् । इन्द्रः प्रवृद्धकीर्तिं लब्धवान् । पूषा विज्ञानं लब्धवान् । मित्रावरुणौ
सत्यवचनवृद्धिं लब्धवन्तौ । द्यावापृथिव्यौ नियमेन सर्वस्वध्यापारत्वं व्रतधारणं
लब्धवत्यौ । अदितिर्देवमाता च सर्वदेवशरीरयुक्तत्वं लब्धवती । देवतारूपान्बहुपु-
त्रानुत्पादयतीत्यर्थः । अयं पुरतो वर्तमानोऽसौ नरसिंहवर्माऽऽमुष्यायणोऽमुष्य राजे-
न्द्रवर्मणः पुत्रः पौत्रो वा । तादृशो यजमानोऽस्यां प्रजायामग्निमन्त्राष्टौ महद्भयः
क्षत्रत्वादिपूर्वव्याख्यातगुणैः पर्याप्तः सन्नाविन्नस्तान्गुणाल्लब्धवानित्यर्थः ।

एष च इति । कल्पः—“ एष वो भरता राजेत्युक्त्वा ” इति ।

पूर्ववदनेन मन्त्रेण यजमानं रतिभ्यः प्रदाय “ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां
राजा ” इति ब्रह्मा जपतीत्यर्थः । विधत्ते—

“ आविद एता भवन्ति । आविदमेवैनं गमयन्ति (५) ” [जा० का०
१ प० ७ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्यजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

एता आविष्म इत्याद्या आविस्संज्ञका मन्त्रवाचो वाचनीया भवन्तीत्यर्थः ।
तेनैव यजमानमाविदं गृहपतित्वादित्यं प्रापयन्तीत्यर्थः ।

आद्यमन्त्रचतुष्टयपाठं प्रशंसति—

“ अग्निरेवैनं गार्हपत्येनावति । इन्द्र इन्द्रियेण । पूषा पशुभिः । विचाव-
रुणौ प्रणापानाभ्याम् ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

गार्हपत्यं गृहपतित्वम् । इन्द्रियेणावतीत्यनुवर्तते । पञ्चममन्त्रं प्रशंसति—

“ इन्द्रो वृषाय वज्रमुदयच्छत् । स दिवमलिखत् । सोऽर्धम्याः पन्था अम-
वत् । स आविष्मे द्यावापृथिवी धृतमते इति द्यावापृथिवी उपाधावत् । स
आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृषाय वज्रं पारहत् । आविष्मे द्यावापृथिवी धृतमते
इति यदाह (६) । आभ्यामेव प्रसूतो यजमानो वज्रं आतृव्याय प्रहरति ”
[ब्रा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

इन्द्रेणोद्यतस्य वज्रस्य तीक्ष्णतया युक्तो रेखा संपन्ना । सा च सूर्यस्य
मार्गोऽभवत् । तदानीं द्यौरुपाटनेन क्षुब्धा यदा वज्रमहारायानुशां दक्षवती तदा
स इन्द्रोऽनेन मन्त्रेण द्यावापृथिव्यौ सेवित्वा ताभ्यामनुज्ञातो वृषाय वज्रं प्राह-
रत् । एवं यजमानोऽप्यनेन मन्त्रेण वैरिणे वज्रं प्रहरति । वष्टमन्त्रं प्रशंसति—

“ आविष्मा देव्यदितिर्विश्वरूपीत्याह । इयं वै देव्यदितिर्विश्वरूपी । अस्या-
मेव प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ६] इति । भूमिरेव
काचिन्मूर्तिं धृत्वा देवमाताऽदितिरित्युच्यते । सप्तममन्त्रस्य पूर्वभागं प्रशंसति—

“ आविष्मोऽयमसाधामुध्यायणोऽस्यां विश्वस्मिन्राष्ट्र इत्याह । विश्वेवैनं रा-
ष्ट्रेण समर्धयति ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

विशा करमदायिन्या प्रजया राष्ट्रेण सर्वसंस्थयुक्तेन भूमिविशेषेण च यज-
मानं समर्धयत्येव । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागमुत्तरौ च मन्त्रौ पूर्ववद्व्याचष्टे—

“ महते सत्राय महत आधिपत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आधिपमे-
वैतामाशास्ते । एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह ।
एस्मात्सोमराजामो ब्राह्मणाः (७) ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ज्जन इति धनुर्यजमानाय प्रयच्छति ” इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

इन्द्रस्येति । हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य वज्रवत्प्रहारसाधनमसि । अतस्त्वयाऽयं यजमानो वैरिणं बध्नात् । विधत्ते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि धार्त्रघ्न इति धनुः मयच्छति विजित्यै ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

शश्विवति । कल्पः—“ शत्रुबाधनाः स्थेति वीन्वाणाधेतः ” इति ।

बाणा शस्त्रं तद्युक्ताग्रानित्यर्थः । वीनिषून्मयच्छतीति शेषः । हे इषवो यूयं शत्रूणां बाधका भवथ । विधत्ते—

“ शत्रुबाधनाः स्थेतीषून् । शत्रून्नेवास्य बाधन्ते ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति । मयच्छतीत्यनुवर्तते ।

कल्पः—“ पात मा प्रत्यञ्चमिति प्रदीयमानाननुमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—

पात मेति । यदा वैरी पुरतः स्थित्वा बाणं मुञ्चति तदानीमयं विध्यमानो बाणस्य प्रत्यङ्मुक्तो भवति । पार्श्वयोः स्थित्वा बाणमोक्षणेऽयं तिर्यग्भवति । पृष्ठतः स्थित्वा बाणमोक्षणे पलायमानोऽयमन्वग्भवति । हे मदीया बाणाः प्रत्यगादिरूपं मां पात परकीयेभ्यो यथोक्तप्रकारेण मां प्रत्यागच्छद्ग्रथो बाणेभ्यो रक्षत । मुद्गकुशला हि स्वर्कायैर्बाणैः परकीयानपसारयन्ति स्पृहयन्ति वा । अतो मद्ग्रस्तेऽवस्थिता हे बाणाः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो मां पात । न केवलं परकीयबाणेभ्य एव रक्षणं किंतु विश्वाम्यः सर्वाभ्यो नाह्नाभ्यो नाशहेतुभ्यः शत्रु-
लतपीडाभ्यो मां पात । मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे—

“ पात मा प्रत्यञ्चं पात मा तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पातेत्याह । विस्रो वै शरव्याः । मतीची तिरश्च्यनूची । ताम्य एवैनं पान्ति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

शरव्या हिंसिकाः परकीयहेतमस्ताश्च पूर्वोक्तरित्या प्रत्यगादिरूपाः ।

मध्यमभागं व्याचष्टे—

“ दिग्भ्यो मा पातेत्याह । दिग्भ्य एवैनं पान्ति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

वृद्धेशवर्तिनीषु दिक्षु स्थिताः संप्रविग्रहकारिमनुष्यमुखेन (ण) वैरिणो

(राजसूयविषयाणामभिवेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

भीषयन्ति । ताम्यो दूरदेशवर्तिनीभ्यो दिग्भ्य एनं यजमानं हस्तस्था वाणाः
पान्थेय । तृतीयभागं व्याचष्टे—

“ विन्धाम्यो मा नाह्नाभ्यः पातेत्याह । अपरिमितादेवैनं पान्ति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

अपरिमिताद्बहुविधाद्ग्रामाणहारार्द्राद्यान् । कल्पः—

“ हिरण्यवर्णावित्युद्यतावभिमन्त्रयते ” इति ।

वेज्जुमुद्यतौ धनुर्बाणयुक्तौ यजमानहस्तौ । पाठस्तु—

हिरण्यवर्णाविति । हे वरुण शत्रुनिवारक वामहस्त, हे मित्र शत्रुमारक
दक्षिणहस्त युवां गर्तमारोहतं, वेज्जुमुद्यतौ धनुर्बाणयुक्तौ यजमानहस्तौ रथस्थो-
परिभागं गर्तसदृशमारोहतं परकीयभाणेभ्यो रक्षतम् । परितश्चर्मफलकादिभिराच्छा-
दिते सति रथस्थोपरिभागो गर्तसदृशो भवति । आरोहणं कदा कर्तव्यमित्युच्यते—
उषसां विरोके सूर्यस्योदितौ प्रतिदिनं शान्युवांसि सूर्योदयात्पूर्वभावीनि तेषां
संकीर्णानि विरिह्य आलोके प्रवर्तमाने सति यः सूर्यस्योदयस्तस्मिन्नुत्पन्ने
सति । कीदृशौ बाहू । हिरण्यवर्णौ सुवर्णस्वचितकवचप्रतिभोकेन हिरण्यवद्भा-
समानौ । अयःस्थणौ लोहस्तम्भवदत्यन्तदृढौ । ततो रथारोहणादूर्ध्वमदितिष-
स्वण्डितां रथसेनां विंति स्तण्डितां परसेनां च चक्षार्थां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या
समीक्षेथाम् । विधत्ते—

“ हिरण्यवर्णावुषसां विरोक इति त्रिष्टुभा बाहू उव्गृह्णाति । इन्द्रियं वै
वीर्यं त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव वीर्यमुपरिष्ठादात्मन्धत्ते (८) ” [ब्रा० का० १
प्र० ७ अ० ६] इति ।

उद्यमहणमुद्यतयोरभिमन्त्रणम् । नौधायनपक्षे तु यथाब्राह्मणे बाहूद्यमनार्थं
एव मन्त्रः । इन्द्रियं वीर्यं हस्तपादादिगतसामर्थ्यं, तत्सामर्थ्यप्रदत्वात्त्रिष्टुप्छन्द-
सस्तद्रूपत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवीति वैतसे पात्रे सर्वा अपि नयेदपः ।

अनेति सादयेन्मध्ये होतुर्ब्रह्मात्म्याधिष्ण्ययोः ॥

अनिभूतेति तास्थन्तः शतस्वर्णं विनिक्षिपेत् ।

स्वर्णेनोत्पन्नं शुक्राः पात्रेषु व्यानयेत्सध ॥

(राजसूयविषयदिग्ब्याख्यापनमन्त्राणामभिधानम्)

क्षत्रेति धारयेत्स्वामी तार्व्योष्णीषद्वयं कृमात् ।

स्वामिनं वाचयेदावितेष्टमन्वान्विनिर्मतौ ॥

एष वः स्वामिनं दद्यात्स्तोमोऽस्मा नक्षणो जपः ।

इन्द्रं दद्यात्स्वामिनोऽन्यो धनुः शत्रुविति वाष्कान् ॥

पतिषुन्मन्त्रयेत्स्वामी हिरं बाहू तथोद्यतौ ।

अनुवाके द्वादशेऽस्मिन्मन्वा विंशतिरीरिताः ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमपाठेऽष्टमपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमपाठकेऽष्टमपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

समिधमा तिष्ठ गायत्री त्वा छन्दसामवतु

त्रिष्टुत्स्तोमो रथंतरं सामाग्निर्देवता ब्रह्म द्रवि-

णमुग्रामा तिष्ठ त्रिष्टुप्त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशः

स्तोमो बृहत्सामेन्द्रो देवता क्षत्रं द्रविणं विरा-

जमा तिष्ठ जगती त्वा छन्दसामवतु सप्तदशः

स्तोमो वैरूपं सामं मरुतो देवता विष्टद्रवि-

णमुदीचीमा तिष्ठानुष्टुप्त्वा (१) छन्दसा-

मवत्त्वंकषिः शः स्तोमो वैराजं सामं मित्रा-

वरुणो देवता चलं द्रविणमुर्ध्वामा तिष्ठ-

पङ्कक्तिस्त्वा छन्दसामवतु जिणवजयस्त्रिंशो

स्तोमो शाकवरैवते सामनी बृहस्पतिर्देवता

षधो द्रविणमीदृक्षान्यादृक्षैतादृक्षं प्रतिह-

हृचं मित्रश्च संमितश्च सभराः । शुक्रज्योतिश्च

चिञ्ज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च
 सत्यश्चर्तपाश्च (२) अत्यश्हाः । अग्नये स्वाहा
 सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै
 स्वाहा पुष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय
 स्वाहा धोपाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽ-
 शाय स्वाहा भर्गाय स्वाहा क्षेत्रस्य पतये
 स्वाहा पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे
 स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्ष-
 त्रेभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा
 वनस्पतिभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा परि-
 प्लवेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा (३) ।

(अनुष्टुप्चर्तपाश्च सरीसृपेभ्यः स्वाहा) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
 षष्ठमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशेऽभिषेकार्थजलसंस्कारादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे दिग्ब्यास्थापनमन्त्रा
 उच्यन्ते । कल्पः—“अथैनं पञ्चाभिर्दिशो व्यास्थापयति समिधमा तिष्ठेति मनसा
 शानु प्रकामति ” इति ।

व्यास्थापयति विविधादिगभिमुत्पत्येन विजघाष प्रस्थापयतीत्यर्थः ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

समिधामिति । समिध्यतेऽस्यामादित्य इति समित्मात्री दिक्तां दिशमादि-
 ष्ठाऽऽकम्पतिष्ठ । तथा स्थितं त्वां छन्दसां मध्ये गायत्री रक्षतु । स्तोमानां मध्ये
 त्रिवृत्स्तोमो रक्षतु । साज्नां मध्ये रथं तरं साध रक्षतु । देवानां मध्येऽग्निर्देवो रक्षतु ।
 भूसा ज्ञासाणस्त्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामज्ज्ञासणे

(राजसूयविषयदिव्यास्यापनमन्त्राणामभिधानम्)

समाज्ञातम्—“ तिसृभ्यो हिं करोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिं करोति स मध्य-
मया तिसृभ्यो हिं करोति स उत्तम्योद्यती त्रिवृतो विष्टुतिः ” इति ।

अयमर्थः—उपारम्भे गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति । तेषु
तिसृभ्य ऋग्व्यो हिं करोति गायेत् । कामिस्तिसृभिः । प्रथमया त्रिष्वपि सूक्तेषु
या प्रथमा तथा स उद्गाता गायेत् । तथा सति तिसृभिर्गीतं भवति । सोऽयं
प्रथमः पर्यायः । द्वितीये सूक्तत्रयगतया मध्यमया गायेत् । तृतीये पर्याये सूक्त-
त्रयगतयोक्तमया गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसंनान्धिनी विशिष्टा स्तुतिः
संपद्यते । सेयं स्तुतिरुद्यतीनाम्नाऽभिधीयत इति । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्या-
मृच्युत्सवं साम रथंतरम् । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

उग्रमिति । पूर्वव्यायेन योजनीयम् । पापिनां शिक्षकेण यमेनाभिहित-
त्वादाक्षिणादिगुम्ना ।

पञ्चदशस्तोम एवाम्नातः—“ पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया
स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिं
करोति स एकया स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिः ” इति ।

पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः । अन्ये तु स्तोमा एकैकेनैव
तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्रायं क्रमः । प्रथमपर्याय आवृत्तिः पञ्चभिर्ऋ-
ग्भिर्गायेत् । तथा—मध्यममृचं त्रिर्गायेत् । इतरे द्वे सकृत्सकृद्गायेत् । द्वितीय-
पर्याये मध्यमां त्रिर्गायेत् । तृतीयपर्याये उत्तमां त्रिर्गायेत् । सेयं पञ्चदशस्तोमस्य
संबन्धिनी विष्टुतिरिति । तस्याः पञ्चपञ्चिनीति नाम । त्वामिद्धि हवामह इत्ये-
तस्यामृच्युत्सवं साम बृहद् । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

विराजामिति । अलाधिपेन वरुणेन पालिता सती सम्यक्कलितैः सस्यैर्वि-
शेषेण राजत इति विराट् प्रतीची दिक् । सप्तदशस्तोम एवाम्नातः—“ पञ्चभ्यो
हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स
तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया ■ तिसृभिः स तिसृभिरिन्द्र-
वृक्षसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिः ” इति ।

+ सर्वपुस्तकेष्विति शब्दो वर्तते । परन्तु नुपयुक्त इति श्रेयम् ।

१ क. च. 'सप्त.स' ।

(राजसूयविषयदिग्व्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

प्रथमपर्याये प्रथमामुचं निर्गायेत् । द्वितीयपर्याये मध्यमां निर्गायेत् । तृतीय-
पर्याये मध्यमामुत्तमां च निर्गायेत् । सेयं सप्तुदशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिर्दशस-
प्तोत्यभिधीयते । यथाव इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम वैक्षपम् । चतुर्थमन्वपाठस्तु-

उदीचीमिति । एकविंशस्तोम एवाम्नातः-“ सप्तभ्यो हिं करोति स
तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स
तिसृभिः सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तित्ये-
कविंशस्य विष्टुतिः ” इति ।

प्रथमपर्याये उत्तमां सकृद्वायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां, तृतीयपर्याये मध्यमां
सकृद्वायेत् । सेयमेकविंशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिरिति सप्तसप्तित्यभिधीय-
त इत्यर्थः । पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम वैराणम् ।

पञ्चममन्त्रपाठस्तु-

ऊर्ध्वामिति । त्रिणवस्तोम एवाम्नातः-“ नवभ्यो हिं करोति स तिसृभिः
स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नव-
भ्यो हिं करोति ॥ पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणवः ” इति ।

प्रथमपर्याये प्रथमां निर्गायेत् । मध्यमां पञ्चकृत्वो गायेत् । उत्तमां सकृद्वा-
येत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्वायेत् । मध्यमां निर्गायेत् । उत्तमां पञ्चकृत्वो
गायेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो गायेत् । मध्यमां सकृद्वायेत् । उत्तमां
निर्गायेत् । सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात्रिणवनामको वज्रसमानः ।

त्रयस्त्रिंशस्तोम एवाम्नातः-“ एकादशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स
सप्तभिः स एकैकादशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेका-
दशभ्यो हिं करोति ॥ सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंशः ” इति ।

प्रथमपर्याये प्रथमां निर्गायेत् । मध्यमां सप्तकृत्वः । उत्तमां सकृत् । द्विती-
यपर्याये प्रथमः सकृद्द्वितीयां त्रिस्तृतीयां सप्तकृत्वः । तृतीयपर्याये प्रथमां सप्त-
कृत्वो द्वितीयां सकृत्तृतीयां त्रिरिति । सोऽयं त्रयस्त्रिंशः स्तोमानामन्तः । यत्तु
वाजपेय उज्जित्यनुवाके त्रयोदशस्तोमश्चतुर्दशस्तोम इत्यादिकमाम्नातं तत्सर्व-
मुच्चेयस्तोममिषामेणेति द्रष्टव्यम् । उच्चयनप्रकारस्तु सामसूत्रे द्रष्टव्यः । मो-
क्षस्य पुरोरथमित्यस्यामृच्युत्पन्नं साम शाकरम् । रेवतीर्नः सधमाद् इत्यस्यामु-
च्युत्पन्नं साम वैक्षपम् । त्रिषु मन्त्रेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येया ब्रह्मरक्षका उक्ताः ।

(राजसूयविषयदिग्भ्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

चतुर्थे शरीरबलस्य तदक्षकत्वम् । पञ्चमे वर्चसः प्रख्यातशूरनामकृतस्य तेजसो धनरक्षकत्वम् । विधत्ते—

“ दिशो व्यास्थापयति । दिशामभिजित्वै ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

पञ्चमार्गं दिक्षु प्रस्थापितवतोऽध्वर्योर्मानसमनुक्रमणं विधातुं प्रस्तौति—

“ यदनु प्रक्रामेत् । अभि दिशो जयेत् ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

यद्यध्वर्युर्धजमानमनु पादेन प्रकादेदिशामभिजयो भवेत्किन्तून्माद्येद्वृजिभ्रमं प्राप्नुयात् । विधत्ते—

“ यतसाऽनु प्रक्रामति । अभि दिशो जयति । नोन्माद्यति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

प्रक्रमणस्य कृतत्वाद्विजयः । पादेन तदकरणानुमादाभासः ।

समिदादीनि दिशां नामानि प्रशंसति—

■ समिधमा तिष्ठेत्याह । तेज एवावरुन्धे (१) । उग्रामा तिष्ठेत्याह । इन्द्रियमेवावरुन्धे । विराजमा तिष्ठेत्याह । अन्धमेवावरुन्धे । उदीचीमा तिष्ठेत्याह । पशून्मेवावरुन्धे । ऊर्ध्वीमा तिष्ठेत्याह । सुवर्गमेव लोकमभिजयति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

समिच्छन्दस्य दीप्तिप्रतिपादकतया तेजःप्राप्तिः । उग्रशब्द इन्द्रियबललोपे-
तत्वमाचष्ट इतीन्द्रियप्राप्तिः । अन्धं वै विराडिति श्रुत्यनुसारेणाक्षप्राप्तिः । “ यर्हि
पशुमाप्रीतिमुदञ्चं नयन्ति ” इति पशोरुत्तरादिकसंबन्धश्रवणात्पशुप्राप्तिः । स्वर्ग-
लोकस्योर्ध्वभावित्वादभिजयः । विहितं मानसमनुक्रमणं प्रशंसति—

“ अनूजिहीते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (२) ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

कल्पः—“ मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति वैश्वदेवीमामिक्षां तस्यारण्येऽ-
नुवाक्यतृतीयैर्गणैः कपालान्मुपपद्धानि—ईदृक्चान्यादृक्चेत्येतान्मां मध्येऽरण्येऽ-
नुवाक्येन ” इति । पाठस्तु—

ईदृक्चेति । ईदृक्कृत्यादीनि ऋद्धिशेषाणां नामधेयानि । तद्रूपेण भाषित-
त्वात्कपालानामपि तन्नाम । हे प्रथमकपाल त्वमीदृक् चासि । एतन्नामकमेवासि ।
एवमन्यत्रापि योग्यम् । विधत्ते—

(राजसूयविषयदिग्भ्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

“मारुत एव भवति । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवादकृन्धे ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

एव पुरोडाश इत्यर्थः । तस्मिन्गुणं विधत्ते—

“एकविंशतिकंपालो भवति प्रतिष्ठित्यै” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ७]

इति । एकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठेत्युक्तत्वात्प्रतिष्ठाहेतुत्वम् ।

कंपालोपधानमन्त्राणां शेषं पूरयितुं विधत्ते—

“योऽरण्येऽनुवाक्यो गणः । तं मध्यत उपदधाति । आम्बैरेव पशुभिरारण्यान्पशून्परिगृह्णाति । तस्माद्आम्बैः पशुभिरारण्याः पशवः परिगृहीताः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

अत्राऽऽम्नात ईदृहचेत्यादिः सप्तसंख्यायुक्त एको गणः । शुक्रज्योतिष्वेत्यादिः सप्तसंख्यायुक्तोऽपरो गणः । तयोर्मणयोर्मध्ये गणान्तरं प्रक्षेपणीयम् । अरण्ये गत्वाऽध्येतव्यो योऽनुवाकस्तस्मिन्ननुवाके स गण आम्नातः । तथा हि—“धुनिश्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनयश्च । निलिम्पश्च विलिम्पश्च विक्षिपः ” इति । एतस्य गणस्य मध्यत उपधाने सत्युभयतोऽवस्थितैर्मांभ्यैः पशुभिः परितोऽवध्याऽऽरण्यान्पशून्गृह्णाति । यस्मादन्वारण्यगणो मध्ये प्रक्षिप्तस्तस्मात्त्रोकेऽप्यरण्यवासिनो हरिणादय आनीयमानाः पलायनं वारयितुं ग्रामे परिचयवद्भिर्हरिणादिभिरुभयत एकपाशेन बद्ध्वा परिगृहीता भवन्ति ।

कल्पः—“अग्नये स्वाहेति षट्पार्थानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति ” इति । “इन्द्राय स्वाहेति षट्पार्थान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोति ” इति च । “पृथिव्यै स्वाहेति षड्भूतानामवेष्टीः ” इति च । “अद्भ्यः स्वाहेति षड्भूतानामवेष्टीः ” इति च ।

एतस्मिन्नेष्टिविनिर्गोमेऽप्यभिषेकात्पूर्वं षट्कमेकं तत् ऊर्ध्वमपरं षट्कमिति द्रष्टव्यम् । पाठस्तु—

अग्नय इति । अत्र चतुर्थ्यन्तैरुक्ताः सर्वे देवताविशेषा द्रष्टव्याः ।

तत्र पार्थानि विधातुं प्रस्तौति—

“पृथिव्यैः । अभ्यविध्यत (३) । स राष्ट्रं नामयत् । स एवानि पार्थान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै स राष्ट्रमभवत् ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

(राजसूयविषयादिग्व्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

येनस्य पुत्रः पृथिनामा कश्चिद्वाजा राजसूये पार्थहोमं विनैवाम्यविश्वत ।
ततः स राष्ट्रं न प्राप्नोत् । अतो राष्ट्रप्राप्तये पार्थसंज्ञकान्यमये स्वाहेत्यादीनि
मन्त्रवाक्यान्य(पथ) पश्यत् । तैर्हुत्वा राष्ट्रं प्राप्नोत् । विधत्ते—

“ यत्पार्थानि जुहोति । राष्ट्रमेव भवति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ७]
इति । भवत्येव प्राप्नोत्येव । षष्ठसप्तममन्त्रौ प्रशंसति—

“ माहर्ष्यस्य पूर्वेषामुत्तमं भवति । ऐन्द्रमुत्तरेषां प्रथमम् । ब्रह्म चैवास्मै
क्षत्रं च समीचीं दधाति । अथो ब्रह्मज्ञेव क्षत्रं प्रतिष्ठापयति (४) ” [जा०
का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

बृहस्पतये स्वाहेत्येतन्मन्त्रवाक्यं पूर्वेषां षण्णां मन्त्राणां प्रथमम् । इन्द्राय
स्वाहेत्येतद्वाक्यमुत्तरेषां षण्णां प्रथमम् । तथा सति बृहस्पतेरिन्द्रस्य च ब्राह्मण-
क्षत्रिणाभिमानिदेवत्वादस्मै यजमानाय तज्जातिद्वयं समीचीं दधाति परस्परस्नेह-
युक्तं करोतीत्यर्थः । किंच तयोर्मन्त्रयोः पूर्वोत्तरभावेन ब्राह्मणे क्षत्रियं प्रति-
ष्ठापयति ब्राह्मणानुकूलं करोतीत्यर्थः । विधत्ते—

“ षट् पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । षडुपरिष्ठात् । द्वादश संपद्यन्ते । द्वादश
मासाः संवत्सरः । संवत्सरः खलु वै देवानां पूः । देवानामेव पुरं पश्यतो व्यव-
सर्पति । तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

वसन्ते वसन्ते देवैः सोमस्य पीयमानत्वाद्भोगस्थानत्वेन संवत्सरो देवानां
पुरमिव भवति । यथा पुरे षण्यवीधी व्यवस्थिताभ्यामुभयतो वाटिकाभ्यां युक्ता
भवति तस्यां गच्छन्पुरुषश्चौरैरविष्टो भवति तद्वत्पार्थयोः षट्कथोर्मध्येऽभिषेकाय
यजमानो देवपुरमध्ये प्रविशति तस्य कुतोऽप्यन्यस्माद्वाधो न भवति । विधत्ते—

“ भूतानामवेष्टीर्जुहोति । अत्रात्र वै मृत्युर्जायते । यत्र यत्रैव मृत्युर्जायते । तत्
एवैनमवयजते । तस्माद्वाजसूयेनेजानः सर्वमायुरेति । सर्वे तस्य मृत्यवोऽवेष्टाः ।
तस्माद्वाजसूयेनेजानो नाभिचरितवै । पश्यमेनमभिचारः स्तृणुते (५) ” [जा०
का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

भूतानां यक्षराक्षसापिशाचादीनां मृत्युहेतूनामवयजनस्य विनाशस्य हेतव आ-
हुतयोः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादिद्वादशमन्त्रसाध्या आहुतयो भूतानामवेष्टयस्ता जुहु-
यात् । अत्रात्र संध्याकाले मध्यरात्रे निर्जनदेशे उच्छिष्टदेशे नात्याद्यवस्थायी
च भूतोपद्रवरूपो मृत्युरुत्पद्यते । अनेन तु होमेन तत् एव देशात्कालादवस्थाविशे-

पाचैर्न मृत्युमवयजते भाशयति । यस्मान्मृत्युर्भाशितस्तस्माद्वाजसूयेनेष्टवतो यजमानस्यापमृत्युपरिहारेण कृत्स्नायुःपातिर्भवति । यस्माद्दैरिमिराषादितो भूताद्युपश्रवो राजसूययाजिनं न ग्रामोति तस्मादयं नामिचरितवै नामिचरणीयः । स च परैः छतोऽभिचारः प्रत्यच्छर्तुरेवाभिमुखो भूत्वा समेनमभिचारकर्तारं स्तुणुते हिनस्ति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“दिशो व्यास्थापयेद्भूपमध्ययुः समिपश्चामिः ।

भारुतस्य कपालानि दध्यादीदृष्ट्वाचतुर्दश ”

अस्त्राभिषेकतः पूर्वं षट् पार्थान्युत्तराणि षट् ।

पृथिषट्कद्वयं तद्वत्सुभूतानामवेष्टयः ॥

अयोदशोऽनुवाकेऽस्मिन्नचत्वारिंशदीरिताः ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

अयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

सोमस्य त्विषिरसि तवैव मे त्विषिर्भूया-
वमृतमसि मृत्योर्मा पाहि दियोन्मा पाह्वेष्टा
वन्दृका निरस्तं नमुचेः शिरः । सोमो राजा
वरुणो देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाचः
सुवन्तां ते ते प्राणः सुवन्तां ते ते चक्षुः
सुवन्तां ते ते श्रोत्रः सुवन्ताः सोमस्य त्वा
सुम्नेनामि विञ्चाभ्यग्नेः (१) तेजसा सूर्यस्य
वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण मित्रावरुणयोर्वीर्येण मरु-
तामोजसा क्षत्राणां क्षत्रपतिरस्यति दिवस्पाहि
समाववृत्रजघरागुदीचिरहि बुध्नियमनु संच-

(राजसूयविषयाभिषेकमिधानम्)

रन्तीस्ताः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे नावश्वरन्ति
स्वसिचं ह्यानाः । रुद्र यत्ते कयी परं नाम
तस्मै हुतमसि यमेष्टमसि । प्रजापते न त्वदे-
ताम्यन्यो विश्वा आतानि परि ता धंभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम
पतयो रयीणाम् (२) ।

(अमेस्तैकविंश च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशोऽनुवाके दिग्भ्यास्थापनमुक्तम् । चतुर्दशेऽभिषेक उच्यते । कल्पः—

“ अग्रेण प्रशास्तुर्विष्णिषं स्वादिरीमौदुम्बरीं वाऽऽसन्दीं प्रतिष्ठाप्य सोमस्य
त्विविरसीति तस्यां शार्दूलचर्म प्राचीनधीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य ” इति । पाठस्तु—
सोमस्येति । हे शार्दूलचर्म त्वं सोमस्य दीप्तिरस्मत्तत्त्वैव मे दीप्तिर्भूयात् ।
विधत्ते—

“ सोमस्य त्विविरसि त्वैव मे त्विभिर्भूयादिति शार्दूलचर्मोपस्तृणाति । यैव
सोमे त्विषिः । या शार्दूले । तामेवावरुन्धे ” [जा० का० १ प० ७ अ० ८] इति ।

शार्दूलचर्मगता दीप्ति इष्ट्वा सोमदीप्तित्वेन भावनादुपमावरोधः । कल्पः—

“ अमृतमसीति तस्मिञ्शतमानं हिरण्यं निधाय ” इति ।

तस्मिञ्शार्दूलचर्मणि । पाठस्तु—

अमृतामिति । हिरण्यस्यामृतत्वमसकृत्पूर्वमुक्तम् ।

— हिरण्यस्य स्थापनं तत्प्रमाणं च क्रमेण विधत्ते—

“ मृत्योर्वा एष वर्णः । यच्छार्दूलः । अमृतं हिरण्यम् । अमृतमासि
मृत्योर्वा पाहीति हिरण्यमुपाव्यति । अमृतमेव मृत्योरन्तर्वत्ते । रात्रयानं भवति

(१) । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति । वर्णो देहः ।

दिद्योदिति । कल्पः—“ दिद्योन्मा पाहीति सौवर्णेन शतमानेन शतक्षरेण शतलङ्घनेन यजमानस्य श्रीर्वज्रमधि निधत्ते ” इति ।

हे दिद्योदित्येतनात्मक शिरस्यभिषेकजलसेवनार्थं स्थापित शतच्छिद्रयुक्तं सुवर्णपात्रं त्वं मां रक्ष । विधत्ते—

“ दिद्योन्मा पाहीत्युपरिष्ठादाधिनिदधाति । उभयत एवास्यै शर्मं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

उभयतोऽधस्तादुपरिष्ठाच्चाधृतस्वरूपस्य सुवर्णस्य स्थितत्वात्तुल्यं भवति ।

अवेष्टा इति । कल्पः—“ अवेष्टा दन्द्शुका इति दक्षिणत आसीनं कृबिं सीत्सेन विधत्ति ” इति ।

दन्द्शुकाः सर्पा अवेष्टा विनाशिताः । विधत्ते—

“ अवेष्टा दन्द्शुका इति कृबिं सीत्सेन विधत्ति । दन्द्शुकानेवावयजते । तस्मात्कृबिं दन्द्शुका दंशुकाः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यस्मात्सर्पत्वेन भाषितं सीसं कृबि पारितं तस्मात्लोक्येऽपि कृबिं पुंस्त्वरहितं पलायमाद्यक्षमं बहुदत्मीकोपेतेऽरण्ये गच्छन्तं सर्पा दन्द्शुका दंशुका भवन्ति । दंशशीला इत्यर्थः ।

निरस्तामिति । कल्पः—“ सव्येन पदा लोहितायसं निरस्यति निरस्तं नमुचेः शिर इति ” इति ।

लोहितायसं तार्धं पूर्वं केनेन पातितं यज्जमुचेः शिरस्तादिदं ताम्ररूपं सनि-
रस्तं परित्यक्तम् । एतच्च तार्धं नापितस्योपरि प्रक्षेपव्यम् । अत एवाऽऽयस्तन्म
आह—“ तामारोहन्यजमानोऽवेष्टा दन्द्शुका इति दक्षिणेन पदा सीसं षण्ड-
काय प्रत्यस्यति, निरस्तं नमुचेः शिर इति सव्येन लोहितायसं केशवापाय,
तो बाहिर्वेदि निरस्यतः ” इति । विधत्ते—

“ निरस्तं नमुचेः शिर इति लोहितायसं निरस्यति । पाप्मानमेव नमुचिं निरवद्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

“ कल्पः—ऊर्ध्वबाहुं तिष्ठन्तं माहेन्द्रस्य स्तोत्रं मत्प्रभिविश्वाति सोमो राजेत्य-
भिमन्य सोमस्य त्वा शुभ्रेनाभिविश्वासीति पालाशेन पुरस्तादध्यर्चयेदभितरञ्चौ-

(राजसूयविषयाभिषेकमिधानम्)

दुम्भरेण दक्षिणतो ब्रह्मा राजन्थो वाऽऽभत्येन पथोद्वैश्यो नैमग्नेवेनोत्तरतो
जन्मः ” इति । जन्मः सत्त्वा । अभिमन्त्रणमन्त्रपाठस्तु—

सोमो राजेति । यः सोमो राजा वरुणो यो राजा ये चान्ये देवा गृह-
पत्यग्न्यादयो धर्मसुखो धर्ममनुजानन्तः सन्ति ते सर्वे तव वाचमनुजानन्तु । एवं
प्राणादिषु योज्यम् । अभिषेकमन्त्रपाठस्तु—

सोमस्येति । हे यजमान त्वां सोमस्य शुभ्रेण दीप्याऽभिषिञ्चामि । एवम-
ग्नेस्तेजसेत्यादौ योज्यम् । अभिमन्त्रणमन्त्रस्य प्रयोजनं दर्शयति—

“ प्राणा आत्मनः पूर्वोऽभिषिञ्च्य इत्याहुः (२) । सोमो राजा वरुणः ।
देवा धर्मसुख्ये । ते ते वाचः सुवन्तां ते ते प्राणः सुवन्तामित्याह । प्राणा-
नैवाऽऽत्मनः पूर्वानभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

आत्मनो यजमानस्य प्राणा वागादयो ये सन्ति ते यजमानाभिषेकात्पूर्वम-
भिषिञ्च्य इत्याहुर्मिज्ञाः । युक्तो हि तेषामूर्धानां मन्त्रपाठपात्रेणाभिषेकः ।
मन्त्रे हि सोमादयो देवी वागादीनाभिषेकाननुजानन्तिवत्येवावबुध्यते । तस्मात्त-
त्पाठ एवाभिषेकः । स च पाठः प्रथमतः कृत इत्यसौ पूर्वाभिषेकः ।

अभिषेकमन्त्रे प्रथमभागस्य शाखान्तरपाठं निराकृत्यानर्त्य पाठं विधत्ते—

“ यद्ब्रूयात् । अग्नेस्त्वा तेजसाऽभिषिञ्चामीति । तेजस्त्वेष स्यात् । दुधर्मा
तु भवेत् । सोमस्य त्वा शुभ्रेनाभिषिञ्चामीत्याह । सौम्यो वै देवतया पुरुषः
(३) । स्वयैवैनं देवतयाऽभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

सोमो वै रेतोधा इत्यादौ रेतोधारिणः पुरुषस्य सोमत्वानिरूपणात्पुरुषः सोम-
देवतयः । सोमदेवतयाऽभिषेके सति लावण्यलाभाद्दुधर्मत्वं न भवेत् ।

उक्तभागानां पाठं तत्तथाप्या प्रशंसति—

“ अग्नेस्तेजसेत्याह । तेज एवास्मिन्दधाति । सूर्यस्य वर्चसेत्याह । वर्च
एवास्मिन्दधाति । इन्द्रस्येन्द्रियेणेत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । मित्रावरुण-
योर्वीर्येणेत्याह । वीर्यमेवास्मिन्दधाति । मरुतामोजसेत्याह (४) । ओज एवा-
स्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

क्षत्रजाणामिति । कल्पः—“क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्यभिषिञ्चमानमभिमन्त्र-
यते ” इति ।

(राजसूयविषयमिषेकाभिधानम्)

हे यजमान त्वं क्षत्रियाणां पतिरसि । नात्र केषांश्चित्पतिः, किंतु सर्वेषां क्षत्रियाणाम् । अनेनैवाभिषायेण क्षत्रशब्दस्य द्विरुक्तिः ।

मन्त्रसामर्थ्यादशेषक्षत्रियपतित्वसिद्धिं दर्शयति—

“क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याह । क्षत्राणामेवैनं क्षत्रपतिं करोति” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

अतीति । कल्पः—“कृष्णविषाणया वासांसि विचूर्त(त्य), एकं द्वे सर्वाणि वा, एतान्मुत्कर उदस्पत्यति दिवस्पाहीति ” इति ।

यान्मभिषेककाले लेपलिप्तानि वस्त्राणि तेषामेव त्यागः । हे यजमान दिवो द्योतमानानन्यान्पार्थिवानतिक्रम्य त्वमेव सर्वां भूमिं पाहि ।

द्युशब्दस्मेतरपुरुषपरत्वं दर्शयति—

“अति दिवस्पाहीत्याह । अत्यन्यान्पाहीति वावैतदाह ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

कल्पः—“समाववृजन्निति येऽभिविष्यमानस्य लेपा व्यवस्रवन्ति तान्या-
त्रैरुन्मार्ष्टि ” इति । पाठस्तु—

समाववृजन्निति । या आपो लेपरूपेण स्रवन्ति अधरागधोगताः, उदी-
चीरुर्ध्वं गताः, समाववृजन्त्यग्रावृत्य स्थिताः, न हीयत इत्यहिरुत्तमाङ्गं,
बुधस्य पादस्याग्रभागो बुधियः, शिरःप्रभृति पादाग्रपर्यन्तमनुक्रमेण संचरन्त्यस्ता
आपः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे पर्वतसदृशस्य वर्षणक्षमस्य मेघस्थोपरि नद्यां नाव
इव सरन्ति । यद्वा नावो नौयोग्या बहुलाश्चरन्ति । कीदृश्यः । स्वसिचः स्वमा-
त्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्तीति स्वसिचः । इयाना आगच्छन्त्यः । बाहुल्येन
सर्वत्र प्रभवन्त्य इत्यर्थः । वस्त्रनिरसनमन्त्रः पूर्वमाभ्रातोऽपि सामर्थ्यात्तथात्मयो-
क्तव्यः ।

लेपोदकानामूर्ध्वाधोभागयोः सम्पगावृत्य स्थित्या राष्ट्रधौव्यसंपत्तिं दर्शयति—

“समाववृजन्नधरागुदीचीरित्याह । राष्ट्रमेवास्मिन्ध्रुवमकः ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

रुज्जेति । कल्पः—“आग्नीध्रे परेकं जुहोति रुद्र यत्ते क्रयी परं नाम तस्मै
हुतमसि यमेष्टमसि स्वाहेति ” इति ।

(राजसूयविषयाभिषेकाभिधानम्)

अत्र स्वाहाकारोऽध्यातव्यः । हे रुद्र यत्तव परमुत्कृष्टं नाम शर्वादिकं नमः
शिक्षाय पशुपतय इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं कथि अपपरान्पुरुषान्फलप्रदानेन क्रीणाति
वशी करोतीति कथि तस्मै नाम्ने हुतमसि, अभिवेकशेषभूतं पात्रस्थं जलं हुत-
मस्तु । तच्च यमस्येष्टमस्तु । विधत्ते—

“उच्छेषणेन जुहोति । उच्छेषणभागो वै रुद्रः । भागधेयेनैव रुद्रं निरव-
दयते (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यदग्रे स्विष्टकृतेऽवघाति भागधेयेनैव तदुद्रं समर्पयतीति श्रुतत्वादुद्रस्योच्छे-
षणभागत्वम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“उदङ् परेत्याऽऽग्नीध्रे जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि
रुद्रं निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

नाम्न आहुतिप्रदानेन प्रयोजनं दर्शयति—

“रुद्र यत्ते कथी परं नामेत्याह । यद्वा अस्य कथी परं नाम । तेन वा
एष हिनस्ति । यः हिनस्ति । तेनैवैनः सह शमयति” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ८] इति ।

एष रुद्रस्तेनैव शर्वादनाम्ना स्वक्रोधविषयं पुरुषं हिनस्ति । तथा सति यो
वध्योऽस्ति तमेनं पुरुषं तेनैव घातकेन नाम्ना सह शमयति । आहुतिदानेन
घातकं नाम शाम्यति, तदानीमेव वध्योऽपि शाम्यति । वध्यत्वं निर्वर्तत इत्यर्थः ।
यमेष्टमित्यस्य पदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“तस्मै हुतमसि यमेष्टमसीत्याह । यमादेवास्य मृत्युमवधजते (६) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यमस्येष्टसिद्धौ तदनुग्रहादेव यजमानस्यापमृत्युं विनाशयति ।

कल्पः—“अत्रैतेषामभिषेकाणां मुख्यपात्रे संस्र्वादान्तमवनीय प्रतिहितस्य गृहा-
नेत्यान्वारब्धयोः प्रतिहिते च महिष्यां च जुहोति प्रजापते न त्वदेवान्यन्य इति”
इति ।

प्रतिहितोऽत्यन्तमिषपुत्रस्तं च महिषीं च स्पर्शयित्वा जुहुयात् । पाठस्तु—

प्रजापत इति । हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्येतानि
विभ्रानि न परिबभूव परिभबितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः सुष्टेरप्मुपलक्षणम् ।

सृष्टिसेहारयोरशक इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं धरकामा जुहुमस्वत्फलमस्माकमस्तु ।
वयं धनानां एतयः स्याम । विधत्ते—

“ प्रजापते न त्वेदतान्यन्य इति तस्यै गृहे षुहुयात् । मां कामयेत राष्ट्रम-
स्यै प्रजा स्वादिति । राष्ट्रमेवास्यै प्रजा भवति ” [ना० का० १ प्र० ७
अ० ८] इति ।

अस्यै प्रजा राष्ट्रं स्यात् । पितामा भार्यायाः पुत्रो राष्ट्रं पालयितुं समर्थो
भूयादित्यर्थः । विधत्ते—

“ वणंयमेवाध्वर्युरभिषिञ्चति । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्निर्वर्षि दधाति । औदुम्बरे-
ण राजन्यः । ऊर्जमेवास्मिन्ब्रह्मं दधाति । आश्वत्थेन वैश्यः । विशमेवास्मि-
न्पुष्टिं दधाति । नैयग्रोधेन जन्यः । मिषाण्वेवास्मै कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै
(७) ” [ना० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

ब्रह्मवर्चसमेव त्विषिमध्ययनादिष्ठितमुत्कर्षम् । ऊर्जमेवाश्वत्थं बलपदमन्नं
मिषं बालम् । विशमेव पुष्टिं करप्रदातृप्रजासंपत्तिम् । अत्रविनियोगसंग्रहः—

“ सोमाऽऽसन्ध्यां व्याघ्रधर्माऽऽस्तीर्थाभू स्वर्णकं क्षिपेत् ।

दिधोद्राजा स्वर्णपात्रं दध्यान्पूर्ध्वं शतक्षरम् ॥

अवे रोहन्निहाऽऽसन्दीं क्लीबं सीसेन विध्यति ।

निरस्तं केशवापाय निरस्येल्लोहितायसम् ॥

सोमोऽध्वर्युर्मन्त्रयेत सोमस्येत्यभिषिञ्चति ।

क्षत्राभिषिक्तं संमन्य त्वजेद्वस्त्रमदीत्यतः ॥

समालेपान्मार्जनं स्यादुदशेषं जुहोति हि ।

प्रजापते काम्यहोमो मन्वा द्वादश वर्णिताः ” ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जमस्त्वयाऽयं वृत्रं
बध्यामिन्नावरुणयोस्त्वा प्रशाक्तोः प्रशिषा
युनाज्मि यज्ञस्य योमेन विष्णोः क्रमोऽसि
विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि मरुतां
प्रसवे जेषमाप्तं मनः समहमिन्द्रियेण वीर्येण
पशूनां मन्युरसि तवेव मे मन्युर्भयात्तमो माजे
पृथिव्यै माऽहं मातरं पृथिवी* हिंसिषं मा
(१) मां माता पृथिवी हिंसीदियदस्यायु-
रस्यायुर्मे धेह्यर्गस्यूर्जं मे धेहि युद्धसि
वचोऽसि वचो मयि धेह्यमये गृहपतये
स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहेन्द्रस्य बलाय
स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहा हवसः कुचिषद्वस-
न्तरिक्षसद्भोतां वेदिषदतिथिदुरोणसत् । नृष-
द्वरसद्वत्सद्भ्योमसद्वजा गोजा क्रतुजा अद्रिजा
क्रतं बृहत् (२) ।

(हिंसिषं मर्तजास्त्रीणि च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

चतुर्दशेऽभिषेक उक्तः । पञ्चदशे रथेन विजयोऽभिधीयते । कल्पः—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जम इति रथमुपावहत्य ” इति । पाठस्तु—

इन्द्रस्य वज्रोऽसि । व्याख्यातो वाजपेये । विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ज्म इति रथमुपावहरति विजित्यै ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

मित्रावरुणयोरिति । कल्पः—“ अथ दक्षिणं योग्यं युनक्ति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनक्ति यज्ञस्य योगेनेति ॥ इति ।

हे दक्षिणाथ त्वां प्रशास्त्रोराज्ञापयिषोर्मित्रावरुणयोः प्रशिषा प्रशासनेन यज्ञसंबन्धि(न्व)निमित्तं रथे युनक्ति । मित्रावरुणपदाभिप्रायं दर्शयति—

“ मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनक्तित्याह । असौवैतं देवताभ्यां युनक्ति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

असौणा मन्त्रेण प्रतिपादिताभ्यां मित्रावरुणदेवताभ्यां प्रशासितो युनक्ति ।

रथस्याश्वयोपेतत्वं विधत्ते—

“ मष्टिवाहिनं युनक्ति । मष्टिवाही वै देवरथः । देवरथमेवासौ युनक्ति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

तादृशं रथं मकारान्तरेण प्रशंसति—

“ त्रयोऽथा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । द्वौ सव्येष्ठसारथी । षट् संपद्यन्ते (१) । षट् वा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं युनक्ति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

सव्येष्ठेत्वञ्च दक्षिणस्थेत्यध्याहार्यम् । ततः पार्श्वद्वयवर्तिनौ द्वौ सारथी संपद्येते ।

कल्पः—“ विष्णोः क्रमोऽस्तीति रथं यजमानोऽत्येति ” इति । पाठस्तु—

विष्णोरिति । एते त्रयो मन्त्रा वाजपेये व्याख्याताः । विधत्ते—

“ विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । मियपुत्रस्यान्वारम्भणं विधत्ते—

“ यः क्षत्रियः प्रतिहवः । सोऽन्वारमते । राष्ट्रमेव भवति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । प्राप्नोतीत्यर्थः । यः ससाहिष इत्येतामृषं विधत्ते—

“ त्रिष्टुभाऽन्वारमते । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति (२) ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

सप्तमृगुपानुवाक्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठकान्ते त्वमग्रे बृहद्वय इत्यस्मिन्ननुवाके सामान्नातेति तत्रैव व्याख्यास्थते ।

मरुतामिति । कल्पः—“ मरुतां प्रसवे जेषमिति मयाति ” इति ।

मरुतंशकानां देवानामनुज्ञायां सत्यामहं जेष्यामि ।

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

तदनुज्ञायां जयहेतुतां दर्शयति—

“ मरुतां प्रसवे जेषमित्याह । मरुद्भिरेव प्रसूत उज्जयति ” [भा०का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

आप्तमिति । कल्पः—“ सधन् राजन्यः पुरस्तादुत्तरतो वाऽवस्थितो भवति तस्मा एतानिषूनस्यत्याप्तं मन इति ” इति ।

मनोऽभिमतमाप्तं प्राप्तम् । अभुमेवार्थं दर्शयति—

“ आप्तं मन इत्याह । यदेव मनसैप्सीत् । तदापत् ” [भा०का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

ऐप्सीदातुमिष्टवान् । आपत्ताप्नोति । विधत्ते—

“ राजन्यं जिनाति । अनाक्रान्त एवाऽऽक्रमते ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

वाणविभोकेन राजन्ये जिते सति स्वयं शत्रुणाऽनपक्रान्त एव सञ्जश्रुमा-
क्रान्तवान्भवति ।

समहमिति । कल्पः—“ तं जिता समहमिन्द्रियेण वीर्येणेति प्रदक्षिणमा-
वर्तते ” इति । हस्तादीन्द्रियगतेन सामर्थ्येनाहं संगतोऽभूवम् ।

मन्त्रपाठेन वीर्यसंगतिं दर्शयति—

“ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणध्यते । यो राजन्यं जिनाति । समहमिन्द्रि-
येण वीर्येणेत्याह (३) । इन्द्रियमेव वीर्यमात्मन्धत्ते ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । कल्पः—

“ पशूनां मन्थुरसीति वाराही उपानहावुपमुच्य ” इति । पाठस्तु—

पशूनामिति । हे वराहचर्मनिर्मित उपानहं पशूनां मन्थुरूपाऽसि । अतो
यथा तव मन्थुरूपत्वं तद्वन्ममापि वैरिषु मन्थुर्भूयात् । विधत्ते—

पशूनां मन्थुरासि तवेव मे मन्थुर्भूयादिति वाराही उपानहावुपमुच्यते । पशूनां
वा एष मन्थुः । यद्वराहः । तेनैव पशूनां मन्थुमात्मन्धत्ते ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । वराहस्याभिनिवेशाधिक्यं मन्थुरूपत्वम् ।

वाराहत्वं प्रशस्योपानह उपभोक्तं प्रशंसति—

“ अभि वा इयं सुषुवाणं कामयते । तस्येधरेन्द्रियं धीर्यमादावोः । वाराही

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

उपानहावुपमुञ्चते । अस्या एवान्तर्धत्ते । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानात्यै (४) ”

[जा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

इयं भूमिः सुदुवाणमभिषिक्तमभिषिक्त्य तदीयमिन्द्रियं वीर्यमादातुं कामयते । कामयित्वा च तस्मैन्द्रियं वीर्यमादातुमीश्वरा शक्ता भवति । उपानदुपमोकेन भूम्याः सकाशादन्तर्धानं कृतवान्भवति । तस्यान्तर्धानमनात्यै भूम्या वीर्यस्या-
स्वीकाराय भवति । कल्पः—

“ नमो मात्र इत्यवरोक्ष्यन्पृथिवीमभिमन्त्र्य ॥ इति । पाठस्तु—

नमो मात्र इति । अन्योन्यर्हिताभावप्रार्थनं विस्पष्टम् । एतदेव दर्शयति—

“ नमो मात्रे पृथिव्या इत्याहाहि९सायै ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ अवरोक्ष्य मणीन्प्राप्तिमुञ्चत इयदसीति राजतमूर्गसीत्यौदुम्बरं युङ्-
कसीति सौवर्णम् ” इति । औदुम्बरं ताम्रमयम् । पाठस्तु—

इयदिति । हे राजतमणे त्वमियदस्येतावत्वारिमाणोऽसि । अत्र तत्परिमाणं हस्तेनाभिनीयसे । परिमितत्वादेवाऽऽयुःस्वरूपोऽसि । तस्मादायुर्मे प्रयच्छ । हे ताम्रमण ऊर्मसि बलरूपोऽस्यतो बलं मे प्रयच्छ । हे सौवर्णमणे युङ्कसी धारयितुं योग्योऽसि । धारिते सति च वर्चोऽसि तेजस्वी भवस्सतो मे कान्तिं प्रयच्छ । मन्त्राणां पाठादेव तदुक्तफलसिद्धिं दर्शयति—

“ इयदस्यायुरस्यायुर्मे धेहीत्याह । आयुरेवाऽऽत्मन्वते । ऊर्मस्यूर्जं मे धेही-
त्याह । ऊर्ममेवाऽऽत्मन्वते । युङ्कसी वर्चोऽसि वर्चो मायि धेहीत्याह । वर्चं
शृणाऽऽत्मन्वसे ॥ [जा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । विधत्ते—

“ एकधा नक्षत्रं उपहरति । एकधैव यजमान आयुस्सूर्जं वर्चो दधाति ”
[जा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । तद्विदं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—

“ उपहृतायामिवायामुन्मुच्य मणीन्नक्षत्रेण ददाति ” इति । कल्पः—

“ अग्नये गृहपतये स्वाहेति रथविमोचनीयान्होमान्हुत्वा ” इति । पाठस्तु—

अग्नय इति । स्पष्टोऽर्थः । विधत्ते—

“ रथविमोचनीया जुहोति प्रतिष्ठित्यै (५) ” [जा० का० १ प्र० ७
अ० ९] इति । पाठमात्रमाहुतिसंख्यां प्रदांसति—

“ त्रयोऽथा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । तस्माच्चतुर्जुहोति ” [जा० का० १
प्र० ७ अ० ९] इति । कल्पः—

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्थामिधानम्)

“ हंसः शुचिषदिति सह संग्रहीत्रा रथवाहने रथमत्यादधाति ” इति ।

अथस्य मग्रहं सम्यग्गृह्णातीति संग्रहीता । पाठस्तु—

हंस इति । हन्ति पृथिवीमिति हंसो रथः । शुचौ देवयजने रथवाहने च सीदतीति शुचिषत् । स्वस्योपरि यजमानं वासवतीति वसुः । तरुगुल्माद्यनवरु-
क्षेऽन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होता होतृसमानः तदेव कथमित्युच्यते—वेद्यां
सीदतीति वेदिषत् । अतिथिसदृशश्च । वदपि कथमित्युच्यते—दुरोणेषु गृहेषु
सीदतीति दुरोणसत् । यो यस्तमारोढुं नयति तस्य तस्य गृहं सीदति । नृषु
मनुष्येषूपकारं कर्तुं सीदतीति नृषत् । वरे अष्टे राजादिगृहे सीदतीति वरसत् ।
ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीत्यृतसत् । सूर्यं वोढुं व्योम-व्याकाशे सीदतीति
व्योमसत् । अप्सुमोनिर्वा अथ इति श्रुतेरद्भ्यो जातैरसैरुपेतत्वादब्जाः । गोश-
ब्दवाच्याद्भजाजामत इति गोजाः । एतच्च स्मस्तृतीयः रथस्तृतीयमित्या-
ज्जातम् । ऋतजाः मष्टिवाहिन ऋतार्थं यज्ञार्थं जातत्वात् । अग्निभ्यः पाषा-
णसदृशेभ्यो दृढेभ्यः काष्ठेभ्यो जातत्वादग्निजाः । ईदृशो रथो बृहस्पतौ
राजसूयाख्यमुत्तं यज्ञं संपादयत्विति शेषः । विधत्ते—

“ यदुभौ सहावतिष्ठेताम् । समानं लोकमिधाताम् । सह संग्रहीत्रा रथ-
वाहने रथमादधाति । सुवर्गादेवैनं लोकादन्तर्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ९] इति ।

अथग्रमहधारी यः संग्रहीता यश्च रथाद्वरुहो यजमानस्त्वानुभौ सह स्वर्ग-
रूपार्था वेद्यां यद्यवतिष्ठेतां तदानीं यज्वा चेतश्च सदृशं लोकं प्राप्नुयातां तच्चा-
युक्तम् । तस्मादथ एवावस्थितेन संग्रहीत्रा सह तं रथं रथवाहने काष्ठे स्थाप-
येत् । तथा सति संग्रहीता वेदिरूपात्स्वर्गादन्तर्हितो भवति । मन्त्रं विनियुक्ते—

“ हंसः शुचिषदित्यादधाति । वसुणैर्वैनमुपावहरति । वसुणा दधाति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

पूर्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेणैवैनं रथमुपावहतवान् । तस्मादिदानीमपि हंस
इति मन्त्रेण रथमाधातुं युक्तम् । मन्त्रगतच्छन्दोविशेषं प्रशंसति—

“ अतिच्छन्दा दधाति । अतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दास्ति ।
सर्वेभिरवैनं छन्दोभिरादधाति । वष्म वा एवा छन्दसाम् । वदति—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

च्छन्वाः । यदतिच्छन्वसा दधाति । वर्धेवैनं समानानां करोति (६) ”
[जा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

हंसमन्त्रस्य छन्दोऽतिजगती । सा च गायत्र्यादीन्मन्त्रछन्दांस्यतिक्रम्य
वर्तते इति तस्या अतिछन्दस्त्वम् । अत एव छन्दसां तनान्तर्भावात्सर्वं छन्दो-
रूपत्वम् । तथा सत्यनया रथ आहिते सति सर्वैश्छन्दोभिराहितो भवति । किं-
न्व, एषाऽतिजगती सर्वेषां छन्दसां शरीरम् । अत्रत्यैरक्षरैः कैश्चित्कचित्कस्य-
विच्छन्दसः संपादयितुं शक्यत्वात् । तथा सत्यनया रथाधाने यजमानः सर्वेषां
समानानां शरीरस्थानीयो भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ इन्द्रेति रथमाहृत्य मित्रेत्येतं पुनर्किं हि ।

विष्णोस्त्रिभी रथं गत्वा मर्वाकृत्वा प्रयाति सः ॥

आप्तं क्षत्र इष्टं मुक्त्वा संप्रदक्षिणमाश्रजेत् ।

पश्चित्पुपानहौ धृत्वा नमो भूम्यभिमन्त्रणम् ॥

इयन्माणिं राजतं चोर्गन्नात्यौदुम्बरं पणिम् ।

युक्तौवर्णं चाग्रं कृत्वा चतस्रो रथमोचनीः ॥

हेतो रथं स्थापयति मन्त्रा अष्टादशेरिताः ” ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैचिर्यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

मित्रोऽसि वरुणोऽसि समर्हं विश्वैर्देवैः क्ष-

त्रस्य नाभिरसि क्षत्रस्य योनिरसि स्योनामा

सीदं सुषदामा सीदं मा त्वां हिंसीन्मा मां

हिंसीन्नि पसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा

साम्राज्याय सुकतुर्गता इन्व* राजन्महाऽसि

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सविताऽसि सत्यसवो ब्रह्माश्स्वः राजन्ब्र-
ह्माऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजाः (१) ब्रह्माश्-
न्वः राजन्ब्रह्माऽसि मित्रोऽसि सुशेवो ब्रह्माश्-
न्वः राजन्ब्रह्माऽसि वरुणोऽसि सत्यधर्मेन्द्रस्य
वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्तेन मे रघ्य दिशोऽभ्ययः
राजाऽभूत्सुभ्र्लोकाँश्च समङ्गलौश्च सत्यराजा-
श्च । अपां नप्त्रे स्वाहोर्जो नप्त्रे स्वाहाऽग्नये
गृहर्पतये स्वाहा ॥ २ ॥

(सत्यौजाश्चत्वारिंशार्धः) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

एषदशे दिग्भिजयोऽभिहितः । षोडशे विजयादूर्ध्वमासन उपविश्य सर्वैः
सेव्यत्वं वर्णयते ।

मित्रोऽसीति । कल्पः—“ मित्रोऽसीति दक्षिणं बाहुं यजमान उपावहरते
वरुणोऽसीति सव्यम् ” इति ।

पूर्वं हिरण्यवर्णावुषसामिति मन्त्रेण यजमानस्य बाहू उद्वृहीतौ तयोरेदानी-
मधस्तादुपावहरणमुच्यते । हे दक्षिणनाहो त्वं मित्रोऽसि मित्रवन्द्योऽजनादाविद्यार्थ-
मापकत्वात् । हे वामबाहो त्वं वरुणोऽसि औचादावनिष्ठनिवारकत्वात् ।

समहंमिति । कल्पः—“ समहं विश्वेदेवैरिति वैश्वदेव्या[मा]भिसार्या हस्ता-
वुपावहरते ” इति । अहं सर्वेदेवैः संगच्छेयम् (य) ।

मित्रशब्दस्य सूर्यवाचित्वात्तज्जाम्ना व्यवहृतस्य दक्षिणबाहोरहोरूपत्वं वरु-
णशब्दस्यान्वकारवदावरकवाचित्वात्तज्जाम्ना व्यवहृतस्य राभिरूपत्वमिति
व्याचष्टे—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपाविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रं वा अहः । वारुणी राविः । अहोरा-
त्राभ्यमेवैनमुपावहरति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

मित्रावरुणयोरनेकदेवरूपत्वात्सर्वदेवसंबन्धिन्यामामिक्षायां मित्रावरुणात्मकत्वेन
निरूपितयोर्हस्तयोरुपावहरणं युक्तमित्येतद्दर्शयति—

“ मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रो वै दक्षिणः । वारुणः सव्यः । वैश्व-
देव्यामिक्षा । स्वमेवैनौ भागधेयमुपावहरति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

विश्वेदेवैरतिपदोच्चारणेन तत्संबन्धिन्यानां प्रजानां यजमानभोग्यत्वं संपन्नव
इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—

“ समहं विश्वेदेवैरित्याह (१) । वैश्वदेव्यो वै प्रजाः । ता एवाऽऽद्याः
कुरुते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ त्वादिरिमासन्दीं प्रतिष्ठाप्य क्षत्रस्य नाभिरसीति वस्यां कृत्यधी-
वासमास्तीर्य ” इति । कृत्यधीवासं चर्मपटः । पाठस्तु—

क्षत्रस्येति । हे कृत्यधीवास क्षत्रस्योपवेशनाय त्वं नाभिवन्मध्यस्थान-
मासि । मातृवद्भारकत्वेन क्षत्रस्य योनिः कारणमासि । विधत्ते—

“ क्षत्रस्य नाभिरासि क्षत्रस्य योनिरसीत्यधीवासमास्तुमाति सयोनित्वाय ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

योनिरसीति चर्मपटस्य कारणत्वेन भावनया सकारणत्वं क्षत्रस्य संपन्नये ।

स्योनामिति । कल्पः—स्योनामा सीद सुषदाया सीदिति तामासाद्य यज-
मानो मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीदित्युर्पविशति ” इति ।

हे मदीयशरीर स्योनां सुखकरीमेनामासन्दीं प्रत्यासीद सपीपस्थं भव ।
सुषदां सुखेनोपवेष्टुं योग्यामासीद । इयमासन्दी त्वां शरीरं मा हिंसीत् । मामपि
शरीरस्वामिनं मा हिंसीत् । मन्वद्वयार्थस्य विस्पष्टतां दर्शयति—

“ स्योनामा सीद सुषदाया सीदित्याह । यथायजुरैवेतत् । मा त्वा हिं-
सीन्मा मा हिंसीदित्याह हिंसायै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ निषसाद धृतव्रत इत्यासीनमनुमन्वयते ” इति । पाठस्तु—

नि षसादेति । अयं यजमानो धृतव्रतः स्वीकृत्यज्ञो वरुणोऽनिष्टनिवारको
भूत्वा निषसादास्यामासन्ध्यामुपविवेश । पस्त्यासु बहुषु वैरिगृहेष्वागत्य साधार्ण्यं
कर्तुं सूक्ततुः शोभनसंकल्पो भवतु ।

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासतोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

साम्राज्यमुद्दिश्य सम्पत्संकल्पसिद्धिमेव दर्शयति—

“ निजसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुकतुरित्याह । साम्राज्यमेवैनं सुकतुं करोति ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ तमुत्विजो रतिनश्च सर्वतः पर्युपविशन्ति पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतो जज्ञा पश्चाद्योत्तरोत्तर उद्गता, उपविष्टेषु जज्ञा इन् ओमित्यध्वर्युं राजा मन्त्रयते त्वं राजन्जज्ञाऽसीतीतरः पत्याहैवं जज्ञाणं होतारमुद्गावारं चोत्तरोत्तरेणेक्रे मत्याहुः ” इति । एतेषामष्टानां मन्त्राणां पाठस्तु—

जज्ञा इन्त्वमिति । दूरादाह्वानं प्लुतिः । हे राजस्त्वमेव जज्ञाऽसि ज्ञास्त्वोऽसि न त्वहम् । कुतः । यतस्त्वमेव सविताऽसि ज्ञास्त्वधर्मान्पालयन्जन्माकमनुष्ठानायानुज्ञाताऽसि । सत्यसवस्त्वममोधानुज्ञः । अतो ज्ञास्त्ववर्णाश्रमधर्माणां त्वदर्शनत्वात्त्वमेव जज्ञा । तथेन्द्रोऽसि परमैश्वर्यवानसि । सत्यौजा अमोघशीरोऽसि । तथा मित्रोऽसि शिष्टपरिपालनाय देव(मित्र)नामाऽसि । सुशेवः सुष्टु सेवितुं योग्योऽसि । तथा वरुणोऽस्मनिष्ठनिवारकोऽसि । सत्यधर्मा शास्त्रीयधर्मयुक्तोऽसि । यथा लोके परराष्ट्रं जित्वा समागत्य सिंहासने सभासीनं राजानमथ उपविष्टाः पुरोहितादयो नहुभिराशीर्भिः स्तुतिभिश्च स्तुवन्ति तद्वद्वापि सेवोपचारः क्रियते । एतयाऽऽशीर्वादिरूपया सेवया ज्ञास्त्वेषु यत्तामर्थं ज्ञापानुग्रहरूपं तद्वाजनि प्रतिष्ठापितं भवति । तदेतदभिधेयं वाजसनेयिनो नृहदारण्यके क्षत्रियसृष्टिमस्तावे समामनन्ति—“ क्षत्रात्परं नास्ति तस्मादज्ञास्त्वः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यज्ञो दधाति ” इति ।

यथोक्तार्थपरत्वेन मन्त्रान्वयाच्चे—

“ जज्ञा इन्त्वं राजन्जज्ञाऽसि सविताऽसि सत्यसव इत्याह । सवितारमेवैनं सत्यसवं करोति (२) । जज्ञा इन्त्वं राजन्जज्ञाऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजा इत्याह । इन्द्रमेवैनं सत्यौजसं करोति । जज्ञा इन्त्वं राजन्जज्ञाऽसि मित्रोऽसि सुशेव इत्याह । मित्रमेवैनं सुशेवं करोति । जज्ञा इन्त्वं राजन्जज्ञाऽसि वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । वरुणमेवैनं सत्यधर्माणं करोति ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १०] इति ।

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सवित्रेन्द्रो मित्र इति देवतापदानामुच्चारणेन तद्देवताभिप्रायां छन्दसामुच्चारणं संपद्यत इति दर्शयति—

“ सविताऽसि सत्यसव इत्याह । गायत्रीमेवैतेनाभिव्याहरति । इन्द्रोऽसि सत्योणा इत्याह । त्रिष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति (३) । मित्रोऽसि सुशेव इत्याह । णगतीमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यमेता देवताः । सत्यमेतानि छन्दोऽसि । सत्यमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

एता इन्द्रादयो देवताः सत्यं पालयन्त्येतानि गायत्र्यादिछन्दांसि च सत्यममोर्धं फलं प्रयच्छन्ति । अत्र उभयोः सत्यरूपत्वादिन्द्रादिपदोच्चारणेन गायत्र्याद्युच्चारणसिद्धिः । तेन यजमानः सत्यवादित्वमेव सर्वतः संपादयति ।

वरुणपदोच्चारणेनानुष्टुप्चारणसिद्धिं दर्शयति—

“ वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । अनुष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यानृते वा अनुष्टुप् । सत्यानृते वरुणः । सत्यानृते एवावरुन्धे (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

विभे देवस्य नेतुरित्यस्यामनुष्टुभिः प्रथमपादः सप्ताक्षर इत्यनृतत्वम् । उत्तरे षष्ठः पादः अष्टाक्षरा इति सत्यत्वम् । एतच्च “ एकस्मादक्षरादनामं प्रथमं पदम् ” इत्यादिब्राह्मणेनैव दर्शितम् । वरुणोऽपि कचिदभिष्टकारित्वादनृतत्वरूपः । कचित्तानिर्बर्तकत्वात्सत्यरूपः । एतच्च “ वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽथं प्रतिगृह्णाति यावतोऽध्वान्प्राप्तिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालाभिर्यपेद्वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति ” इत्यादिषु ब्राह्मणेषु स्पष्टं दृष्टव्यम् । अत्र उभयरूपत्वसाम्याद्वरुणपदोच्चारणेनानुष्टुप्चारिता भवति । तेन च यजमानोऽनृतं त्यक्तुं सत्यं वक्तुं च समर्थत्वात्सत्यानृते स्वाधीने करोति । वेदनं प्रशंसति—

“ नैनं सत्यानृते उदिते हिंस्तः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“इन्द्रस्य वज्रोऽसीति स्फमं ब्रह्मा राज्ञे प्रयच्छति ” इति । पाठस्तु—इन्द्रस्येति । हे स्फम वज्रतृतीयांशत्वात्वं वज्रोऽसि । स्फयस्तृतीयमिति श्रुतेः । यतो विरोधिषाती त्वं तेन कारणेन मे मदर्थं रक्ष्य द्युतस्थानपरिच्छेदनरूपं कार्यं साधय । विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्वन्न इति स्पर्धं प्रयच्छति । वज्रो वै स्पर्धः । वजे-
णैवास्मा अवरपरः रन्धयति । एवः हि तच्छ्रेयः । यदस्मा एते रन्धेयुः ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

रन्धेत्युच्चारणेनास्मै यजमानायावरं परं चापेक्षितं सर्वकार्यं रन्धयति साधयति ।
यद्यदि यजमानायैते कार्यविशेषा रन्धेयुः सिन्धेयुः । एदे सति भेयो हि वत्स-
रास्ततरं खलु ।

दिश इति । कल्पः—“ दिशोऽभ्ययः राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान्मरुते प्रयच्छति ”
इति ।

अयं यजमान ऊर्ध्वदिक्संहिताः पञ्च दिशोऽभिलक्ष्य राजाऽभूत् । विधत्ते—
“ दिशोऽभ्ययः राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान्मरुच्छति । एते वै सर्वेऽस्याः । अपरा-
जायिनमेवैनं करोति (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

अक्षाः कपर्दकाः सुवर्णनिर्मिताः । विभीतकफलानि सौवर्णानीत्येके । ते चाक्षा
भूतस्थाने निवपनीयाः । तथा चाऽऽपस्तम्बेन दर्शितम्—“ अक्षावापोऽधिदे-
वनमुद्धत्या बोक्ष्याक्षाजिवपेतसौवर्णान्परःशतान्परःसहस्रान्वा ” इति । तेभ्यः पञ्चा-
क्षानुद्गृह्य जितवानयं राजेत्यभिप्रायेण तस्मै राज्ञे दद्यात् । एत एव पञ्चाक्षा
अयाः सर्वे संपद्यन्ते । अयश्चन्द्रोऽक्षवाची । पञ्चदिग्वर्त्यक्षामिमयेषा पञ्चाक्षाणां
दत्तत्वाद्वाचिस्थाः सर्वेऽप्यक्षा दत्ता भवन्ति । तथा सत्येनं यजमानमपराजायिनं
कदाचिदपि पराजयरहितमेव करोति । विधत्ते—

“ ओदनमुद्भुवत । परमेष्ठी वा एषः । यदोदनः । परमामेवेनः अयं गम-
यति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

अधिदेवनकाल ओदनं पणत्वेन सर्वं परस्परं जुगुः । अन्नाद्वा प्रजाः प्रजा-
यन्त इति भुतेरोदनः परमेष्ठिरूपः । तथा सत्योदनपणप्रतिज्ञया परमां अयं
यजमानः प्राप्नोति ।

सुश्लोकाँ३ इति । कल्पः—“ मङ्गल्यनाम्नो राजाऽऽह्वयति सुश्लोकाँ३
इति संधहीतारं सुमङ्गलाँ३ इति भागदुर्गं सत्यराजा इति क्षत्तारम् ” इति ।

शोभनः श्लोकः स्तुतिर्यस्यासौ सुश्लोकः कोशाध्यक्षोऽथप्रमहधारी वा ।
तावुभावपि स्वस्वकार्यं सम्यगनुतिष्ठन्तो शोभनस्तुतियुक्तौ भवतः । शोभने मङ्गल-
मर्षादानुष्ठानेन प्रजाभ्यः करादानरूपं यस्य भागदुवस्य सोऽयं सुमङ्गलः ।

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सत्यस्यावश्यंभाविनोऽन्तःपुररक्षणस्य स्वामी क्षत्ता सत्पराजा । एतेषां संबोधना-
नि प्लुतयश्च दूरादाह्वानार्थाः । द्वयोः सानुनासिकत्वं सांप्रदायिकम् ।

स्वर्कायाः संप्रहीनादयः सुश्लोकादयो भूयासुरित्वेवमाशीः परतया व्याचष्टे—

“ सुश्लोकां३ सुमङ्गलां३ सत्पराजा३ नित्याह । आश्विषमेवैतामासास्ते ”

[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति । विधत्ते—

“ शौनःशेषमाख्यापयते । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

शुनःशेषेन दृष्टं शस्त्रं शौनःशेषं, तदध्वर्युर्होतारं वाचयेत् । तेन यजमानं वरुणपाशान्मोचयतीति । तत्र ऋक्संख्यां विधत्ते—

“ परःशतं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिवि-
ष्टति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

परःशतं शतादाधिकम् । ऋक्संख्या चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृता—“ शौनः-
शेषमाख्यापयत ऋचो गाथामिश्राः परःशताः परःसहस्रा वा ” इति । विधत्ते—

“ मारुतस्य चैकविंशतिकपालस्य वैश्वदेव्यै चाऽऽपिक्षाया अग्नये स्विष्ट-
कृते समवद्यति । देवताभिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

समवद्यति समस्यैकीकृत्यावद्येत् । तेनोभयतः कर्मद्वयेऽवस्थिताभिर्देवताभिरे-
वैनं यजमानमुभयोः पार्श्वयोः पालितवान्भवति ।

अपां नप्त्रे इति । कल्पः—“ अवभृथेन प्रचर्यापां नप्त्रे स्वाहेत्यप्सु शुहो-
त्यूर्जो नप्त्रे स्वाहेत्यन्तरा दर्भस्तम्बे स्थाणौ बल्मीकवपायां वा हुत्वाऽग्नये गृह-
पतये स्वाहेति मत्पेत्य गार्हपत्ये हुत्वा ” इति ।

अपां नप्त्रे नपातयित्रे विनाशमकुर्वते बह्व्ये । न खल्वग्निरपो नाशयति किं-
तूपादयति । अग्रेराप इति सृष्टिमकरणे श्रवणात् । ऊर्जो बलस्य नपातयित्रे
बह्व्य ऊर्जो नप्त्रे । उद्राभिना भुक्तेऽग्ने जीर्णे सति बलं वर्धते न वद्विनाशयते ।
विधत्ते—

“ अपां नप्त्रे स्वाहोर्जो नप्त्रे स्वाहाऽग्नये गृहपतये स्वाहेति तिस्र आहुती-
र्जुहोति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति (६) ” [ब्रा० का०
१ प्र० ७ अ० १०] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः संव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ बाहू अशौ हरेद्वाभ्यां भिवेति वरुणेति च ।
स्वाम्युपाहत्य बाहू सं वैश्वदेव्यां पसादयेत् ॥
क्षत्राऽऽसन्धां तु स्वादिर्यां कृत्यर्धावाससंस्तृदिः ।
स्थोना स्वामी समागत्य भा त्वा तत्रोपसीदति ॥
नि षोपविष्टं समन्त्य ब्रह्माश्नन्वर्धुर्भूरयेत् ।
मत्याह सोऽपि त्वमिति ब्रह्मा हेता च सामगः ॥
राज्ञोका उत्तरं पाहुर्निन्द स्पर्धं स्वामिनंऽर्धेत् ।
दिशोऽक्षान्दापयत्यश्च सुश्लोक इति च क्रमात् ॥
संमहीता भागदुधः क्षत्ता चाऽऽहूयते त्रिभिः ।
अपां जुहोत्यप्सु दर्भे गार्हपत्ये त्रिभिः क्रमात् ।
अनुवाके षोडशोऽस्मिन्सर्वोर्विंशतिरितिः ॥ इति ।

अथ सीमांता ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ राजसूयेऽभिषेच्यारुधे मां ये देवनादयः ।
तच्छेषास्तेऽस्मिन्नाद्यां वा तच्छेषास्तस्य संनिधेः ॥
राजसूयकथंभावाऽनुवृत्तेः सर्वशेषता ।
कल्प्याऽऽकाङ्क्षाऽभिषेच्यस्य प्रक्रिया प्रबला ततः ॥

राजसूये पश्चिमोत्तमयागा बहवः प्रधानभूताः । तत्राभिषेचनीयारुधः कश्चि-
त्स्तोमयागः । तत्संनिधौ देवनादयः श्रूयन्ते—“ अक्षौर्दीव्यति राजसूयं जिनाति
शौनःशेषमारुधपयते ॥ इति । जिनाति जयति । बहुवचनक्षणे सामान्नातं
शुनःशेषविषयमुपाख्यानं शौनःशेषम् । तत्र संनिधिवलादेवनादयोऽभिषेचनी-
यारुधमिति चेन्मैवम् । राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षाप्राप्त्यनुवृत्त्यां विहिता देव-
नादयः प्रकरणेन राजसूयशेषाः । राजसूयश्च बहुयागात्मक इत्यत्र सर्वशेष-
त्वम् । न चाभिषेचनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवनादिष्वस्ति । ज्योतिष्टोमविकृति-
त्वेनातिदिष्टैः प्राकृतान्जैरेव तदाकाङ्क्षानुवृत्तेः । संनिहितविधिनलादाकाङ्क्षो-
त्थाप्यत इति चेत् । अत एवाऽऽकाङ्क्षारूपमवान्तरप्रकरणमादौ परिकल्प्य
तद्वद्वारा वाक्यलिङ्गभूतिकल्पनया संनिधिविप्रकृत्यते । राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु
महाप्रकरणं क्त्वत्वादेकया कक्षया संनिकृत्यते । तस्मात्प्रकरणेन संनिधि-
भावात्सर्वशेषा देवनादयः । पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

■ अभिवेष्यमाकृताङ्गन्समाप्तौ देवनादिकम् ।

मध्ये वा पूर्वधत्सर्वसमाप्तौ देवनादयः ॥

अभिवेषकोऽपकृष्टोऽस्मात्पूर्वं प्रत्यक्षपाठतः ।

देवनाद्यास्ततो मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रतः पुरा ॥ ”

राजसूये सोमयागस्याभिवेषचनीयस्य संनिधौ देवनशौभःशेषोपाख्यानाभि-
षेकाः क्रमेणाऽऽम्नाताः । तत्राभिवेषचनीये चोदकमाप्तमङ्गजातं नारिष्ठन्यायेन
प्रथमं संपाद्य पश्चाद्देवनादयः कार्या इति प्राप्तं ब्रूमः—माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्याभि-
षिच्यत इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽभिवेषकोऽपकृष्टः । अभिवेषकात्पूर्वं
माषित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठमाहम् । ततो माहेन्द्रस्तोत्रादपि पूर्वस्मिन्काष्ठे
प्रयाजाधारबद्धिदेवनादीनामपकर्षः कर्तव्यः । चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ एकस्यैवाभिवेष्यस्थ तदङ्गं निखिलस्य वा ।

राजसूयस्यापकर्षादायः प्रक्रिययोत्तरः ” ॥

यदेतद्देवनादिकमङ्गनमित्युक्तं तदेतदभिवेषचनीयस्य सोमयागस्यैकस्यैवाङ्गम् ।
कृतः । अपकर्षात् । यद्यप्यभिवेषचनीयविधेरूर्ध्वं तत्संनिधौ देवनादय आम्नाता-
स्तथाऽप्यभिवेषचनीयमध्ये तेऽपकृष्यन्ते । माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति
वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिवेषो माध्यंदिनसवने स्तोत्रकालेऽपकृष्यते । तस्मि-
न्पकृष्टे सति ततः पूर्वमाम्नातानां विदेवनादीनामर्थसिद्धौऽपकर्षः । ततो माहेन्द्र-
स्तोत्रादेववाभिवेषचनीयप्रयोगान्तःपातित्वादेवनादिकमाभिवेषचनीयस्यैवाङ्गमिति पा-
थे ब्रूमः—किं तदङ्गत्वे संनिधिः प्रमाणं किंवा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तरप्रकरणम् ।
उभयथाऽपि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य पञ्चलत्वादेवनाविकं राजसूयस्याङ्गम् ।
राजसूयशब्दस्यानुमत्यादीन्सर्वान्यागानाभिधत्ते । तस्मात्सर्वेष्वमेतदङ्गम् । अनुष्ठानं
तु राजसूयमध्ये क्वचिदपेक्षितमिति वचनबलादभिवेषचनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले
तदनुष्ठीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(राजसूयविषयाणां संसृषां दशसंख्याकहविषां विधिः)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा
सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा सावित्रं द्वाद-
शकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा पौष्णं चरुं
श्यामो दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो
दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा वारुणं
दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा सौम्यं चरुं
धनुर्दक्षिणा त्वाष्ट्रमष्टाकपालं शुण्ठो दक्षिणा
वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणा (१) ॥

(आग्नेयं हिरण्यं सारस्वतं द्वित्रिंशारिं वात्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

बोडशे जितवतो राज्ञ इतरसेव्यत्वरूप उपचारो वर्णितः । सप्तदशे संसृषां
हवींषि दशसंख्याकानि विधीयन्ते—

आग्नेयमिति । उपरतस्तनपाना वत्सतरी । शुक्रकायः शुण्ठः । तान्मेतानि
हवींषि प्रशंसति—

“ वरुणस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । तत्संस्तुज्झिरनु सम-
तर्पत् । तत्संस्तुपां स संस्तुप्वम् । अग्निना देवेन प्रथमेऽहजनु प्रायुङ्क्त । सर-
स्वत्या वाचा द्वितीये । सवित्रा प्रसवेन तृतीये । पूष्णा पशुमिश्चतुर्थे । बृहस्प-
तिना ब्रह्मणा पञ्चमे । इन्द्रेण देवेन षष्ठे । वरुणेन स्वया देवतया सप्तमे (१) ।
सोमेन राजाऽष्टमे । त्वष्ट्रा रूपेण नवमे । विष्णुना यज्ञेनाऽऽप्नोत् । यत्संस्तुपो
प्रथमि । इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आप्नोति ” [जा० का० १ प्र० ८
अ० १] इति ।

(राजसूयविषयाणां संसृपां दशसंख्याकहविषां विधिः)

सुषवाणस्य सुष्ठु सोममभिषेचनीयकर्मण्यभिषुतवतो वरुणस्येन्निष्यसामर्थ्यं दशधा भूत्वा परापतद्दिनष्टम् । स च वरुणस्तादिन्निष्यं संसृप्शन्दाभिहितैर्यथोक्तहविर्भिरनुक्रमेण सम्यक्प्राप्तवान् । सम्यक्सृप्यते माप्यते दीर्यमाभिरग्न्दादिभिर्देवताभिरिति संसृपो देवतास्तासां हवींष्यपि तन्नामकानि । स वरुणः प्रथमेऽहनि देवेन द्योतनात्मकेनाग्निना सहाष्टाकपालं प्रायुङ्क्ताऽऽग्नेयमष्टाकपालं निरवपत्तिर्थाः । द्वितीयेऽहनि वायुपथा सरस्वत्या चरुं निरवपत् । तृतीये प्रसवकारणेन सवित्रा सह द्वादशकपालं निरवपत् । चतुर्थे पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा सह चरुं निरवपत् । पञ्चमे ब्राह्मणाभिमानीना बृहस्पतिना सह चरुं निरवपत् । षष्ठे द्योतनात्मकेनेन्द्रेण सहैकादशकपालं निरवपत् । सप्तमे स्वकीयदेवतारूपेणातितकल्पगतवरुणेन सह दशकपालं निरवपत् । अष्टमे राज्ञा यजमानेन सोमेन सह चरुं निरवपत् । नवमे रूपवता त्वष्टा सहाष्टाकपालं निरवपत् । दशमे यज्ञरूपेण विष्णुना सह त्रिकपालं निरुप्य तदिन्द्रियमाप्नोत् । यदि यजमानस्यापि संसृपो यागा भवेयुस्तदाऽसौ यजमान इन्द्रियसामर्थ्यं प्राप्नोतीति । उत्पत्तिविधिभिर्दिहितानां संसृपामनेनार्थवादेन भिन्नदिनानुष्ठानविधिरुच्यते । अन्यं प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ पूर्वा पूर्वा वेदिर्मवति ! इन्द्रियस्य धीर्यस्मावरुण्यै ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० १] इति ।

पूर्वा पूर्वादिगता दिनभेदेन बहुवेदित्वद्योतनार्था धीप्ता । तत्प्रकारश्चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—“ श्रोत्रे परेण सौमिकदेवयजनं दशभिः सप्तभिर्वा संसृपां हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति पूर्वं पूर्वं देवयजनमध्यवस्थति यत्र * पूर्वस्याऽऽहवनीयस्तत्रोत्तरस्य गार्हपत्य उक्तमायाः प्राग्वंश आहवनीयो नहिर्गार्हपत्यः ” इति ।

अष्टमनवमदशमानां हविषां स्वस्वदिनेषु कञ्चित्कालविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति । सोमो वै रेतोधाः । रेत एव तद्वशाति । अन्तरा त्वाष्ट्रेण । रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि विकरोति । उपरिष्टाद्वैष्णवेन ।

* ख. पुस्तकटिप्पण्यां “ पूर्व आहवनीयस्तत्रोत्तरो गार्हपत्यः ” इति पाठः ।

१ ख. घ. ङ. च. “न्द्रियं सा” । २ क. पूर्वपूर्वदे” । ३ ख. घ. च. पूर्वदे” ।

(राजसूयविधायो संसृपां दशसंख्याकहविषां विधिः)

यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवातन्तः प्रतिविष्टति (२) ” [भा० का० १ म० ८ अ० १] इति ।

अभिषेचनीयास्तोमयागादूर्ध्वं दशपेयः सोमयामः कर्तव्यः । तस्य च संसृ-
प्यागसंचन्धिनि सप्तमेऽहन्येका दीक्षा कर्तव्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसदः
कर्तव्याः । तत्र प्रथमोपसदिन उपसद्यागात्पूर्वं सौम्याख्येन संसृपाऽष्टमहविषा
प्रचरेत् । मध्यमोपसदिने पौर्वाहिकापराह्निकोपसदोर्मध्ये त्वाष्ट्रेण नवमहविषा
प्रचरेत् । तृतीयोपसदिने पौर्वाहिकापराह्निकोपसदावनुष्टाधोपरिष्टाद्वैष्णवेन दश-
महविषा प्रचरेत् । सोपस्य रेतोधारणहेतुत्वात्प्रथमतस्तत्प्रयोगे यजमानो रेतो
दधाति । ततस्त्वष्टुः प्रयोगे सति ब्रूतं रेतोऽवष्टभ्य त्वष्टा रूपाणि विविधानि
करोति । विष्णोर्यज्ञरूपत्वाद्गन्ते तद्धविःप्रयोगे सति यजमानो राजसूयादूर्ध्वमपि
यज्ञानुष्ठान एव प्रतिष्ठितो भवति । दशपेयतन्त्रमध्ये यथाणां हविषामनुष्ठानमा-
पस्तम्बेन स्पष्टीकृतम् । अपराह्णे दशपेयस्य तन्त्रं प्रक्रमयतीत्युपक्रम्यैवं पठ्यते—
“ एका दीक्षा दिक्षु उपसदः पुरस्तादुपसदां सौम्यं चरुं निर्वपति अन्तरा त्वाष्ट्र-
मष्टाकपालमुपरिष्टाद्वैष्णवं त्रिकपालम् ” इति ।

अथ भीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरोदिति ।

अङ्गनाङ्गिभावः कालो वा वाक्यादाद्यः प्रतीयते ॥

पुरस्तादिति कालोऽत्र भावी(ति) कालविधिस्तदः ।

नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरेष्टिवत् ” ॥

राजसूये संसृप्यशब्दवाच्यान्याग्रेयाष्टाकपालादीनि दश हवीष्यान्मातानि ।
तेष्वष्टमनवमदशभागि सौम्यत्वाष्ट्रवैष्णवानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाग्रापते—“ पुर-
स्तादुपसदां सौम्येन प्रचरति । अन्तरा त्वाष्ट्रेण । उपरिष्टाद्वैष्णवेन ” इति ।
योऽयं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्नुपदिष्टानामुपसदायादिमध्यादसानेषु सौम्यादीनां
त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन बोध्यते । ततो वाक्यात्सौम्यादीन्पुपसदामङ्गनातीति
पाठे ब्रूमः—उपसदामिति षष्ठ्याः कालवाचिना पुरस्तादिति शब्देनान्वयात्सौ-
म्यादीनां कालविशेषसंबन्धपरमिदं वाक्यं न त्वङ्गनाङ्गिभावपरम् । ततो न
कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकं किंत्वनुमत्यादिवत्प्रधानम् ॥

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति पु-
ण्डरिस्रजां प्र यच्छति दशभिर्बत्सतरैः सोमं
क्रीणाति दशपेयो भवति शतं ब्राह्मणाः
पिबन्ति सप्तदश* स्तोत्रं भवति प्राकाशाव-
ध्वयं वे ददाति स्रजमुद्गात्रे रुक्म* होत्रेऽर्धं
प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्यां द्वादश पठौहीर्ब्रह्मणे व-
शां मैत्रावरुणायर्धं ब्राह्मणाच्छ*सिने
वाससीनेष्टापोतृभ्यां स्थूरि यवाचितमच्छा-
वाकायानइवाहमग्निं भार्गवो होता भवति
आयन्तीयं ब्रह्मसामं भवति वारवन्तीयमग्नि-
होमसाम* सारस्वतीरपो गृह्णाति (१) ॥

(वारवन्तीयं चत्वारि व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सप्तदशो संसृपां हवींष्युक्तानि । अष्टादशे दशपेय उच्यते । तत्र दीक्षातो-
मकययोश्चोदकप्राप्तं दिनमेदमपवदितुं विधत्ते—

सद्य इति । प्रकृतावप्सु स्नात्यपोऽश्वासीति यदिहितं तदपवदितुं विधत्ते—

पुण्डरिस्रजामिति । तदेतत्सूत्रकारः स्पष्टी चकार—“अपो दीक्षायाः स्थाने
द्वादशपुण्डरीकां स्रजं प्रतिमुञ्चते” इति । प्रतिमोचयेदित्यर्थः । तदेतत्प्रशंसति—

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्)

“ जामि वा एतकुर्वन्ति । यत्तद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति ।

पुण्डरिसजां म यच्छत्यजामित्वाय । अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः । अप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन् । तत्पुण्डरीकमभवत् । यत्पुण्डरिसजां मयच्छति । साक्षा-
देव दीक्षातपसी अवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० २] इति ।

चोदकमाह्वानि हिरण्यवाप्तःप्रभृतीनि दशविधकयद्रव्याण्यपवादितुं विधत्ते—

दशभिरिति । वत्सवरा उपरतस्तनपानाः । अत एव सूत्रकारो विशिनष्टि—

“ दशभिर्वत्सवरैः सोमं क्रीणाति ” इति । अव संख्यां प्रशंसति—

“ दशभिर्वत्सवरैः सोमं क्रीणाति । दशाक्षरा विराट् (१) । अक्षं विराट् ।
विराजैवाजाद्यमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० २] इति ।

साण्डत्वं विधाय प्रशंसति—

“ मुष्करा भवन्ति सेन्द्रत्वाय ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० २] इति ।
सेन्द्रत्वमिन्द्रियसामर्थ्यसहितत्वम् । प्रधानं कर्म विधत्ते—

दशपेयं इति । दशसु वैकृतचमसेषु पातव्यः सोमरसो यस्मिन्कतौ स
कृतुर्दशपेयः । यद्वा—एकैकस्मिन्पात्रे दशभिर्ब्राह्मणैः पातव्यः सोमो यस्मि-
न्स दशपेयः । एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रकार आह—“ शोभते पात्रसंसादनकाले दश
चमसानधिकान्प्रयुनाकि तानुचयनकाल उच्यति भक्षणकाले दश दशैकैकस्मि-
न्चमसे ब्राह्मणाः सोमपाः सोमं भक्षयन्ति ” इति । तं विधिं प्रशंसति—

“ दशपेयो भवति । अजाद्यस्यावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ०
२] इति । विधत्ते—

शतमिति । एकैकस्मिन्पात्रे दश दश ब्राह्मणा इति विहित्वा शतं ब्राह्मणाः
पिबन्ति । प्रशंसति—

“ शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये
प्राप्तिविश्रति ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

सप्तदशमिति । अस्मिन्कतौ यद्यस्तोत्रं तस्य सर्वस्य सप्तदशस्तोत्रैस्त्वमेव
कुर्मासु । प्रशंसति—

“ सप्तदश स्तोत्रं भवति । सप्तदशः प्रजापतिः (२) । प्रजापतेराप्तवै ”
[ब्रा० का० १ प० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

प्राकाशाविति । प्राकाशौ सुवर्णदर्पणौ । प्रशंसति—

“ प्राकाशावध्वयंवे ददाति । प्राकाशमेवैनं गमयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । हिरण्यसज्जो दानं विधत्ते—

स्रजमिति । तथा च सूत्रकारः—“ दक्षिणाकाळे हिरण्यप्राकाशावध्वयंवे ददाति हिरण्यस्रजमुद्गात्रे ” इति । प्रशंसति—

“ स्रजमुद्गात्रे । ध्येवास्मै वासयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

अस्य यजमानस्य व्येव विशिष्टमेव दुकूलादिकं वासयति उत्तरीयत्वेनाऽऽ-
च्छादयति । वरुणस्य स्वर्णभरणस्य दानं विधत्ते—

रुक्ममिति । प्रशंसति—

“ रुक्मः होत्रे । आदित्यमेवास्मा उन्नयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । उदयं प्रापयतीत्यर्थः । विधत्ते—

अश्वमिति । ददातीत्यनुषज्यते । द्वाभ्यामेकद्रव्यदानं वाचनिकम् । प्रशं-
सति—

“ अथं पशूतोतुप्रतिहर्तृभ्याम् । प्राजापत्यो वा अश्वः । प्राजापतेराप्त्यै (३)” ।
ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

अध्वेधप्रकरणे प्राजापतेरक्षयश्चतत्परापतदिति श्रुतेरश्वस्य प्राजापत्यत्वम् ।

पालगर्भिणीनां गवां दानं विधत्ते—

हृदहोति । वासद्वाराऽभिवृद्धिसूचनादायुष्याभिवृद्ध्या प्रशंसति—

“ द्वादश पशौहीर्षसणे । आयुरेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । वन्ध्याया गोदानं विधत्ते—

वशामिति । वशाशब्देन बुद्धिस्थं वंशित्वमभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ वशां मैत्रावरुणाय । राष्ट्रमेव वश्यकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । रेतःसेचनसमर्थस्य गोदानं विधत्ते—

ऋषभमिति । ऋषभशब्देन बुद्धिस्थमिन्द्रियमित्यभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ ऋषभं ब्राह्मणाञ्छसिने । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । द्वाभ्यां प्रत्येकं वस्त्रदानं विधत्ते—

वाससी इति । धौतवस्त्रयोः शुद्धिहेतुत्वमभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ वाससी नेष्टपोतुभ्याम् । पवित्रे एवास्यैते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २]
इति । स्थूलस्य यवपूर्णशकटस्य दानं विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य दशमेयस्याभिधानम्)

स्थुरि यवाचितमिति । वारुणं यवमयं चरुमिति श्रुतत्वाद्यवधिर्न वरुणं स्वकीयभागप्रदानेन स्वकीयदेशान्तादहर्निःसारितवान्मवतीत्यभिप्रेत्य प्रशंसति—

“स्थुरि यवाचितमच्छावाकाय । अन्तत एव वरुणमववधत्वे (४) ” ।

[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

अनङ्वाहमिति । वक्त्रिद्वारकेणोभयोः संबन्धेन प्रशंसति—

“अनङ्वाहमग्नीध्रे । वक्त्रिर्वा अनङ्वान् । वक्त्रिर्ग्रीव । वक्त्रिनैव वक्त्रि यज्ञस्यो-
वरुण्ये ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

दर्शपूर्णमासस्योराभेयहविर्युक्तस्य शकटस्य वह्नादनङ्वाह्वाक्त्रिः । अग्नेरिन्व-
ताद्वाग्नीध्रेऽपि वह्निः । उभयोः संबन्धे सति वह्निरिन्वतेषानुद्वा यज्ञस्य वक्त्रि-
तादङ्कणमग्नीध्राद्युत्तिगतात् स्वाधीनं करोति ।

लोदकप्रापं होतृसामान्यादिकं वाधितुं विशेषान्विधत्ते—

भार्गवो होतेति । प्रकृतौ यः कोऽपि होतृत्ववापि तत्प्राप्तौ भृगुगोत्रोत्पन्न-
महेति विशेष्यते । प्रकृतौ वासणाच्छंसिनं प्रत्याग्यस्तोत्रे मायवसाम्नो विहि-
तवाचदमवादाय आयन्तीयं सामात्रं विधीयते । आयन्त्य इव सूर्यमित्यस्यामृच्यु-
त्पत्तौ साम आयन्वीयम् । प्रकृतौ यज्ञायाज्ञेयस्याग्निहोमसामत्वान्नदोषं वारव-
न्तीयं साम विधीयते । अर्थं न तत्र वारवन्त्वमित्यस्यामृच्युत्पत्तौ वारवन्तीयं साम ।
प्रकृतौ वहन्तीनां गृह्णातीति प्रवाहमाधगतानामर्षा वसवीवरित्वादवापि तत्प्राप्तौ
सरस्वतीगता एवाऽऽपो विधीयन्ते । इन्द्रवीर्यत्वेन त्रयं प्रशंसति—

“इन्द्रस्य सुपुवाणस्य वेधेन्विर्यं वीर्यं परापतत् । भृगुस्तृतीयमववत् । आय-
न्तीयं तृतीयम् । सरस्वती तृतीयम् । भार्गवो होता भवति । आयन्तीयं ब्रह्मसामं
भवति । वारवन्तीयमाग्निहोमसामम् । सारस्वतीरपो गृह्णाति । इन्द्रियस्य वीर्य-
स्यावरुण्ये ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

मायवसामिन्द्रवीर्यात्वाभावेनाव स्तुतेरभवदित्वाग्नेन सह स्तोतुं आयन्तीयमपि
गुणवत्प्रदीप्यते—

“इन्द्रवीर्यं ब्रह्मसामं भवति । इन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं भवति । वारवन्ती-
यमाग्निहोमसामम् । इन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं वारवति (५) ” । [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० २] इति ।

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्)

सापनाम्नि श्रयतिधातोः प्रतीतत्वाद्यजमानेन दीर्यमाश्रीयते । द्वितीयनामि
वारयितुवप्रतिवेरस्मिन्वजमाने प्रयुक्तं वैरिर्वीर्यं निवारितं भवति ।

अत्र प्रीमांसा ।

एकावशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

दशपेये चाभिषेचनीये तन्मं भिदाऽथवा ।

कयसाहित्यतस्तन्मं कालमेदेन भिषता ॥

राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ । तयोरङ्गानुष्ठानं तन्मेण
कार्यम् । कुतः । कयस्याभिन्नत्वात् । ‘ सह सोमौ कीणावि ’ [इति] अभिषे-
चनीयस्य यदा सोमकयस्तदैव दशपेयस्यापि सोमे केतव्ये सति कयात्पूर्वमा-
विना दशपेयाङ्गानामपकर्षात्तन्मं स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः—भिषकादीनयोरभिषे-
चनीयदशपेययोरङ्गानां भेदो मुक्तः । संसृष्टान्दवाध्याभ्यो दशम्य इष्टिम्य ऊ-
र्ध्वमपराह्णे दशपेयस्योपक्रमः । ताभ्यः प्राचीनेऽयन्तव्यवहिते कालेऽभिषेचनीयः ।
न च कयसाहित्यमस्ति । ‘ सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं कीणन्ति ’ इति दश-
पेये कयस्य सद्यस्कालत्वाभिधानात् । सह सोमाविविषचनेन कयार्थसंवादे सा-
हित्यं विवक्षितम् । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

राजसूये कृषित्कर्तुर्भूमसो दशभिर्जनैः ।

भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ॥

आद्यो भाना(ना)स्तंस्त्वयैकजातोर्विषाः शतं दश ।

चमसानद्युरित्युक्त्या राजपार्श्वं च विप्रगम् ॥

राजसूये दशपेयनामके भागे भूयते—“ दश दशैकैकं चमस्यनुसर्पन्ति ”
इति । तत्र यजमानस्य राजन्यस्य भक्ष्यसः सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्मक्षणीयः ।
दशैतित्त्वया(रव्य)या जात्येकत्वप्रतिभानात् । तथा हि—दशपेयस्य व्योवि-
ष्टोमविकृतित्वात्प्रकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम् । प्रकृतौ च यजमानचमसस्य
भिन्नजातिभिर्मक्षणं नास्तीत्यत्रापि तथैव प्राप्तम् । यद्यत्र दशैवि विशेषो
विधीयते तर्हि प्राकृतं भक्षकसंख्यामात्रं निवर्त्यतां न त्येकजातीयत्वम् । तस्मा-
द्वाजिन्यो यजमानो राजन्यैर्नवभिः सह भक्षयेदिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतितः

(राजसूयसंबन्धिनो दक्षामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यवृत्तहवीषि वेत्येतेषां विधिः)

प्राप्तेषु दशसु वयस्येषु भक्षणायानुत्तर्पणं पुरुषाणां दश दशोतिर्बाण्डयः प्रतिव-
मसं दशसंख्यां विधायाथसिद्धां शतसंख्यामनूय संकषेयानां सर्वेषां ब्राह्मण्यं
विधीयते—“ शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति ” इति । तथा सति यजमानस्यापि राज-
स्यस्य यत्र भक्षो नास्ति तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः । तस्माद्ब्राह्मणा एव
भक्षकाः । दशभाष्यायस्यै तृतीयपादे चिन्तितम्—

किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः कृत्स्नस्याऽऽभ्यर्च्ये ददाति ।

ददातिषोमात्कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः ॥

राजसूये श्रूयते—“ हिरण्यमौ प्राकाशावभ्यर्च्ये ददाति ” इति । प्राकाशौ
दीपस्तम्बावित्येके । दर्पणावित्यपरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्व्यस्य बाधकौ,
जटाभ्यर्च्यभागस्यैव । तत्र प्राकाशौ ददातीतिकर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रुतिकृतेन
दानसंबन्धेन प्राकाशावभ्यर्च्य इतिवाक्यकृते पुरुषसंबन्धेऽप्योदिते सति देवद-
स्यपतीतेर्देवान्तरस्य कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वः पक्षः । अभ्यर्च्ये ददातीतिसंभदा-
नकारकवाचिचतुर्थीश्रुतिकृतस्य दानक्रियासंबन्धस्यापवादितुमशक्यत्वासंभदानवि-
शिष्टदानक्रियासंबन्धेऽपि द्वितीयाश्रुतेरविरोधादभ्यर्च्यभागस्यैव बाध इति राश्यान्तः ॥

इति श्रीपरत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णायजुर्वेदीय-

वैतिरीयसंहिताप्राये प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठके-

छादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

आमेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षि-
णेन्द्रमेकादशकपालमुपभो दक्षिणा वैश्वदेवं
चरुं पिशङ्गि पष्ठौही दक्षिणा मेधावरुणीमा-
मिक्षां वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शिति-
पृष्ठो दक्षिणाऽऽदित्यां मरुहां गर्भिणीमा लं-
भते मारुतीं पृश्नि पष्ठौहीमश्विन्यां पूज्जे

(राजसूयसंबन्धिनो दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतहवीषि चेत्येतेषां विधिः)

पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति सरस्वते

सत्यवाचं चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरो-

डाशं द्वादशकपालं तिस्रधन्वं शुष्कहृतिर्द-

क्षिणा (१) ॥

(आग्नेयः हिरण्यमैन्द्रं वैश्वदेवं विशङ्कगं सप्तचत्वारिंशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहकंड-

ष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अष्टादशे दशपेयोऽभिहितः । एकोनविंशे दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सति
वानां हवीषि च विधीयन्ते । तत्राऽऽदौ पञ्च हवीषि विधत्ते—

आग्नेयमष्टाकपालमिति । विशङ्कगं पिङ्गलवर्णां ।

दिग्भ्यास्थापनप्रयुक्तोन्मादपरिहारेणावेष्टिविधिं प्रस्तौति—

“ ईश्वरो वा एव दिशोऽनून्मदितोः । यं दिशोऽनु व्यास्थापयेन्नि । दिशा-
मवेष्टयो भवन्वि । दिक्ष्वेव प्रविदिष्ठत्यनुन्मादाय ” [भा० का० १ म० ८
अ० ३] इति ।

यं यजमानमध्वर्युः प्रस्थापयत्येष यजमानो दिशोऽनुधाप्य दिग्भ्यमेणोन्मदि-
तोरुन्मतो भवितुमीश्वरः प्रभुर्भवति । विधिवाक्यावंगतं देवतापञ्चकं प्रशंसति—

“ पञ्च देवता यजति । पञ्च दिशः । दिक्ष्वेव प्रवितिष्ठति ” [भा०
का० १ म० ८ अ० ३] इति ।

आग्नेयादीनां चतुर्णां मध्य एकैकयागादूर्ध्वं पञ्चमहविषि आभिर्धारणं विधत्ते—

“ हविषो हविष इष्ट्वा बार्हस्पत्यमभिधारयति । यजमानदिक्षो वे नृह-
स्पतिः । यजमानमेव तेजसा समर्धयति (१) ” । [भा० का० १ म० ८
अ० ३] इति ।

यजमानस्य देवता उक्ता अग्न्यादयश्चतस्रस्तान्यो हितो यजमानदेवतः ।
अवेष्टीर्विधाय द्विपशुयुक्तं पशुबन्धकर्म विधत्ते—

(राजसूयसेवन्विनी दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतहवीषि चेत्येतेषां विधिः)

आदित्यां मल्हामिति । आदितिवैवता यस्याः सेत्यादित्या मल्हा मणिजा
गलस्तमयुक्तित्यर्थः । पुभिरल्पतनुः श्वेतवर्णा वा ।

आदितेभूमित्वेन राष्ट्रत्वं मरुतां च वैश्वत्वपक्षलदुर्कं तदेतदभिधेयं पशंसति—

“ आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं पृष्ठौहीम् । विशं
वैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

कथ्यमानेन विशः सम्पत्स्वं सस्यानिष्पादकत्वेन राष्ट्रं स्य सम्पत्स्वम् ।

पादित्यं क्रमे पशंसति—

“ आदित्यया पूर्वया प्रचरति । मारुत्योत्तरया । राष्ट्रं पूर्वं विशमनुब्र-
धाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

आभाषणस्य चोदकप्राप्तमुच्चध्वनित्वमादिश्यागेऽनूद्यापवादितुं विधत्ते—

“ उपैरादित्याया आ भावयति । उपाशु मारुत्यै । तस्माद्राष्ट्रं विशम-
तिषदति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

यस्माद्राष्ट्ररूपायामादित्येष्टावुच्चध्वनित्वनिर्दिष्टार्था मारुतीष्ठाकुपांशुध्वनित्वस्या-
ल्लोकेऽपि राष्ट्रमुज्जित्य तत्पालको राजादिः सहस्रकरदत्ताय विशमतिवदति ।
निर्मस्तपतीत्यर्थः । पूर्वोक्तं पशुविशेषणं पशंसति—

“ गर्भिण्यादित्या भवति (२) । इन्द्रियं वै गर्भः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः ।
अगर्भा मारुती । विद्वै मरुतः । विशमेव निरिन्द्रियामकः ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ३] इति ।

गर्भस्येन्द्रियकार्यत्वादिन्द्रियत्वं तेन गर्भेण राष्ट्रगता ब्राह्मणक्षत्रियमजा
इन्द्रिययुक्ता भवन्ति । मारुत्या गर्भराहित्येन वैश्या निरिन्द्रिया इतरापेक्षया
क्षीणसामर्थ्या भवन्ति । ननु पृष्ठौही बालगर्भिणीत्यसल्लदुर्कं कथमगर्भा मारुती-
तीहोच्यते । नायं दोषः । पञ्चवर्षीया अपि पृष्ठौहीशब्दाच्चापत्वात् ।

पशुबन्धं विधाय सात्यदूतानां हवीषि विधत्ते—

अश्विन्यां पूष्ण इति । पूष्णे चेति देवतासमुच्चयो द्रष्टव्यः । सत्यं वक्तीति
सत्यवाक्सस्यै सरस्वधामकाय देवाय । सत्यमसवायामौघानुज्ञाय । वितुमिरिषु-
भिर्मुक्तं धनुस्तिस्तुधन्वं तत्पक्षेपाय निर्मिता शुष्कदतिः । तदुभयमत्र देयम् ।

तेषु हविःषु प्रथमं पशंसति—

“ देवासुराः स्यता आसन् । ते देवा अभिनोः पून्वाचः सत्यं संनि-
धाय । अनुतेनासुरानभ्यभवन् । तेऽश्विन्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपाल विर-

(राजसूयसंयन्त्रिमां विशामवेष्टयः पशुद्वयं सत्यदूतहविषि श्रेयतेषां विधिः)

वपन् । द्रवो वै ते वाचः सत्यमवाकन्धव (३) । यदधिभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । अनृतेनैव भ्रातृव्यान्मभिभूय । वाचः सत्यमवरुन्धे ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

वाचः संवन्धि यस्तस्यममृतपरित्यागेन भावजं तत्सर्वं स्वकीयमश्विनोः पुष्णि-
च निक्षेपस्त्रेणावस्थाप्य युष्माकं हनिष्याम इत्यनृतेन वचनेनासुराणामभे-
भायां कृत्वा तद्विधात्तेन युज्यसंनहं परित्यज्य कदाचिन्निर्झाणानसुराभिहतवन्तः ।
ततोऽमृतदोषपरिहारकमेवंनिक्षिप्तं वाचः सत्यं यहीतुमाश्विनोः पूष्णः स्वोक्तो-
चस्त्वं पुरोडाशं निरुप्य तत्सत्यं स्वाधीनं कृतवन्तः । तद्वद्यजमानस्यापि दृष्ट-
व्यम् । द्वितीयं हविः प्रशंसति—

“ सत्यमेव सत्यवाचे वरुम् । पूर्वमेवोदितम् । उत्तरेणाभिगृणाति ” [भा०
का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

पूर्वं प्रथमहविःप्रशंसार्थं वाचः सत्यमवरुन्धे इति यदुक्तं तदेवोत्तरेण सत्य-
वाच इत्यनेन देवतादिशेषणेन विधिवाक्यविशेषो गुणाति उच्यतेत्यति ।
अयोऽनेनापि यागेन सत्यस्वीकार एव दृष्टो भवेतीत्यभिप्रायः ।

सत्यप्रसवायेत्येतद्विशेषणं प्रशंसति—

“ सविने सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं प्रसूत्यै ” [भा० का०
१ प्र० ८ अ० ३] इति । विधत्ते—

“ दूतान्महिष्योति । आविद एता भवन्ति । आविदमेव नं गमयन्ति । अथो
दूतेभ्य एव न छिद्यते ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

प्रतिराजभ्यो दूतान्प्रेषयति । एते दूता आविदो भवन्त्येतदीयं यासनमा
समन्ताद्वेदयन्ति रुधापथंतीत्याविदः । तेन दूतप्रेषणेनैवं यजमानमाविदं गमयन्ति
आ समन्ताद्वेद्यते रुधाप्यथ इत्याविरकीर्तिस्तां प्रापयन्ति । किंचार्थं दूतेभ्यो न
विच्छिद्यते सर्वतः प्रेषयितुं कदाचिद्दूता न लभ्यन्त इत्येवं विच्छेदो न भवति,
किंतु सर्वदा नह्यो दूताः संनिहिता भवेन्ते । दूतप्रेषणप्रकारः सूचकरेण
स्पष्टीकृतः—“ तान्मभ्यवस्त्राय प्रतिराजभ्यः महिणोत्यभ्यविक्षि राजाऽभूव-
मित्यावेदयते ” इति । तानि तिसृधन्वादीनि दक्षिणाव्याप्यभ्यवस्त्रायामित
आक्रम्य स्नात्वा तानि प्रतिराजभ्यो वक्षयितुं दूतहस्ते दत्त्वा प्रेषयति । स च
दूतो राज्ञ एतद्वचनं तेषामग्रे कथयति—अभिषिक्तोऽस्मि युष्माकं सर्वेषां राजाऽ-
भूवामिति । दक्षिणां प्रशंसति—

(राजसूयसंनिविता विश्रामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतहवीषि चेत्येतेषां विधिः)

“ तिसुधन्वः शुष्कदृतिर्दक्षिणा समृद्धयै (४) ” । [भा० का० १

प्र० ८ अ० ३] इति ।

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

राजसूयं प्रकल्पेष्टिरवेष्ट्याख्या श्रुताऽत्र तु ।

विप्रक्षत्रियविद्भेदाद्धविषां व्यत्ययः कवे ॥

विप्रादेरनुवादः स्वात्प्रापणं वाऽनुवादगीः ।

व्यत्ययाम प्रमाणां च राजत्वात्प्राप्तिरस्ति हि ॥

न राज्ययोगाद्राजत्वं क्षत्रियवत्कृतं ततः ।

अप्राप्तप्रापणात् (णं त) स्माच्च रथं वस्तुत्यदा ॥

राजसूयप्रकरणे काश्चिदिष्टिरवेष्टिनामिका श्रूयते—“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्बपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमूषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गो पष्ठौही दक्षिणा भैत्रावरुणीमामिक्षां वंशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपुष्टो दक्षिणा ” इति । तस्यापेवेष्टौ हविषां कव्यव्यत्ययः श्रूयते—“ यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्यतो निधायाऽऽहुतिर्माहुतिं हुत्वा तमभिवारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ” इति । एव यथा पूर्वाधिकरण ऐन्द्र-
नायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यद्विशब्दयुक्तेन वाक्येन रथंतरं निमित्तत्वेना-
श्रूयितम्, एवमत्रापि प्रथमस्थाने श्रूयमाणं बार्हस्पत्यं चरुं मध्ये तृतीयस्थाने
स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतन्निमित्तदयानुवधे । द्वितीयस्थाने श्रुतस्यैन्द्रस्य
तृतीयस्थाने स्थापयितुं यदि राजन्य इत्यनुवादः । वैश्वदेवस्य तृतीयस्थाने
श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः । ननु राजकर्तृकराजसूये ब्राह्मण-
वैश्ययोः प्राप्त्यमावाचानुवादो युक्त इति चेन्न, तयोरापि राज्ययोगेन राज-
शब्दार्थत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—राजशब्दः क्षत्रियजातौ स्यात्, न तु राज्ययो-
गस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, प्रत्युत राज्यशब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
राज्ञः कर्मेति विगुह्य राजप्रातिपदिकस्योपरि प्रत्ययविशेषविधानात् । ब्राह्मण-
वैश्ययोः प्रजापालने राज्यशब्द औपचारिकः । तस्मादेवेष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ
पूर्वप्रजापालनेन प्राप्येते । ननु राजसूयस्य राजकर्मेत्वात्तदन्तर्गताया अवेष्टे-
रपि वधात्प्राप्तस्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यमश्रूयमिति चेन्नैवम् । अन्तर-

(राजसूयसंजन्विनां विशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्त्वदूतहवीनि चेत्येतेषां विधिः)

वेष्टौ तदसंभवेऽपि राजसूयाद्द्विहिः प्रयुज्यमानायामवेष्टौ वत्संभावात् । तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं प्रथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरे विधीयत इति न रथंतरादितुल्यत्वम् । यदिशब्दस्तु निपातरवादनशर्कोऽर्थान्तरवाची वेत्सु-
जेयम् । एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

अवेष्टावज्जन्तम्वत्वं भेदो वा लिङ्गतोऽग्रिमः ।

नोत्पत्तौ दक्षिणभेदालिङ्गं बाह्यप्रयोगम् ॥

राजसूयप्रकरणे श्रूयते—“ दिशामवेष्टयो भवन्ति = इति । ताभ्यावेष्टय उत्पत्तिवाक्यैरेवमाम्नायन्ते—“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणै-
न्दमेकादशकपालमूषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गुं पशौर्ही दक्षिणा मैत्रा-
वरुणीमामिक्षां वसा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणा ” इति ।
तास्त्वेष्टिषु तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानम् । कुतः । तल्लिङ्गान्—“ यदि ब्राह्मणो यजेत
बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिवारयेद्यादि राजन्य ऐन्वं
यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ” इति । तत्र मध्ये निधानं प्रयोगैक्यनिमित्तमिति
लिङ्गं, तदैक्याच्च तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः—उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयो-
गभेदावगमादङ्गानां भेदः । लिङ्गं तु बहिष्प्रयोगविषयम् । अस्ति च प्रयोगद्व-
यम् । राजसूयप्रकरणपाठादन्तःप्रयोग एकः । न च प्रकरणावृत्तकर्मः कर्तुं
शक्यः । राजसूयाङ्गभूतदिग्ब्यास्थापननिमित्तोन्मादपरिहाररूपेणार्थावादेन
तरसंनन्धावगमात् । तथा च श्रूयते—“ ईश्वरो वा एष दिशोऽनुन्मादितोः ।
यं दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिक्ष्वेव प्रवितिष्ठत्यनु-
न्मादाय ” इति । राजसूयाद्बहिष्प्रयोगस्त्वेतयाऽन्नाद्यकार्पं याज्येदिति
विहितः । न चासौ राजसूयान्तःपाती । यदि ब्राह्मण इत्यादिना वर्णत्रय-
संयोगावगमात् । राजसूये च ब्राह्मणैर्वैश्ययोरनभिकारात् । तस्माद्बहिष्प्रयोगे
तन्त्रमन्तःप्रयोगे भेद इति निर्णयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपराङ्क-

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(राजसूयविषाणां प्रयुजां हविषामभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं
सावित्रं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं त्वाष्ट्रम-
ष्टाकपालं वैश्वानरं द्वादशकपालं दक्षिणो रथ-
बाहनवाहो दक्षिणा सारस्वतं चरुं निर्वपति
पौष्णं चरुं मैत्रं चरुं वारुणं चरुं क्षैत्रपत्यं
चरुमादित्यं चरुमुत्तरो रथबाहनवाहो दक्षिणा (१) ॥

(आग्नेयं सौम्यं बार्हस्पत्यं चतुस्त्रिंशत्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

एकोनविंशे दिशामवेष्टयः पशुबन्धः सात्यदूतानां हवींषि शोकानि । अथ
विंशे प्रयुजां हवींष्युच्यन्ते । तत्प्रकारः सूत्रकारेण दर्शितः—“अपराह्णे षड्भिः
प्रयुजां हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति दक्षिणो रथबाहनवाहो दक्षिणा
शोभूते षड्भिरुत्तरो रथबाहनवाहः ” इति । तान्येतानि हवींषि विदधे—

आग्नेयमिति । रथस्य बाहनं रथबाहनमन्यच्छकटं यस्मिञ्शकटे रथत्वेनबोरग्र-
मवस्थाप्यते तस्य रथबाहनस्य शकटस्य बाहको दक्षिणो यो बलीविदोऽसौ पूर्वषट्के
दातव्यः । एवमुत्तरषट्केऽपि योज्यम् । अथ पूर्वषट्कगतं प्रथमं हविः प्रशंसति—

“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्माच्छिशिरे कुरुषञ्चालाः प्राञ्चो यान्ति”

[आ०का० १५०८अ० ४] इति ।

उपरिष्ठात्परकीयपक्षा उपन्यस्यन्ते “ मासि मास्येतानि हवींषि निरुञ्जानी-
त्याहुः ” इति । तत्प्रक्षानुसारेण फाल्गुनमासमारभ्य क्रमेणैकैकस्मिन्मास एकैकं
हविर्निर्वपणीयम् । तथा हि—फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः प्रागेव राजसूयमुपकल्प्य
पवित्रनामकमग्निष्टोममानुमतादीनि चानुष्ठाय फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामारभ्य वैश-
खेवरुणप्रथाससाकमेधांश्चतुर्षु मासेषु निष्ठाद्य द्वितीयस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां

(राजसूयविषयाणां प्रयुजां हविषामभिधानम्)

शुभासीरीयन्मृत्पूरीयादिकमनुष्ठायोत्तरदिनेषु देविकादीनि यथोक्तक्रमेण रस्मिनां हवींषि चानुष्ठाय फाल्गुनामावास्यायामभिषेचनीयार्थं दीक्षामित्वा तस्म दीक्षा वर्धनीयाः । तथा चाऽऽपस्तम्ब आह—“ तथाऽभिषेचनीयस्थोक्त्यस्य दीक्षाः प्रवर्धयति यथा संवत्सरस्य दशरात्रेऽवशिष्टे दशपेयो भविष्यति ” इति । स च दशपेयः संवत्सरं दशरात्रीरवशेष्य पञ्चम्यामुपक्रम्यते पञ्चभिर्दिनैर्निष्पाद्यत्वेन नवम्यां समाप्यते दशम्यां प्रातः सात्यदूतानि निरुध्मापराहणे प्रयुजां हवींष्यु-
पक्रमितव्यानि । तथा सत्याग्रयस्य फाल्गुनरूपो द्वितीयः शिशिरमासः प्राप्यते । तस्मिञ्शिशिरे तन्निर्वापाच्छिशिरद्वारा तद्धविः स्तुयते । कुरुपञ्चालदेशवर्तिनो राजानः प्राच्येषु देशेषु सस्यामिवृद्धिमवगत्य दिग्बिजयाश्च प्राञ्चः प्रयान्ति । यस्मादाग्नेयमागकालः शिशिरः सस्यामिवृद्धिहेतुस्तस्मात्प्राञ्चो यान्तीत्येवं स्तुतिः ।
ह्रितयिं हविः प्रशंसति—

“ सौम्यं चरुम् । तस्माद्वसन्तं व्यवसायाऽऽदधन्ति ” [जा० का० १५०८ अ० ४] इति ।

उक्तक्रमेण वासन्तिकयोः प्रथममासि सौम्यं चरुं निर्वपति । यस्मादक्षस्य देवता सोमोऽत्र चरणेज्यते तस्मात्प्रथमो वसन्तमास आगतोऽयमिति निश्चित्य प्राग्देशं जेतुं गता राजानस्तत्रत्यं धान्यं सर्वमुपहत्य स्वसेनामादधन्ति वसन्तः समुपस्थितः सम्यक्पक्वं समृद्धमन्नं कामं मुखदामिति वदन्तो हस्तेन सर्वां सेनां भेरयन्ति । तृतीयं हविः प्रशंसति—

“ सावित्रं द्वादशकपालम् । तस्मात्पुरस्ताद्यवानां सवित्रा विरुन्धते ” [जा० का० १५०८अ० ४] इति ।

यस्माद्वितीये वसन्तमासि सावित्रयागः कृतस्तस्मात्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि गता राजानः सवित्राऽनुज्ञाताः सन्तो यवानां विरुन्धते यवादीनि धान्यानि परकीयाणि विशेषेण विरुन्धते यथा कृषीवला न गृह्णन्ति तद्वदवरोधं कुर्वते । चतुर्थं प्रशंसति—

“ बार्हस्पत्यं चरुम् । सवित्रैव विरुध्य । वसन्ता यवानादधते ” [जा० का० १५०८अ० ४] इति ।

यस्मात्प्रथमे मीमे मासि बार्हस्पत्यागः कृतस्तस्माद्वसन्ता बृहस्पतिनाऽनुज्ञा-

(राजसूयविषयाणां प्रयुजां हविषामभिधानम्)

वाः सन्तो यवानादधते पूर्वं सवितृमसादाद्ये धवाः परदेशवर्निभ्यः कृषीवलेभ्योऽव-
रुद्धास्तान्सर्वानानीय स्वगृहेषु स्थापयन्ति । पञ्चमं प्रशंसति—

“ त्वाष्ट्रमष्टाकपालम् (१) । रूपाण्येव तेन कुर्वते ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये मीष्मे मासि त्वाष्ट्रयागः कृतस्तेन कारणेन रूपनिर्भाषा
त्वष्ट्राऽनुज्ञाताः सन्तो रूपाण्येव परकीयधानानां यथेष्टभोजनेन पुष्टिमन्येव
शरीराणि कुर्वन्ते । पञ्चं प्रशंसति—

“ वैश्वानरं द्वादशकपालम् । तस्माज्जघन्ये नैदाद्ये प्रत्यञ्चः कुरुपञ्चाला
यान्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वार्षिके प्रथमे मासि वैश्वानरयागः कृतस्तस्माद्वैश्वानरेणानुज्ञाता जघन्ये
नैदाद्ये द्वितीयस्मिन्म्रीष्ममासेऽपगते सति वर्षतुं प्रथममासे परकीयराष्ट्रं सर्वात्मना
विनाश्य स्वदेशं प्रति प्रत्यङ्मुखाः कुरुपञ्चाला राजानो यान्ति । तदेतदुपलक्षणं
सर्वेऽपि राजान उक्तरीत्या कुर्वन्तीति द्रष्टव्यम् । उत्तरवृत्कस्य प्रथमं हविः
प्रशंसति—

“ सारस्वतं चक्रं निर्वपति । तस्मात्प्राद्वृषि सर्वा वाचो वदन्ति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये वार्षिकमासि सारस्वतयागः कृतस्तस्मात्प्राद्वृषि वृष्ट्या संतु-
ष्टाः कृषीवलास्त्वया कृषिकार्यं मया कृषिकार्यं क्रियते यजानि सन्ति के
वाऽनङ्वाह इत्यादिकाः सर्वा वाचः परस्परं वदन्ति । उत्तरहविःपञ्चकं प्रशं-
सति—

पौष्णेन व्यवस्यन्ति । मैत्रेण कृयन्ते । वारुणेन विधुना आसते । क्षैत्र-
पत्येन पाचयन्ते । आदित्येनाऽऽदधते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

शारदे प्रथमे मासि पौष्णयागस्य कृतत्वात्तिन पौष्णेन व्यवस्यन्ति पूषदेव-
ताया अनुग्रहेण पुष्टिमानेतावतीं भूमिं कृषाभीत्यादिनिश्चयं कुर्वन्ति । शारदे
द्वितीये मासि मैत्रयागस्य कृतत्वान्मित्रदेवताया अनुग्रहेण निर्विघ्नाः कृषन्ति ।
हैमन्ते प्रथमे मासि वारुणयागस्य कृतत्वाद्वारुणदेवताया अनुग्रहेण गोमयादिकं
प्रक्षिप्य नीरपूर्णं क्षेत्रं विशेषेण धृतवन्तः पोषयन्त आसते । हैमन्ते द्वितीये
मासि क्षैत्रपत्ययागस्य कृतत्वात्क्षेत्रपतिदेवताया अनुग्रहेण सस्यमध्ये यथेष्टपु-

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चविधमभिधानम्)

स्पर्शं निरर्थकं तृणादिकमुन्मूल्य फलपाकं संपादयन्ति । शैशिरे प्रथमे मास्यादि-
त्यथागस्य कृतत्वादादितिदेवताया अनुग्रहेण पक्वानि वाण्यानि स्वगृहेष्वाद्धते ।
अथोक्तं प्रतिपात्तनिर्वापं परपक्षत्वेनोपन्यस्यति-

“ नास्ति मास्येतानि हवींषि निरुप्याणीत्याहुः । तेनैवतून्ममुक्ते इति ”
[जा० का० १ म० ८ अ० ४] इति ।

तेनैव प्रतिपातं पृथङ्निर्वापेणैव सधानुत्तमयुक्तवान्भवति ऋतुवनान्प्रधाप्य
प्रयुक्तवान्भवति । यस्मादनुपयोगस्तेषु संपद्यते तस्मादेतानि प्रयुजां हवींषीत्यभि-
प्रायः । तं वक्षं निराकृत्य पक्षान्तरं विधत्ते-

“अथो सत्त्वाहुः । कः संवत्सरं जीविष्यतीति । षडेव पूर्वेषु निरुप्याणि । षडु-
त्तरेषुः । तेनैवतून्ममुक्ते ” [जा० का० १ म० ८ अ० ४] इति ।

आयुष्यरिमाणस्यावगन्तुमशक्यत्वाद्धर्मस्य त्वरितं गतिरिति न्यायेन दिनवृत्ते
निरुप्याणि । तथा सति षट्संख्यायाः षड्वा ऋतव इति श्रुत्यनुसारेण ऋतुप-
योगातिदिः । प्रयुजां हाविर्द्वयमप्युपन्यस्यित्यभिप्रायः । दक्षिणाद्वयं प्रशंसति-

“ दक्षिणो रथवाहनवाहः पूर्वेषां दक्षिणा । उत्तर उत्तरेषाम् । संवत्सरस्यै-
वान्नौ पुनरिति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (३) ” [जा० का० १ म० ८
अ० ४] इति ।

शकटगुगस्योभयोरन्तर्धोर्बद्धावेतावनद्वाहौ तयोर्दत्तेन संवत्सरस्योभयोर्मात-
पदकयोरन्तौ संपादितवान्भवति । तेन स्वर्गः प्राप्यते ॥

इति श्रीमत्सामनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठकं एकविंशोऽनुवाकः) ।

स्वा॒र्दीं त्वां स्वा॒दुनां ती॒ज्वां ती॒ज्रेणा॒मृता॒म-
मृ॒तेन॒ सु॒जामि॒ सः सोमे॒न सोमो॑ऽस्या॒न्विभ्यां॑
प॒न्धस्व॒ सर॑स्वरथै प॒थ्यस्वेन्द्रा॑थ सु॒त्राग्णे॑ प-
थ्य॒स्व पुना॑तु ते परि॒स्कृतः॑ सोमः॒ सूर्य॑स्व

(सौत्राप्रणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

इहिता । वारैण शश्वता तना । वायुः पूतः पवि-
त्रेण प्रत्यहसोमो अतिवृत्तः । इन्द्रस्य युज्यः
सस्ता । कुविदङ्ग ययमन्तो यवं चिद्यथा वा-
न्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणुत भोजनानि
(१) ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः । आश्विनं
धूम्रमा लभते सारस्वतं मेघमेन्द्रमृषमैन्द्रमे-
कादशकपालं निर्वपति सावित्रं द्वादशकपालं
धारुणं दशकपालं सोमप्रतीकाः पितरस्तु-
ष्णुत बडवा इक्षिणा (२) ।

(भोजनानि षड्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

विंशेऽनुवाके प्रयुजां हवींष्युक्तानि । एकविंशे सौषामण्या मन्थाः वशवो
हवींषि चोच्यन्ते ।

कल्पः—“ अग्नेण गार्हपत्यमवटं खात्वा तस्मिन्सुरायाः कल्पेन सुरां संद-
धापि परिसृज्यवति स्वादीं त्वा स्वादुनेति शब्दैः सुरां संसृजति” इति । पाठस्तु—

स्वादीं त्वेति । हे सुरे स्वादीं त्वा स्वादुना सोमेन संसृजामि । अत्र सोम-
शब्देन ग्रीहियवाद्यङ्कुरं शष्पशब्दाभिधेयं बालतृणमु(णं चो)पलक्ष्यते । सोम-
स्थौषधिराजत्वेनोपलक्षयितुं शक्यते(त्वात्) । कीदृशीं त्वाम् । तीव्रामुग्रगन्धाम् ।
अमृताममृतवदाप्यायनकारिणीम् । अत एव बलीवर्दाभादीनाप्यामितुं पायय-
न्ति । कीदृशेन सोमेन । तीव्रेण वमनाद्युपयुक्तौषधित्वेन तीव्रत्वम् । अमृतेन
“ अपाम सोमममृता अभूम ” इत्यादिश्रुतेनामृतत्वप्रापकेन(ण) । एवंविधसो-
मात्मकेन शष्पेण संसृष्टत्वात्त्वं सोमोऽसीति । तस्मादेववाप्यमार्धं त्वं पच्यस्व ।
सुवान्धे तुह्य रक्षकाय । सक्तुप्रभृतिकद्रव्यविधानाय प्रस्तौति—

(सौत्रामणीमन्त्रपकुहविषामभिधानम्)

“इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं पराऽपतत् । स यत्प्रथमं निरहीवत् । तत्कलममवत् । यद्वितीयम् । तद्वदरम् । यत्तृतीयम् । तत्कर्कन्धु । यन्नस्तः । स सिंहः । यद्वयोः (१) । स शार्ङ्गः । यत्कर्णयोः । स वृकः । यत्कर्ण्यः । स सोमः । याऽवाची । सा सुरा ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

सौत्रामणिपुत्रवत् इन्द्रस्य सामर्थ्यं दशधा भिन्नं सत्पतितमभूत् । युक्तं चैतत् । अभिवस्य वधरूपत्वात् । धनन्ति वा पृतत्सोमं यदभिषुण्वन्तीति श्रुतेः । स चेन्मो वक्त्रेण विचारं निहीयन् छतवान् । तेन इन्द्रवधमभूत् । प्रथमनिधीवनेन कलं बालखर्जरफलमभूत् । वदरं क्रमुकपरिमितं सूक्ष्मं बदरीफलम् । कर्कन्धु हरीतकीपरिमितं स्थूलं बदरीफलम् । तदेतन्नयं मुखच्छिद्राग्निःसुतम् । यत्तु वीर्यं नासिकाच्छिद्राग्निःसृतं स सिंहमृगोऽभूत् । यच्चाक्षिच्छिद्राग्निःसृतं स शार्ङ्गोऽभवत् । यदपि कर्णाच्छिद्राग्निःसृतं स वृक आरण्यस्थाऽभूत् । यो वीर्यभागो मूर्धच्छिद्रादुर्ध्वो निर्गतः स सोमोऽभवत् । या च वीर्यकला पायुगुह्याभ्यामवाची निर्गता सा सुराऽभवत् । यद्यपि कलादीन्धैव द्रव्याणि तथाऽपि छिद्रदशकोज्जिगंतत्वेन दशधा वीर्यपातोऽभिहितः । द्रव्याणि विधत्ते—

“ त्रयाः सक्तवो भवन्ति । इन्द्रियस्यावरुद्धचै । त्रयाणि लोमानि (२) । त्रिविधेवावरुद्धे । त्रयो ग्रहाः । वीर्यमेवावरुद्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

त्रयास्त्रिविधाः सक्तवो भवेयुः कर्तव्या इत्यर्थः । कर्कन्धुमिश्र निष्पाद्यत्वाच्चिविधाः । सक्तूनाभिन्द्रियाभिवृद्धिहेतुत्वादिन्द्रियसंपातिः । त्रयाणि सिंहशार्ङ्गवृकाणां संबन्धीनि त्रीणि त्रिविधानि लोमानि संपाधानि । त्रयस्त्रि-संख्याका अभिस्तरस्वतीसुत्रामदेवताका ग्रहा ग्रहीतव्याः । लोमभिस्त्रिषिदीतिः संपद्यते ग्रहैश्च वीर्यम् ।

सौत्रामण्या द्रव्यान्तरत्वशङ्कां वारयन्सन्तुत्रयादीनि द्रव्याणि प्रशंसति—

“ नाम्ना दशमी । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दशमी । प्राणा इन्द्रियं वीर्यम् । प्राणामेवेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्वते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

सक्तुवत्सलोमत्रयग्रहत्रयैर्निष्पन्ना नवसंख्या । तत्र सौत्रामणीदशमीत्वं नामरूपेणैव न तु द्रव्यरूपेण । यथोक्तद्रव्यानिष्पाद्यकर्मसंघनामत्वात् । पुरुषेऽपि मुख्य-

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चहविषामभिधानम्)

च्छिद्राणि शिरसि सप्तधो द्वे इति नवसंख्याकानि प्राणाधारत्वात्प्राणा इत्यु-
च्यन्ते । नाभिस्तु दशमी । सा च च्छिद्राभासरूपत्वाच्च मुख्यच्छिद्रम् । यथा
सौत्रामणी न द्रव्यं तद्वत् । न च्छिद्रमगताच्च प्राणा इन्द्रियशब्देन वीर्यशब्देन
चोच्यन्ते । अतोऽत्र द्रव्यगतया नवसंख्यया प्राणानिन्द्रियं वीर्यं च यजमाने
संपादयति । विधत्ते—

“ सीसेन क्लीबाच्छष्पाणि क्रीणाति । न वा एतदयो न हिरण्यम् (३) ।
यत्सीसम् । न स्त्री न पुमान् । यत्क्लीबः । न सोमो न सुरा । यत्सौत्रामणी
समुद्भवे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

सीसक्लीबश्छष्पाणामन्तरालवर्तित्वं साम्यम् । सीसमयसोऽधिकं हिरण्यात्तु
न्यूनम् । क्लीबोऽपि स्त्रिया अधिकः पुरुषात्तु न्यूनः । शष्पाण्यपि सुराजनक-
त्वात्सुराया अधिकानि सोमवत्पूतत्वात्मावात्ततो न्यूनानि । तान्मेवानि सौत्रा-
मणीहेतुतया तच्छब्देन निर्दिश्यन्ते ।

सोमेन संसृजामीत्यस्याभिप्रायं दर्शयति—

“ स्वादीं त्वा स्वादुनेत्याह । सोममेवैनां करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८
अ० ५] इति । देवतार्थपाकस्य प्रसिद्धतां दर्शयति—

“ सोमोऽस्यश्चिभ्यां पच्यस्थ सरस्वत्यै पच्यस्तेन्द्राय सुधाम्णे पच्यस्वेत्याह ।
एताभ्यो ह्येषा देवताभ्यः पच्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।
शष्पैः संसृष्टायास्त्रिषु दिग्गेषु तथैव निवासं विधत्ते—

“ तिस्रः सःसृष्टा वसति (४) । तिस्रो हि रात्रीः क्रीतः सोमो वसति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

क्रीतसोमस्य शिराववासोऽन्यत्र प्रसिद्धः । तथा च श्रूयते—“ तत्र सोम-
माहित्यमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवतत्तस्मा-
द्वितो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति ” इति ।

कस्यः—“ पुनातु ते परिस्सृतमिति बालमयेन पवित्रेण सुरां पादयति ” इति ।

यथा शुद्धयर्थं जलं बस्त्रेण गालितं भवति तद्वदियं बालपवित्रेण गालित्वा
कार्या । पाठस्तु—

पुनातु त इति । हे इन्द्र ते त्वदर्थं सूर्यस्य दुहिता सुरां पादयतु सूर्यसंयन्त्रिणी

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

दुहितृस्थानीया दीर्घैः परिक्षुतं ब्रवीभूतं सोमं पूर्वमन्त्रेण सोमोक्तं सुराग्रम्
वारेण बाल्लजन्त्रेण पवित्रेण पुनातु शोधयतु । कीदृशेन वारेण । शश्वता शश्वतेन
हवेन । तना विस्तीर्णेन । पवित्रेणानेन पूतः सोमो वायुवच्छीघ्रगामी भूत्वा पत्य-
ङ्गधोवर्ती पात्राभिमुखः सम्मिलितः शीघ्रं द्रुतोऽभवत् । कीदृशः सोमः । इन्द्रस्य
गुण्यो योग्यः सत्त्वा । विधत्ते—

“ पुनातु ते परिक्षुतमिति यजुषा पुनाति व्यावृत्त्यै ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ५] इति ।

लौकिकजलादिकं न मन्त्रेणाऽऽविलं पुनन्तीति ततो व्यावृत्तिर्भवति ।

साधनं विधत्ते—

“ पवित्रेण पुनाति । पवित्रेण हि सोमं पुनन्ति ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ५] इति ।

दशापवित्रेण सोमस्य शोधनं प्रसिद्धम् ।

सोमसाम्नाय बाल्लस्वीकार इति दर्शयति—

“ वारेण शश्वता तनेत्याह । वारेण हि सोमं पुनन्ति ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ५] इति ।

बालेन सोमशोधनं सोमप्रकरणे सूत्रकारेण दर्शितम्—“ शुक्लामूर्णास्तुका
यजमानः प्रयच्छति तां स काले दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते ” इति ।

वायुः पूत इत्यस्या ऋचः प्रयोगं पुरुषभेदेन व्यवस्थापयति—

“ वायुः पूतः पवित्रेणेति नैतया पुनीयात् । व्यृद्धा सेषा । अतिपवितस्यै-
व्या पुनीयात् ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

द्विविधो हि सोमपांः सोमवामी जीर्णसोमश्चेति । तत्र सोमवामिनः सोमो
वर्हिर्निर्गत इति प्राङ्सोमो अतिद्रुत इत्येतादृशः पाठस्तस्मिन्मुक्तः । प्रत्यङ्ग्वित्प-
त्यार्थस्य तस्मिन्भावत्वात् । तं प्रत्येवा व्यृद्धा समृद्धिहीना । यस्त्वतिपवितो
जीर्णसोमस्तं प्रत्यर्थसद्भावात्समृद्धैव । तदेतत्सूत्रकारेण विशदीकृतम्—“ प्राङ्-
सोमो अतिद्रुत इति सोमवामिनः प्रत्यङ्सोमो अतिद्रुत इति सोमाविपवितस्य ” इति ।

कल्पः—“ अपरस्मिन्त्वरं सुराग्रहान्गृह्णाति कुविदङ्गेति ” इति । पाठस्तु—

कुविदङ्गेति । अङ्गशब्दः प्रियसंबोधनवाची । हे प्रिया अभिसरस्वतीसुवा-
मेन्द्रा ये यजमानो वर्हिणो यागस्य नमोवृत्तिं नमस्कारविनाशं न जग्मुर्न प्रायुः

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चविंशतिविधानम्)

किंत्वत्यन्तश्रद्धालवोऽनुतिष्ठन्ति तेषामेषां यज्वनां हविर्दिव्याणि भोजनानीहेह
कणूत । ग्रहणपात्राणां पनेकत्वाद्दीप्ता । तत्रोपमानमुच्यते । कुविच्छन्दो बह-
र्धवाची । चिच्छन्दः समुच्चये । यथा लोके यवमन्तो यवादिघाम्योपेताः क-
विकाः कुविद्ययां चिच्छन्दः यवमन्त्यानि च गोधूममियग्वादिघानाम्यमुपूर्वं तत्परी-
क्षाक्रमेण विपुषेदं पक्रमिदमपक्रामेति पृथक्कृत्य दान्ति लुनन्ति तथा यूपमपि
नवत्कारादिरहितो नास्ति कोऽयं यज्वा श्रद्धालुरयं यज्जेति विविच्य श्रद्धालोर्ह-
र्षीति भुङ्क्ते । विधत्ते—

“कुमिदं तेत्यनिरुक्तया प्राजापत्यया गृह्णाति (५) । अनिरुक्तः प्राजापतिः ।
प्राजापतेराप्त्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

अस्यामृषिं प्रस्तुतान्यभिसरस्वत्यादिनामानि न श्रुतानि किंत्वङ्ग्येति साधा-
रणशब्दः भुवस्तस्मादभेदं देवतेति विशेषानिरुक्तवर्णितेयमृक् । प्राजापतिर्गर्गदी-
श्वरोऽपि भूर्तिरहितत्वादनिरुक्तः । अत एव जगत्कारणप्रतिपादनपरे नातदासी-
यतुके श्रूयते—‘को अद्धा वेदं क इह प्रबोचत् । कुत आजाता कुत इयं
विसृष्टिः’ इति । ‘यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् । सो अङ्ग वेदं यदि वा
न वेद’ इति च । अतो निरुक्तराहित्यसाध्यादस्याः प्राजापत्यत्वम् ।

अव ग्रहाणां भिन्नत्वेन मन्वान्तरप्रसक्तिं वारयितुं विधत्ते—

“एकमर्चा गृह्णाति । एकैव यजमाने दीर्घं दधाति ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ५] इति । मन्वानुक्त्वा पशून्विधत्ते—

आश्विनं धूम्रमिति । मलिनशैत्यवर्णोपेतो धूमः । अत्रया देवताः धर्म-
सावि—

“आश्विनं धूम्रमालभते । आश्विनौ वै देवानां भियजौ । ताम्भामेषास्यै मेवर्चं
करोति । सारस्वतं मेवम् । वाग्वै सारस्वती । वाचेदेवं भियज्यति । देन्द्रमुच-
मन् तेन्द्रताम (६) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

पशून्विधाय पुरोडाशान्विधत्ते—

देन्द्रमेकादशकपालमिति । कल्पः—“दक्षिणेऽग्नौ शशातृण्णां स्थावीं
प्रवद्धा धारयति तस्या विल उदीचीनदशं पविर्षं वितत्य यम्ये मनः परामध-
मिति तस्मिन्मृतमानं हिरण्यं निधाय सोमपतीकाः पितरस्तृण्णुमेति तस्मिन्पुरा-
चोपमास्यति ” इति ।

सोममवीकाः सोममनुक्ताः । दक्षिणां विधत्ते—

बद्धमेति । अथस्य योविद्वद्वेति ।

पशुभेदेन मसकं यूपभेदमपार्श्वं यूपैक्यं विधत्ते—

यश्चिन्नु यूपेष्वालमेव बहिर्भांस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । आतुभ्यमस्मै जन-
येत् । एकयूप आलभते । एकैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति । नास्मै आतुभ्यं
कल्पयति ॥ [ब्रा० का० १ म० ८ अ० ६] इति ।

अस्माद्बहिर्भां यजमानशरीराद्बहिर्देशे ।

बद्धसौ यदेवत्यः पशुस्तदेवत्यः पुरोडाश इत्यभिधानादत्रापि ताम्रप्यो निवे-
धति—

“नैतेषां पशूनां पुरोडाशा भवन्ति । ब्रह्मपुरोडाशा ह्येते ॥ [ब्रा० का०
१ म० ८ अ० ६] इति ।

ग्रहा एवान् पुरोडाशस्यानीया इत्यर्थः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“सर्वेषामेका पुरोल्लेका पुरोनुवाक्यैकः पेष एका
पाश्चा ॥” इति । तत्र त्रयाणां ग्रहाणां याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

युव२ सुराममभिनेति सर्वदेवत्ये याज्यानुवाक्ये भवतः । सर्वो एव देवताः
पीणति (१) ॥ [ब्रा० का० १ म० ८ अ० ६] इति ।

युव२ सुराममित्याद्यन्तुर्वं ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य चतुर्थपपाठके द्वितीया-
नुवाके समाम्नातमतस्तत्रैव व्याख्यास्यते । तत्र चाभिशाब्दो यथा श्रुतस्तथै-
वेन्द्रावतमितीन्द्रशब्दोऽपि श्रुतः । सरस्वती त्वेति सरस्वतीशब्दोऽपि श्रुतः ।
सर्वोऽन्त्योः सर्वदेवत्यत्वं प्रकृतानां सर्वेषां देवानां प्रतीयमानत्वात् ।

विधत्ते—

ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छ्लेषणस्य पातात् । ब्राह्मणो साहस्यो उच्छ्ले-
षणस्य पाता ॥ [ब्रा० का० १ म० ८ अ० ६] इति ।

हुतावाः सुसयाः शेष उच्छ्लेषणम् । तमेवानुक्तत्वं विधत्ते—

“यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । बस्मीकयथायामवनयेत् । श्वेत् ततः प्राय-
श्चित्तिः ॥ [ब्रा० का० १ म० ८ अ० ६] इति ।

येद्यमवनयनक्रिया सैव ततस्तत्र ब्राह्मणवानामाधवैकस्ये प्रायश्चित्तिः ।

पशूनां पुरोडाशानां च विलक्षणदेवत्यत्वं प्रशंसति—

(सौत्रामणीमन्त्रपशुसंहिवामभिधानम्)

“ वै सौत्रामण्ये व्युद्धम् । तदस्यै समुद्धम् । नानादेवताः पशवश्च पुरो-
हाशाश्च भवन्ति समुद्धये ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

कर्मान्तरे पशोः पुरोहाशस्य चैकदेवत्यत्वविवानाद्भिन्नदेवत्वत्वं समुद्धि-
हीनं भवति । यदेवान्यत्र समुद्धिहीनं भिन्नदेवत्वत्वं सौत्रामण्यां क्रियते तन्नि-
म्नदेवत्वत्वं सौत्रामण्यामस्यां वाचनिकत्वात्समुद्धं संपद्यते । तस्मादयं समुद्धये
पशवश्च पुरोहाशाश्च भिन्नदेवत्या भवन्ति ।

ऐन्द्रस्य पशोः पुरोहाशस्य च नैरन्तर्यं प्रशंसति—

“ ऐन्द्रः पशूनामुक्तमो भवति । ऐन्द्रः पुरोहाशानां प्रथमः (२) ।
इन्द्रिये एवास्यै सपीची दधाति ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

ऐन्द्रमुपश्रममिति पशुविधीनामन्ये पठितं, तदनन्तरमेवैन्द्रमेकादशकपालं निर्व-
पयति पुरोहाशविधीनामादौ पठितं, तस्मादैन्द्रयोर्नैरन्तर्यादस्य यजमानस्य
दक्षिणवामभागस्थे द्वे अपीन्द्रिये सम्यक्स्थापिते भवतः ।

प्रकृतौ पशूनामङ्गल्यागात्पूर्वं पुरोहाशप्रचारो विहितः । अत्र त्वङ्ग्यागादूर्ध्वं
तदीयेभ्योऽनुयाजेभ्यः पुरा, तं प्रचारं विधत्ते—

“ पुरस्तादनुयाजानां पुरोहाशैः प्रचरति । पशवो वै पुरोहाशाः । पशू-
नेवावरुन्वे ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

पशुप्रयोगमध्ये प्रचारात्पुरोहाशानां पशुत्वम् । पुरोहाशदेवताः प्रशंसति—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रियमेवावरुन्वे । सावित्रं द्वादशकपालं
प्रसूत्यै । वारुणं दशकपालम् । अन्तत एव वरुणमवयजते ” [जा० का०
१ प्र० ८ अ० ६] इति ।

वहवायाः सौत्रामण्याश्च साम्येन दक्षिणां प्रशंसति—

“ वहवा दक्षिणा (३) । उत वा एषाऽथर सुवे । उताथतरम् । उत सोम
उत सुरा । यस्तौत्रामणी समुद्धये ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

एषा वहवा यदथमथतरं बोधयं प्रसूते । अथनर्दमजातिद्वयसंशयादुत्त-
मोऽथतरः । या सौत्रामणी साऽपि वहस्तोमः सुरा वेत्युभयस्या नववि ।
अतः सादृशदक्षिणा समुद्धिकरी ।

सोमवामिन उकास्वय एव पशवः । सोमाविपदितस्य तु विशेषं विधत्ते—

(सौधामणीमन्त्रपञ्चाहविषामभिधानम्)

“ वाहे११२२यं पशुं चतुर्थमतिषवितस्याऽऽलभते । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ।
ब्रह्मणैव ब्रह्मस्य व्युत्थमपिषपति ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

व्युत्थं बिकलाङ्गमपिषपति समुत्थं करोति ।

पूर्वपशुवत्समानदेवस्यपुरोडाशाभासमत्तकौ प्रकृतिवत्सादृशस्य पुरोडाशस्य
प्रतिप्रसवं विधत्ते—

“ पुरोडाशवानेष पशुर्भवेति । न सेतस्य ग्रहं गृह्णन्ति ” [भा० का०
१ प्र० ८ अ० ६] इति ।

पूर्वेषां पशूनां समानदेवत्या ग्रहा एव पुरोडाशस्थानीया इत्युक्तम् । अत्र
तु ग्रहाभावात्पुरोडाशः कार्यः । विधत्ते—

“ सोमप्रतीकाः पितरस्तृणुतेति शतातृण्णायाः समवनयति (४) ।
शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये पतिविरुद्धति ” [भा० का० १
प्र० ८ अ० ६] इति । शतातृण्णा शताच्छिद्रा स्थाली ।

दक्षिणाग्निरुपरि शतातृण्णायां (या) बन्धनं यत्सूत्रकारेणोक्तं तद्विदं विधत्ते—

“ दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । पापवस्यस्य व्यावृत्त्यै ” [भा० का० १ प्र०
८ अ० ६] इति ।

पापवस्यतं पापेन धनवत्तरोत्वम् । निषिद्धां हि सुरां स्वकीयद्रव्यत्वेन
संपादयन्पुरुषः पापाचरणेन धनवत्तरो भवति । तस्य व्यावृत्तिः कर्तव्या ।
सोमाज्यादिवदाहवनीय एव तज्जोमे व्यावृत्तिर्न भवेत् । तस्मादक्षिणेऽग्नौ जुहुयात् ।
शतातृण्णायां हिरण्यस्थापनं विधत्ते—

“ हिरण्यमन्तरा धारयति । पूतामेवैनौ जुहोति ” [भा० का० १ प्र०
८ अ० ६] इति ।

अन्तरा दक्षिणाग्निसुरयोर्मध्ये । ता च सुरा हिरण्यस्पर्शेन पूता भवति ।
परिमाणं विधत्ते—

“ शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये पतिवि-
रुद्धति ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

दक्षिणाग्नौ शतातृण्णायाः स्थापनं विधत्ते—

“ यैवैव शतातृण्णां धारयति (५) । तच्चिदवाति पतिविरुद्धे ” [भा०
का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

(सौत्रामणीमन्त्रप्रशुद्धिषामभिधानम्)

त्व२ सोम प्रचिकित इत्यादिभिरुपस्थानं विधत्ते—

“पितृन्वा एतस्येन्द्रियं वीर्यं गच्छति । य२ सोमोऽतिपक्वे । पितृणां याग्यानुवाक्याभिरुपतिष्ठते । यदेवास्य पितृनिन्द्रियं वीर्यं गच्छति । तदेवा-
वरुन्वे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

यं यजमानं पीतः सोमोऽतिशयेन शोभयति स्वयं तद्गदरे जीर्णत्वादेतस्ये-
न्द्रियमिति पूर्वत्रान्वयः । संख्यां विधत्ते—

“पितृभिरुपतिष्ठते । त्वीमे वा इतो लोके पितरः । तानेव पीणाति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

तदेतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“सर्वेन्ति सौमिभिः पितृमतीभिस्त्रिसुमिस्त्रिसु-
भिरुत्तरोत्तराभिरुपातिष्ठन्ते त्व२ सोम प्रचिकित इत्येताः सगाम्नाता भवन्ति पुर-
स्वादभ्यर्च्यर्क्षिणतो ब्रह्मा पश्चाद्धोता” इति । त्व२ सोम प्रचिकितस्त्वया हि नः
पितरस्त्व२ सोम पितृभिरित्यभ्यर्च्यरेतास्त्रिसः । बार्हस्पदः पितर आऽहं पितृनुप-
हृताः पितर इति ब्रह्मण एतास्त्रिसः । अग्निष्वात्ताः पितरो ये अग्निष्वात्ता वा-
स्याये दुग्ध इति होतुरेतास्त्रिसः ।

तानेतानुपस्थातुं विधत्ते—

“अथो श्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि । अभ्यर्च्युर्होता ब्रह्मा । त उपतिष्ठन्ते ।
यान्येव यज्ञस्येन्द्रियाणि । तैरेवासमै भेषजं करोति (६) ” । [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ६] ।

इन्द्रियवद्व्यवहारनिर्वाहकत्वाद्धैत्विजां यज्ञेन्द्रियत्वम् ।

तदेवेतदन्तेनानुब्राह्मणेन मन्त्रकाण्डोक्ताः प्रधानकर्मेविषयस्तन्मन्त्राश्च व्या-
ख्याताः । अथानुब्राह्मणशेषेण व्याख्येयमन्त्रकाण्डनिरपेक्षो राजसूयप्रयोगोऽ-
भिदीयते ।

तत्राऽऽरम्भकाले कर्तव्यं पवित्राख्यं सोमयामं विधत्ते—

“अग्निष्टोममग्र आहरति । यज्ञमुखं वा अग्निष्टोमः । यज्ञमुखमेवाऽऽरम्भ
सवमाक्रमते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ७] इति ।

सोमयागानां सर्वेषां प्रकृतित्वेनाग्निष्टोमस्य यज्ञमुखत्वम् । सवमभिषेकयुक्तं
राजसूयमाक्रमते प्राप्नोति । विधत्ते—

“अथैषोऽभिषेचनीयश्चतुस्त्रिंशपचमानो भवति । त्रयस्त्रिंशद्वै देवताः । ता
इवाऽऽप्नोति । मणापतिश्चतुस्त्रिंशः । तमेवाऽऽप्नोति ” [ब्रा० का० १ प्र०
८ अ० ७] इति ।

(सौवामणीमन्त्रपञ्चाशद्विषयमिष्टानम्)

अथाग्निहोमादूर्ध्वं न तु तदनन्तरम् । आनुमतादिभ्यो रत्निहविःपर्यन्तेर्धामैर-
ग्निहोमाभिषेचनीयेद्योर्ध्वं बहिरस्तात् । प्रकृतौ बहिष्यमानमाभ्यां दिनपवमानार्ध-
पवमानानां क्रमेण त्रिधुत्वञ्चदशसप्तदशस्तोमा विहितः । अत्र तु तान्परित्यज्य
चतुस्त्रिंशस्तोमः प्रयोज्यः । समिधमातिष्ठेत्पुत्राके त्रयस्त्रिंशस्तोमविधायकं
ब्राह्मणमुदाहृतम् । तत्रैवावस्थितिविशेषणैकोऽस्तोत्रायामविकां संपाद्य चतुस्त्रि-
ंशस्तोमं कुर्यात् । स चाऽऽवृत्तिविशेषः सामसूत्रे ब्रह्मव्यः । ये देवा दिव्येकादश
स्थेतिमन्त्रे त्रयस्त्रिंशदेवा उक्ताः । यद्वा वाजसनेयिनः शाकल्यब्राह्मणेऽधीयते—
“अष्टौ षसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्योस्ता एकत्रिंशदिन्द्रस्यैव प्रजाप-
तिश्च त्रयस्त्रिंशौ” इति पूर्वोक्ताः कर्मभुज एताः संपास्या इति तत्तत्प्रकरणाद-
वगम्यते । एतासां त्रयस्त्रिंशदेवतानां प्रजारूपानां पालकोऽन्यः प्रजापतिश्चतुस्त्रि-
ंशः । यथोक्तस्तोमे तु यथोक्तसर्वदेवताप्राप्तिर्भवति ।

पवमानशब्देन प्रथमस्य बहिष्यमानस्यैव सहसा जुद्धिस्थत्वात्तत्रैवायं चतु-
स्त्रिंशस्तोम इति अमं व्युदसितुं विश्वपि पवमानेष्वेतं स्तोमं विधत्ते—

“सुशर एष स्तोमानामयथापूर्वम् । यद्विषमाः स्तोमाः (१) । एतावान्ये
यज्ञः । यावान्पवमानाः । अन्तःश्लेषणं त्वा अन्यत् । यत्तमाः पवमानाः ।
तेनासुशरः । तेन यथापूर्वम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ७] इति ।

एतस्मिन्पवमाने चतुस्त्रिंशस्तोमं कृत्वैतयोस्तदकरणे सति यद्वैषम्यं भवति स
एष स्तोमानां सुशरः सम्यग्भिषत्तं भवति । द्वितीयतृतीयपवमानयोश्चोदकपाशौ
यो पञ्चदशसप्तदशस्तोमौ तयोः प्रथमपवमानप्रयुक्ताश्चतुस्त्रिंशस्तोमाभ्यामनूत्वेन
हि सैव भवति । किंवा यथापूर्वत्वं परो दोषः । स्तोमेषु दुष्टेषु यज्ञस्य किमा-
घातमिति न शङ्कनीयम् । पवमानस्तोमदोषस्य यज्ञभ्रंशे पर्यवसानात् । एते त्रयः
पवमाना इति यावानेतावानेव मुख्यो यज्ञः । अन्यत्सर्वं यज्ञस्यान्तःश्लेषणम् ।
यथा भिषेदादिर्थावान्तर्दृष्टकाष्ठं पाषाणो वा प्रक्षिप्यते तद्वद्यज्ञस्यान्तर्दृष्टकाष्ठं
संपूर्णार्थमेव क्रियते, न तु मुख्यस्वरूपम् । अथाणामपि पवमानानां चतुस्त्रिंश-
स्तोमे सति पूर्वोक्तदोषद्वयं न भवति ।

अभिषेचनीयस्योदथसंस्थारूपत्वं विधत्ते—

“आत्मनैवाग्निहोमेनर्षोति । आत्मना पुण्यो भवति । प्रजा वा उक्थानि ।
पञ्च उक्थानि । यदुक्थ्यो भवत्यनुसंतत्यै (२) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ८
अ० ७] इति ।

(सौत्राभणीमन्त्रगणहविषामभिधानम्)

अग्निष्टोमे द्वादशैव शस्त्राणि । उक्थ्ये तु तेभ्य ऊर्ध्वं त्रीणि शस्त्राणि ।
तथा सति द्वादशशस्त्रयुक्तेनाग्निष्टोमभागेनार्थं यजमान आत्मनैव स्वयमेव
घनादिभिः समृज्यो भवति । स्वर्गहेतुपुष्ट्या युक्तश्च भवति । तत उत्तरभाविनां
त्रयाणां प्रजापशुरूपात्पञ्चदशस्तोत्रमुक्तोक्थपरूपत्वे सति प्रजासु पशुषु च
समुद्धिरनुसंतता भवति ।

बहिष्पवमानस्तोत्रस्य प्रारम्भे चोदकप्राश्नामुपश्रौष्ये गायता नर इत्येतामुचं
वाधितुमुगन्तरं विधत्ते—

“ उप त्वा जामयो गिरु इति प्रतिपद्भवति । वाय्वै वायुः । वाच एवैषोऽ-
भिषेकः । सर्वांसामेव प्रजानां सूयते । सर्वा एनं प्रजा राजेति वदन्ति ”
[जा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

प्रतिपद्यत उपक्रम्यतेऽनयेति प्रतिपत् । औदा पठनीयेत्यर्थः । अस्मामुचि
वामोऽरुनीके अस्थिरानिति गिरां वायुसर्पाणि स्थितिः पठ्यते । स च वायुर्वा-
चस्वरूपः । कोष्ठाग्निपेरितस्थ वायोः कण्ठतात्वाद्यभिवातेनाक्षराविशेषोत्पत्तेः ।
अभिषेचनीये योऽभिषेकः क्रियते सोऽयं वाच पञ्चभिषेकः । तत्कथमित्युच्यते-
सर्वांसामेव प्रजानां मध्ये सूयतेऽभिषिच्यते । सर्वाश्च प्रजा एनं राजेति वदन्त्यः
सेवन्ते । तस्मात्तादृशवाक्यमेकवायुपतिपादिका सेवमुनेवाऽऽदौ पाठ्या ।

ऋगन्तरपाठं विधत्ते—

“ एतमु त्वा दशक्षिप इत्याह । आदित्या वै प्रजाः । प्रजानामेवैतेन सूयते ।
[जा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

इत्याह, इत्येतामुचं पठेत् । अस्मामुचि रुमादित्वैभिरुच्येत्यादिस्थाः
श्रूयन्ते । ते चाऽऽदित्या एव प्रजा अदितेरुत्पत्त्यात् । तेन मन्त्रपाठेन प्रजा-
नामेव मध्येऽभिसूयतेऽभिषिच्यते । ऋगन्तरपाठं विधत्ते—

“ यन्ति वा एते यज्ञमुखात् । धे संभायां अकन् (१) । यवाह पवस्व
वाचो अग्निय इति । तेनैव यज्ञमुखानयन्ति” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

सम्यग्भ्रूयन्ते धीयन्ते पोष्यन्ते वा तृचा याभिराद्याभिक्रैग्भिस्तास्तृचा-
नावाद्या श्रवः संभायाः । तादृश ऋचो य उद्गातारोऽकन्कुर्वन्ति पठन्ति त एव
उद्गातारो यज्ञमुखायन्ति वा अपगच्छन्त्येव । पवस्वेत्युचः पाठे तु तत्र हे सोम
स्वमग्निधोऽग्ने भव आदिभूतः सत्वाचः शोधयेत्यभिधानाद्यज्ञमुखादपगमनं न
भवति । उच्छ्रब्दयुक्ताः काश्चिदचो विधत्ते—

“ अनुष्टुप्पथपा भवति । अनुष्टुप्पथपा । वाग्वा अनुष्टुप् । वाचैव पयन्ति ।

वाषोषन्ति । उद्धतीर्भवन्ति । उद्धृष्टा अनुष्टुभो रूपम् । आनुष्टुभो राजन्यः (२) ।
तस्मादुद्धतीर्भवन्ति ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ८] इति ।

स्तोत्रस्याऽऽदावन्ते त्वनुष्टुभावचौ भवतः । तथा सत्यनुष्टुच्छन्दसो वाग्वि-
शेषत्वेन वाङ्मूपात्वाच्चैव प्रारम्भसमाप्ती कृते भवतः । यद्यप्युप तथा जाययो
भिर इत्यादयो गायत्र्यः, तथाऽप्युच्छन्दयुक्ताभिर्ऋगभिरनुष्टुप्त्वं संप्रधत्ते ।
अनुष्टुभो हि स्वरूपमुच्छन्दयुक्तम् । तस्योत्कृष्टत्वात् । यथा सौरीष्यनुष्टुप्छन्दस्का-
सूयजस्र मित्रेत्यादिषुच्छन्ददर्शनादनुष्टुप्प्रमुच्छन्दैरुपेतम् । अनुष्टुभः संबन्धी
राजन्योऽनुष्टुप्छन्दसां प्रतिष्ठेति श्रुतेः । यथा छन्दुसां मध्येऽनुष्टुभ उत्तमत्वं
तद्वशात् सर्वालोकत्वेनोत्तमत्वात् (त्वम्) । तस्मात्प्रशस्तत्वादुच्छन्दयुक्ता
ऋचः कार्याः । स्तोत्रसमापिकामृधं विधत्ते—

“ सौर्यनुष्टुभुत्तमा भवति । सुवर्गस्य लोकस्य संतत्यै ” [ब्रा० का० १
प० ८ अ० ८] इति ।

पूर्वोक्ता उद्धतीरिषां च सौरीं सामसूत्रे जानीयात् । सूर्यस्य स्वर्गवाचित्वा-
त्सौरीं समापने स्वर्गः संततो भवति ।

प्राकृतानि पृष्ठस्तोत्राण्यपवादितुमन्यानि पृष्ठस्तोत्राणि विधत्ते—

“ यो वै सवादेति । नैनं सव उपनमति । यः सामभ्य एति । वापीया-
भसुषुवाषो भवति । एवानि खलु वै सामानि । यत्पृष्ठानि । यत्पृष्ठानि भवन्ति
(३) । तैरेव सवाच्चेति ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ८] इति ।

यो यजमानः सवादेति प्रस्तुतात्सोमाभिषवात्पगच्छति, एनं सवो नोपन-
मति भावी सोमाभिषवो न प्राप्नोति । तर्हि वर्तमानं सोमाभिषवं करोत्विति
चेन्मैवम् । यः सामभ्योऽपगच्छत्यसौ सुषुवाषः वापीयान्भवति । वर्तमानं
सोमाभिषवं कुर्वतोऽपि सामराहित्यात्पापिष्ठत्वम् । तर्हि सामान्यपि कानि-
चिदायत्विति चेन्मैवम् । नहि यानि कानिचित्साध्याभ्यत्र मुख्यानि, किंतु पृष्ठस्तो-
त्रगतान्येव । तस्मात्प्रयुज्यमानैस्तैरेव पृष्ठस्तोत्रैः सवाच्चेति सोमाभिषवात्पापग-
च्छति । पृष्ठविशेषस्वरूपं चान्यतोऽवगन्तव्यम् ।

पृष्ठस्तोत्रगतान्युभयविधसामानि प्रशंसति—

“ यानि देवराजानां सामानि । तैरमुष्मिँल्लोकं कश्नोति । यानि वनु-
ष्यराजानां सामानि । तैरस्मिँल्लोकं कश्नोति । उभयोरेव लोकयोर्कश्नोति ।
देवल्लोके च वनुष्यलोके च ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ८] इति ।

(सौत्राप्रणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

एवञ्च सामद्वैविध्यमन्यतो दृष्टव्यम् । प्राप्तानेव स्तोमाम्प्रशंसति—

“ एकविंशोऽभिषेचनीयस्योत्तमो भवति । एकविंशः केशवपनीयस्य प्रथमः । सप्तदशो दशपेयः (४) । विड्वा एकविंशः । राट्पूः सप्तदशः । विश एवैतन्मध्यतोऽभिषिच्यते । तस्माद्वा एष विशां मियः । विशो हि मध्यतोऽभिषिच्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

अभिषेचनीयो दशपेयः केशवपनीय एवमत्रत्यानां त्रयाणां सोमयागानां अनुक्रमः । तत्राभिषेचनीयस्योक्त्यविकृतित्वादुक्त्ये चोत्तमस्तोत्रस्यैकविंशस्तोत्रशुक्त्वाद्भिषेचनीयस्याप्युत्तम एकविंशो भवति । दशपेये सर्वेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोत्रो वाचनिकः । केशवपनीयेऽप्यग्निष्टोमगताः स्तोमा विपर्ययेण प्रयुज्यन्ते । अग्निष्टोमे च त्रिवृत्तश्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येष क्रमः । केशवपनीये त्वेकविंशः सप्तदशः पञ्चदशस्त्रिवृत्तयेतादृशः क्रमो भवति । तत्राभिषेचनीये योऽन्त्य एकविंशो यश्च केशवपनीये प्रथम एकविंशस्तयोरुभयोः मजारूपयोर्मध्ये दशपेयगतस्य सप्तदशस्तोत्ररूपस्यावस्थितत्वादेतद्वाङ् विश एवैतन्मध्यतस्तद्वयोर्विशोर्मध्येऽभिषिक्तं भवति । यस्मात्सप्तदशस्तोमरूपस्य राट्पूस्थ पाञ्चक एष राजा यथोक्तरीत्या विशां मध्ये प्रजानां मध्येऽभिषिच्यते तस्मादेव कारणाद्विशां प्रजानां मियो भवति । अवरोहक्रमानुष्ठितस्तोमशुक्तं केशवपनीयं विपत्तं—

“ यदा एनमदो दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति । तत्सुवर्गं लोकमभ्यारोहति । यदिमं लोकं न मत्यवरोहेत् । अति जनं वेधात् । उद्वा माहेत् । यदेव मतीचीनः स्तोमो भवति । इममेव तेन लोकं मत्यवरोहति । अथां अस्मिन्नेव लोके प्रतिष्ठित्यनुमादाय (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

अद् इत्यनेन मत्यक्षत्वं हस्तेनाभिर्नायं पदस्यते । यदा समिधमातिष्ठेत्यादिभिर्मन्त्रैरस्माकं दृष्टिपथ एवैनं राजानं दिशो व्यास्थापयन्ति तदानीमेवायं स्वर्गं लोकमभ्यारोहति । अभ्यारुक्ष च पुनरिमं लोकं प्रति नावरोहेच्चदानमिवत्यं बन्धुजनमतिक्रम्य यत्र क्वापि गच्छेदुन्मत्तो वा भवेत् । मतीचीनस्तोमोऽग्निष्टोमाद्विपर्ययेण प्रत्यावृत्ताः स्तोमा यस्य केशवपनीयस्य स एव यद्यत्र भवेत्तर्हि केशवपनीयेमेवमेव लोकं मत्यवरोहति । किंचोन्मादाभावायास्मिन्नेव लोके प्रतिष्ठिति ।

यो रुक्मोऽभिषेककाले पुरुषस्थाधस्तादवस्थापितो यश्चाप्यः शिरासि स्नातुं धृतस्तावुभौ प्रशंसति—

“ इयं वै रजता । असौ हरिणी । यद्रुक्मो भवतः । आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ९] इति ।

अधस्तनो रुक्मो राजतो भूमिस्वरूप उपरितनस्तु हिरण्यमो घुलोकः । तत आभ्यां धावापृथिवीरूपाभ्यामधस्तादुपरिष्ठाञ्च परिगृहीतो भवति । ननु “अमृतमसि मृत्योर्मां पाहीति हिरण्यमुपास्यति” इति श्रवणादधस्तनोऽपि रुक्मो राजतो न भवति । नायं दोषः । रजतस्यापि हिरण्यावान्तरभेदत्वात् । “तस्माद्भजतः हिरण्यमदक्षिण्यम्” इति पुनराधाने श्रवणात् । होतुमाक्षणेऽपि द्वेदिभ्यमाभ्यातम्—“तद्दुर्गणं हिरण्यमभवत् । तद्दुर्गणस्य हिरण्यस्य जन्म । त द्वितीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स प्राङ्नाधत । स देवानसृजत । तदस्य पिय-मासीत् । तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत्” इति च । उपरितनं रुक्मं पुनः प्रशंसति—

“वरुणस्य वा अभिविच्यमानस्याऽऽपः । इन्द्रियं वीर्यं निरघ्नम् । तत्सुवर्णः हिरण्यमभवत् । यद्रुक्ममन्तर्दधाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानिर्घाताय ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ९] इति ।

आपो वीर्यं निरघ्ननिर्गमितवत्यः । तच्च निर्गतं वीर्यं सुवर्णमभवत् ।

तस्य च रुक्मस्य परिमाणं छिद्राणि च विधत्ते—

“शतमानो भवति शतक्षरः । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्वेवेन्द्रिय मतिविष्टति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ९] इति । हिरण्यद्रव्यं प्रशंसति—

“आयुर्वै हिरण्यम् । आयुष्या एवैनमभ्यतिक्षरन्ति । तेजो वै हिरण्यम् । तेजस्या एवैनमभ्यतिक्षरन्ति । वर्णो वै हिरण्यम् । वर्णस्या एवैनमभ्यतिक्षरन्ति(१)” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ९] इति ।

हिरण्यदानेनापमृत्योः परिहर्तुं शक्यत्वात्तस्याऽऽयुष्टवम् । तत्संवन्धादायुर्हिता एवाऽऽय एव यजमानमभितः क्षरन्ति । सुवर्णस्य दीप्तिमत्त्वात्तेजस्त्वम् । तत्संवन्धादपस्तेजस्याः । शरीरशोभा वर्णः । तच्चाऽऽभरणसंभवाज्जायत इति हिरण्यस्य वर्णस्त्वम् । तद्योगादापो वर्णस्याः । अथ म्युष्टिद्विरात्रं विधत्ते—

“अप्रतिष्ठितो वा एष इत्याहुः । यो राजसूयेन यजत इति । यदा वा एष पुतेन द्विरात्रेण यजते । अथ प्रतिष्ठा । अथ संवत्सरमाप्नोति । यावन्ति संव-

(सौधामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

रत्सरस्याहोरात्राणि । तावतीरेतस्य स्तोत्रीयाः । अहोरात्रेष्वेव प्रतितिष्ठति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

राजसूयेनेष्ट्वाऽपि द्विरात्राननुष्ठानेन संपूर्यभावोदमविशितत्वम् । अत्रत्येषु स्तो-
त्रेषु आवात्यमानाः स्तोत्रीया कचो विंशत्यधिकस्तत्तत्तत्संख्याकाः संपद्यन्ते ।
तथा च संवत्सरगताहोरात्रसंख्यासामान्यादहोरात्रेषु प्रतितिष्ठित्वं संवत्सरमाप्तिर्भ-
वति । द्विरात्रावयवावहर्विशेषौ विधत्ते—

“ आग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति । अतिरात्र उत्तरम् (१) । नानैवाहोरात्रयोः
प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

विलक्षणयोरहोरनुष्ठितत्वादहोरात्रयोरस्य विविधप्रतिष्ठोपपद्यते ।

तयोरनुष्ठानाय शुक्लकृष्णपक्षौ विधत्ते—

“ पौर्णमस्यां पूर्वमहर्भवति । व्यष्टकायामुत्तरम् । नानैवार्धमासयोः प्रतिति-
ष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

तयोरुभयोर्विलक्षणपक्षत्वादुभयोरर्धमासयोरस्य विविधा प्रतिष्ठोपपद्यते ।

पक्षान्तरत्वेन विलक्षणयोर्मासयोर्द्वयोरनुष्ठानं विधत्ते—

“ अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्दृष्ट उत्तरम् । नानैव मासयोः प्रतिति-
ष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

एकेनाह्ना निष्पाद्यः सोमयागोऽहःशब्देनोपलक्ष्येत । तादृशश्चाग्निष्टोमः पूर्व-
महः । तच्चाभावास्त्यायां कर्तव्यम् । उद्दृष्टं शुक्लप्रतिपत् । उत्कर्षेण दर्शनस्य
तत्रोपक्रमात् । तस्मिन्नुद्दृष्ट उत्तरं द्वितीयमहरतिरात्रारूपं कर्तव्यम् । तथा सति
विलक्षणयोर्मासयोः कृतत्वाद्विविधप्रतिष्ठा भवति । प्रकारान्तरं विधत्ते—

“ अथो खलु । ये एव समानपक्षे पुण्याहे स्याताम् । तयोः कार्यं प्रतिति-
त्यै(२) ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

अथो खलु अथवेत्यर्थः । समानश्चासौ पक्षश्च तत्र ये पुण्यदिने ष्योतिः-
शास्त्रप्रसिद्धे शुभावहे दिने तयोरिदं कर्म कार्यं न तत्र पक्षभेदे विवक्षितः ।

मासभेदस्तु दूरापेक्षः । अस्मिन्द्विरात्रे दोषमुद्भाव्य परिहरन्प्रशंसति—

“ अपशब्दो द्विरात्र इत्याहुः । द्वे सेते छन्दसी । गायत्रं च मेदुमं च ।
जगतीमन्तर्यान्ति । न तेन जगती लवेत्याहुः । यदेनी तृतीयसवने कुर्वन्तीति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

यदा वा एषाहीनस्याहर्मजते । साहस्य वा सवनम् । अथैव जगती कृता । अथ पशव्यः ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

जागताः पशव इति श्रुत्यन्तरे पशूनां जगतीसंबन्धव्यवस्थाद्विरात्रे च जगत्या अन्तारितत्वादपशव्यो द्विरात्र इत्याक्षेपवादिन आहुः । अथैवं मन्यसे, विद्यत एव जगती । जागंत तृतीयसवनपितिश्रुतेस्तृतीयसवने जगत्याः कृतत्वादिति । तदयुक्तं खलु । अहीने तावन्मात्रेण जगत्पनुष्ठानं न संपूर्णं किं तर्हि यदा द्विरात्रस्यैतस्या-हीनस्यैकमहः कृत्स्नं जगती व्याप्नोति तदा जगत्पनुष्ठानं संपूर्णं भवति । साह एकैनाह्ना निष्पन्नत्वादेकाहः । तस्य तु तृतीयसवनसंबन्धमात्रेणापि जगत्पनुष्ठानं संपूर्णं भवति । तस्मादत्र कृत्स्नस्याहो जगतीव्याप्यमावातपशव्यत्वं तदवस्थमित्याक्षेपवादिनामभिप्रायः । तस्मिन्नाक्षेपे भङ्ग्यन्तरेण परिहारोऽध्यन्तर्भवः । तत्कथमित्युच्यते । वाक्ये यदेतिशब्दं परित्यज्य परिहारो योजनीयः । एषा जगती प्रकृतस्य द्विरात्रस्याहीनस्य कृत्स्नस्याहर्मजते । तस्मादत्र जगती कृता । तस्मादयं द्विरात्रः पशव्य इति परिहारः । यद्यपि तस्मिन्नाहनि च्छन्दोन्तराणि सन्ति तथापि जगतीव्याप्तावुपायः सप्तमकाण्डेऽङ्गिरसां द्विरात्रे समाम्नातः—वैखानसं पूर्वेऽहन्ताम भवति तेन जगत्यै नैति ” इति । वैखानसनामकं साम पूर्वस्मिन्दिने गायेत् । यैत्र(तच्च) जगतीसंबन्धमिति तदहः कृत्स्नं जगत्या नापगच्छति । अतो वैखानससाममहिम्नैव कृत्स्नेऽप्यर्हति जगत्याः पूरितत्वाद्विरात्रः पशव्य एव ।

अस्य द्विरात्रस्य व्युष्टिनाम प्रशंसति—

“ व्युष्टिर्वा एष द्विरात्रः । य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते । व्येवास्मा उच्छति । अथो तम एवापहते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

विशिष्ट उषःकालो यस्मिन्द्विरात्रे सोऽयं व्युष्टिः । यो यजमान एवं व्युष्टिनाम विद्वान्यजतेऽस्यै यजमानार्थं विशेषणोच्छत्येव सर्वं कर्तव्यजातं बुद्धौ प्रकाशत एव । किंच तसो बुद्धिमान्द्यमयं यजमानो विनाशयत्येव ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“क्षत्राणां धृतिस्त्रिष्टोमोजमिष्टोमः पश्चात्पवर्गस्तेनान्ते यजते संतिष्ठते राजसूयः” इति । क्षत्राणां धृतिरिति कर्मनामधेयम् । स च कर्मविशेषः प्रकृतवैश्वित्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयो न भवति, किं तर्हि विभिरेव स्तोमैरुपेतः । तमेतं विधत्ते—

(काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“अग्निष्टोममन्तत आहरति । अग्निः सर्वा देवताः । देवतास्वेष प्रतिविष्टाति (३) ” [आ० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

अग्निविषयः स्तोमो यस्य क्रतोरन्ते सोऽयमग्निष्टोमः । यज्ञायज्ञा वो अग्नय इत्येतस्यामाग्नेय्यामृचि स्तोत्रकाल आवृत्त्या स्तोमं संपादयति । तेन च क्रतुः संस्थितो भवति । तस्मादयमग्निष्टोमः । अग्नेश्च सर्वदेवतारूपत्वमसकृदुक्तम् । तस्माद्वाजसूयसमाप्यवसरेऽनुष्ठितेनाग्निष्टोमेन यजमानो देवतास्तु प्रतिविष्टत्येष । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“स्वाहीं शष्पैः सुरा योज्या पुनाद्वाभ्यां तु पाष्येत् ।

कुवित्वरे सुरा आसा सोमावनमये सुराम् ॥

शतच्छिद्रमुत्स्थाल्यां मन्त्राः पञ्चेह वर्णिताः ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठमपादे चिन्तिदम्—

“सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यस्ति न वाऽस्ति तत् ।

शेषणान्न सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥ ”

सौत्रामणीनामके यागे श्रूयते—“पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते ” इति । यत्र प्रकृतिगतसोमग्रहेष्विव शेषकार्यं स्विष्टकृदिडादिकमस्ति । न चात्र पूर्वदृष्टे-
नाभावः । उच्छिनत्ति(ष्टि) न सर्वं जुहोतीत्यवशेषयितव्यत्ववशणादिति चेन्नैवम् । शिष्टस्यान्यत्रोपयोगवशणात् । “ब्राह्मणं परिकीर्णमादुच्छेषणस्य पातारम् ॥” इति श्रूयते । “यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वल्मीकवपायामवनयेत् ” इति च । “शतानृणायाम् समवनयेत् ” इति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शतानृणा । तस्मान्नास्ति स्विष्टकृदादिकम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अमाविष्णु महि तद्वा महित्वं वीतं घृतस्य

गुह्यानि नाम । दमेदमे सप्त रत्ना दधाना
 प्रति वा जिह्वा घृतमा चरयेत् । अन्नाविष्णु
 महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्थ गुह्या
 जुषाणा । दमेदमे सुवृत्तीर्विधाना प्रति वां
 जिह्वा घृतमुचरयेत् । प्र णो देवी सरस्वती
 वाजंभिवांजिनीवती । धीनामविज्येवतु । आ
 नो दिवो बृहत्तः (१) पर्वतादा सरस्वती
 यजता गन्तु यज्ञम् । हवं देवी जुञ्जुषाणा घु-
 तार्थी शग्मा नो वाचमुशती कृणोतु । बृह-
 स्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व
 रत्नानि दातुषे । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे
 यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्मिः । बृहस्पते सुप्रजा
 वीरवन्तो वयश् स्याम पतयो रयीणाम् ।
 बृहस्पते अति यदर्योः अर्हाद्दियुमद्विभाति
 क्रतुमज्जनेषु । यदीदयच्छवसा (२) क्रत-
 प्रजात तदस्मानु द्रविणं धेहि चित्रम् । आ
 नो मित्रावरुणा घृतैर्गन्धूतिमुक्षतम् । मध्वा
 रजांसि सुकृत् । प्र बाहवा सिन्धुतं जीवसे
 न आ नो गन्धूतिमुक्षतं घृतेन । आ नो जने
 अवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ।
 अग्निं वः पूर्य गिरा देवमीडे वसूनाम् । सप-
 र्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् । मक्ष
 देववतो रयः (३) ऋरो वा पृत्सु काम्

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

चित् । दे॒वानां॑ य इ॒न्मनो॑ यज॒मान इ॒यक्ष-
 त्थ॒भिर्दिय॑ज्वनो भुवत् । न यज॒मान रि॑ष्यसि
 न सु॒न्वान॑ न दे॒वयो॑ । अस॒दत्र॑ सु॒वीर्य॑मु॒त
 त्यदा॑श्व॒श्विय॑म् । न॒किष्टं॑ क॒र्मणा॑ न॒शत्र
 प्र यो॑षज॒ योष॑ति । उप॑ क्षरन्ति॒ सिन्ध॑वो
 म॒योभुव॑ ई॒जानं॑ च॒ यक्ष्य॑माणं च॒ धेन॑वः ।
 पृ॒णन्त॑ च॒ प॒पु॒रिं च॑ (४) श्रव॒स्यवो॑ घृत॒स्य
 घा॒रा उप॑ यन्ति॒ विश्व॑तः । सोमा॑रु॒द्रा वि
 बृ॒हतं॑ वि॒षूची॑म॒मि॒ष्टा या॒ नो ग॑य॒मावि॑वेश ।
 आ॒रे वा॑धे॒था मि॑क्री॒तिं प॒राचैः॑ कृ॒ते चि॑दे॒नः
 प्र मु॑मु॒क्तम॒स्मत् । सोमा॑रु॒द्रा यु॒वमे॒ताम्य॒स्मे
 वि॒श्वा त॒नूषु॑ भेष॒जानि॑ ध॒क्षम् । अ॒व स्प॑तं
 मु॒ञ्चत॑ य॒ज्ञो अ॒स्ति त॒नूषु॑ ब॒द्धं कृ॒तमे॒नो
 अ॒स्मत् । सोमा॑पू॒षणा॑ ज॒न॒ना र॒यीणा॑ ज॒न॒ना
 दि॒वो ज॒न॒ना पृ॒थि॒व्याः । जा॒तो वि॒श्वस्य॑ भुव॒-
 न॒स्य गो॑पी दे॒वा अ॑कृ॒ण्वन्न॒मृत॑स्य॒ नाभि॑म् ।
 इ॒मौ दे॒वौ आ॑य॒मानौ जु॑षन्ते॒मौ त॒माश॑सि गुह॒-
 ता॒मज॑ष्टा । आ॒भ्यामि॒न्द्रः प॒क्वमा॑मास्व॒न्तः
 सोमा॑पू॒षर्था॑ ज॒नदु॒स्त्रिया॑सु (५) ॥

(बृ॒हतः श॒वसा॑ र॒थः प॒पु॒रिं च॑ दि॒वो ज॒न॒ना प॒श्चवि॑श्र॒तिथः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्ममपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अनुमत्स्या आग्नेयमैन्द्राग्रमग्नये सोमार्थं प्रतिपूरुषमैन्द्राग्रं धात्रे बार्हस्पत्य-
 यज्ञये गृहपत्येऽर्थेनो देवीः समिधः सोमस्येन्द्रस्य मित्र आग्नेयः सद्य आग्ने-
 यः हिरण्यमाग्नेयः स्वादी त्वाऽऽग्नाविष्णुं द्वाविंशतिः) ॥ २२ ॥

(अनुमत्यै यथाऽऽस्ति देवीरापो मित्रोऽस्ति शूरो

वा द्विचत्वारिंशत्) ॥ ४२ ॥

हरिः ॐ ॥

इति कृष्णयजुर्बेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥

इति कृष्णयजुर्बेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमा-

ष्टकः संपूर्णः ॥ १ ॥

अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।

एकविंशे सौदामणीमुक्त्वा राजसूयः समापितः । द्वाविंशे काम्ययाज्या[पुरो-
 नुवाक्या] उच्यन्ते । तत्र काम्येष्टिकाण्डे विहविष्का काचिदिष्टिराग्रायते—

“ आग्नाविष्णवभेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाहस्प-
 त्यश्चरुर्भद्राग्रावैष्णव एकादशकपालो भद्रत्याग्निः सर्वा देवता विष्णुयज्ञो देवता-
 भिक्षैवैनं यज्ञेन चाभिचरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनम-
 भिचरति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमाभिचरति” [तं०
 का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

आज्यं भागो यस्याः साऽऽज्यभागा । आज्यमेव हविरित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।
 तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नाविष्णु इति । हेऽग्नाविष्णु वां ध्रुवयोस्तद्वक्ष्यमाणं महित्वं महिमोषेतत्त्वं
 महि पूजनीयम् । कथमिति तदुच्यते । ध्रुतस्य यानि शुक्लानि नामानि मन्त्रेषु
 गोप्यान्मन्त्रेषु पृथक्षाज्यं सर्पिरित्यादीनि तानि ध्रुवां वीतं प्राप्नुतं, पशूनां तेजसाऽ-
 ग्नये जुष्टमभिचारयापीति आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो ध्रुतमदीको ध्रुतयोनिरेषीति

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

आजुह्वानस्य सर्पिष इत्यादिमन्त्रान्सर्वं दृष्टुं तामित्यर्थः । कुत्रैतन्नामश्रवणं दमेदमे सर्वेषां यजमानानां गृहे गृहे । किंच, वां युवयोर्जिह्वा प्रति पर्येकं वृत्तमाश्रय माप्य चरण्येन्द्रक्षयतु पिबत्वित्यर्थः । कीदृशी जिह्वा । सप्त रत्ना दधाना । सप्तसंख्याकान्तरत्नसदृशाञ्ज्वालाविशेषान्धारयन्ती । छत्रिन्यायेनाग्निसहित्याद्विष्णोरपि तथात्वम् । अत्रैव याज्यामाह—

अग्नाविष्णू इति । हेअग्नाविष्णू वां युवयोः मियं धाम यज्ञशालारूपं स्थानं महि पूजनीयम् । युवां वृत्तस्य गुहं योग्यं सारमभिधारणरूपं जुषाणा सेवमानौ वीथः पुरोडाशं भक्षयथः । कीदृशी युवाम् । देभदं सर्वेषु यजमानगृहेषु सुष्टुतीर्वाबुधाना पूर्वोदाहता आयुर्दा अग्न इत्यादिकाः शोभनाः स्तुतीर्वर्धयन्तौ । प्रति वां जिह्वेत्यादि पूर्ववत् । उच्चरण्येदुत्कर्षणं भक्षयतु । द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

प्र णो देवीति । सरस्वती देवी वाजोभिर्वाजैर्नोऽस्थानप्रकर्षणावतु रक्षतु । कीदृशी । वाजिनिवृत्ती । वाजोऽस्थां क्रियायामस्वीत्यनप्रदा यागक्रिया वाजिनी । सा यस्यामस्ति सा वाजिनिवृत्ती । धीनामवित्री यज्ञविषयाणामस्मद्वृद्धीनां पालयित्री । तत्रैव याज्यामाह—

आ नो दिवो इति । यजता यष्टव्या सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं प्रति दिवः सकाशादागत्यागच्छतु । बृहतः पर्वतादागच्छतु । यष्टव्येषा वृद्धोके मेरी वा तिष्ठति तथाऽप्यवश्यमागच्छत्वित्यर्थः । सेवमायता देवी शग्मां सुखप्रापिकां नोऽस्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमुक्तीं कामयमानां दृष्टोतु । कीदृशी देवी । हवमस्यदीयमाह्वानं जुषाणा सेवमाना । वृत्तमश्नति प्राप्नोतीति वृत्ताची । तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

बृहस्पत इति । विश्वदेव्य विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं हे बृहस्पते नोऽस्माकं हव्यानि जुषस्व । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाथ रत्नानि रास्व देहि । तत्रैव याज्यामाह—

एवा मित्रे इति । एवा, एवं कित्यर्थः । हे बृहस्पते पिबे पितृवत्पालकाय विश्वे देवा यस्यासौ विश्वदेवोऽस्मै सर्वदेवगुण्ये वृष्णेऽभिमनफलवर्षणे तुभ्यं यज्ञैर्बहुविधयागैर्नमसा भक्तिपूर्वकनमस्कारैर्हविर्मिराज्यपुरोडाशादिभिश्च परिचर्यां विश्वे सर्वथा परिचरेम । त्वत्पसादाच्छोभनापत्ययुक्ताः शूरभदोपेता धनानां पतयो भवेम । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

बृहद्रूपत इति । हे बृहस्पतेऽर्थो राजा यद्ब्रविणं रत्नादिरूपमतीतरानति-
कम्पाहर्तिस्वयमेवानुभवितुमर्हति । यत्त्वास्मज्जनेष्वमात्यादिषु ह्यमदाभूषणादिमद्भि-
भाति । यजमानरूपेषु जनेषु क्रतुमद्यागसाधनवाद्भिभाति । पुनरपि यद्ब्रविणं
शबसा बलेन जीवितप्रदानसंपादितसैन्यरूपेण दीदयद्दीप्यते तद्यथोक्तगुणोपेतं
ब्रविणं चित्रं मणिमुकादिरूपं हे क्रतमजात तदस्मासु धेहि स्थापय । क्रतात्सत्या-
त्परमात्मनः प्रकर्षेण देवगुरुत्वेनोत्पन्न क्रतमजातः ।

मथममभिचरतः शत्रोस्त्रिहविष्केष्टिर्विहिता । इदानीं तदीयावभिचारादूर्ध्व
प्रत्यभिचरतस्तमेवेष्टिं विहितमभिधेत्य तत्र विशेषं विधत्ते—

“मति वै परस्तादभिचरन्ममभिचरन्ति द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादतिमयुक्त्या”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

मथमतोऽभिचरन्तं शत्रुं ज्ञात्वा तद्विरोधिनः पुरुषाः पश्चात्प्रत्यभिचरन्ति त-
दानीं पूर्वोक्तायाः पुरोनुवाक्याया आवृत्त्या वा मन्थान्तरागमनेन वैकैकस्य हवि-
षो द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यात् । मन्थान्तरपक्षे तु मथमस्य हविषोऽग्राविष्णुं सज्जो-
षतेत्येषा समानेष्ट्या । द्वितीयस्य हविषः पावीरवी कथ्येति । तृतीयस्य तु तया-
म्नाता एव तिस्रः क्रवो वर्तन्ते । किमर्थं पुरोनुवाक्याद्वित्वं तदुच्यते । अतिमयु-
क्त्यै तस्मादप्यतिशयितप्रयोगार्थम् ।

यस्तु पापभीरुः सप्रतिषारं न करोति, किंतु केवलं स्वविषयमभिचारं परि-
हर्तुमिच्छति तस्य पूर्वोक्तमेव त्रिहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“एतथैव यजेताभिषर्षमाणो देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा
वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताथैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कुतश्चनो-
पाय्याधो भवति नैनमभिचरन्तृणते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

देवताः प्रतिचरति निवारयति । स्वकीययज्ञेन तदीययज्ञं निवारयति । स्व-
कीयवाचा तदीयवाचं निवारयति । स्वकीयब्रह्मणा तदीयं ब्रह्म निवारयति ।
लौकिकाधिक्षेपपरिहारो वाङ्निवारणम् । ब्राह्मण्यपरिहारो मन्थनिवारणम् । स
तादृशः पुरुषः शत्रोरात्मनश्च मध्ये स्वकीयदेवताः स्वकीययज्ञं च मध्यतो व्यव-
सर्पति व्यवधानरूपेण स्थापयति । तस्य तादृशस्य कुतोऽपि व्याध्यदेवाधो न
भवति । मथममभिचरन्पुरुष एनं न स्तृणुते न हिनस्ति ।

यज्ञप्राप्तिकामिन एकहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

(कान्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“आभ्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं यज्ञो नोपनमेदाग्निः सर्वा देवता विष्णुर्मज्ञोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपैतं यज्ञो नमति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

यं यज्ञानुष्ठानार्थं पुरुषं केनापि द्रव्याभावादिविघ्नेन स यज्ञो न पाप्नुयात्त-
स्येयमिष्टिः । दृष्टिपाटवार्थिन एकहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“आभ्रावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेद्यक्षुष्कामोऽग्निर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिञ्चक्षुर्धत्त-
व्यक्षुष्मानेव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

अग्नेश्चक्षुषा दीपेनान्धकारादियुक्तपदेशो मनुष्याः पश्यन्ति । यज्ञस्य तु चक्षुषा
सामर्थ्यरूपेण देवाः पश्यन्ति । अतो यागदेवस्य विष्णोरग्रेऽथ हविषा तावुभौ
कामलादिरोगपरिहारेणास्मिन्मजमाने चक्षुर्दृष्टिपाटवं धत्तः प्रयच्छतः । तेनातो
चक्षुष्मान्सूक्ष्मदर्शनेऽपि समर्थो भवति । घृतं चरुमकृतिद्रव्यं च प्रशंसति—

“धेनै वा एतत्रेक्षो यदाज्यमनहुहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र जन-
यति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

भक्षिततृणसारत्वादाज्यस्य धेनुरेतस्त्वम् । बलीवद्दृष्टोत्पन्नत्वात्तण्डुलानामनहुद्वे-
तस्त्वम् । धेन्वनहुन्नूपमिथुनादेवास्य दृष्टिलाभः । प्रकरणान्तरेण घृतं प्रशंसति—

“घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्तेजसैवास्मै तेजश्चक्षुरव कन्दे ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

दीप्यमानत्वाद्भूषमासकत्वान्च घृतचक्षुषोस्तेजस्त्वम् ।

फलान्तराय निहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“इन्द्रियं वै वीर्यं वृङ्क्ते भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वरकल्पां प्रति निर्व-
पेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्येन्द्रियं वीर्यं वृङ्क्ते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

परस्परविरोधिनोरुभयोर्मध्ये कश्चिदग्निष्टोमादियज्ञं न करोति तदीयस्तु
भ्रातृव्यः करोति तदानीमयजमानस्येन्द्रियसामर्थ्यमितरो विनाशयति । प्रत्यक्षं
हेतुः । दीक्षित सोमयाजिनित्यामन्त्रणादिभिरयजमानस्यामाहृतत्वात्तस्येयमध्वर-
कल्पेऽदत्तमातोऽध्वरः सवनवयसद्भावादध्वरत्वं सोमाभावादीषदत्तमाधिरतस्यामध्व-

(काव्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रक्तां तदीयस्य सोमयामस्य प्रतिपक्षत्वेन निर्वपेत् । कदा । भ्रातृव्ये यजमाने सति । तेन प्रतिनिर्वपेणेन्द्रियसामर्थ्यं न नश्यति । दीक्षादीनामभावेऽपि प्रभुत्व-
घनादेकाकर्षो भवतीत्यर्थः । निर्वापकालं विधत्ते—

“ पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेद्यावत्येव वाकामपोदितां भ्रातृव्यस्य वृक्के तामस्य
घाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽनु प्रवदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधति॥ [सं०
का० २प्र० २अ० ९] इति ।

उचःकाले मनुष्याः शयनादुत्थाय परस्परं वाचः प्रवदन्ति । प्रवदितोः प्राक्प-
वदनात्पुरा निर्वपेत् । तथा सति भ्रातृव्यस्य यावती वाग्विद्यते तामपोदितामनु-
धारितां वृक्के यथा नोच्चारिता भवति तथा नाशयति । अस्य तु यजमानस्य
संबन्धिनीं तां वाचं प्रवदन्तीमन्वन्या वाच इतरजनसंबन्धिन्यो वाचः प्रवदन्ति ।
यजमानेन यद्यधोऽधत्ते तत्तथैव सर्वजना वदन्त्यस्य वचनमनुमन्यन्त इत्यर्थः ।
ता अन्यदीया वाच उपलालनेनेन्द्रियसामर्थ्यं यजमाने स्थापयन्ति । अध्वर-
साम्प्यं संपादयितुं विषु कालेष्वनुष्ठानं विधत्ते—

“ आग्नावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्पातःसवनस्थाऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा
स्याह्मार्हस्पत्यश्चरुर्दष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं पातःसवनं पातःसव-
नमेव तेनाऽऽप्नोत्याग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेन्माध्यंदिनस्य सवनस्थाऽऽकाले-
सरस्वत्याज्यभागा स्याह्मार्हस्पत्यश्चरुर्देकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप्-
त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोत्याग्नावैष्णवं द्वादशकपालं
निर्वपेत्तृतीयसवनस्थाऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याह्मार्हस्पत्यश्चरुर्द्वादशकपालो
भवति द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोति देव-
ताभिरेव देवताः पतिचरन्ति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म कपालैरेव
छन्दास्त्याप्नोति पुरोडाशैः सवनानि ” [सं० का० २प्र० २अ० ९] इति ।

पातःसवनस्थाऽऽकाले भ्रातृव्यमज्ञसंबन्धिनः पातःसवनस्य यावत्कालस्तावति
काले कपालैरष्टैकादशद्वादशसंख्याकैरेव छन्दांसि प्रतिवादिप्रशुक्तानि गायत्री-
त्रिष्टुब्जगतीरूपाणि व्याप्नोति । यथोक्तैस्त्रिभिः पुरोडाशैः पतिवाद्यनुष्ठितानि
सवनानि त्रीणि सवनानि व्याप्नोति । तस्मादस्यध्वरसाम्यम् । उक्तासु मत्स्य-
भिचारादीष्टेषु पूर्वोक्ता एव याज्यानुवाक्याः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

एतस्यैवाध्वरकल्पानुष्ठामिनः प्रतिवाद्यनुष्ठितानूबन्धास्थानीयतामिदं विधत्ते—

“मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेद्वशाथै काले यैवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनूबन्धा
सो एवैवैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्हत्याप्नुम् ” [सं० का० २
प्र० २ अ० ९] इति ।

भ्रातृव्योऽवमुर्थं कृत्वा गृहे सभागत्योदवसानियामनुष्ठायानूबन्धां वशामुपाक-
रोति, तस्मिन्काले मित्रावरुणदेवताकमेककपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । भ्रातृव्यस्य
साऽनूबन्धा वशा यैवास्ति एतस्याध्वरकल्पस्याधिकारिणोऽयमेककपालः सैवैवा
वशा भवति । ननु पूर्वोक्तैः कपालैर्यथा छन्दसि प्राप्तानि तथाऽनूबन्धाख्यः पशु-
रपि प्राप्यतामिति चेन्न । संख्यासाध्येन छन्दसां प्राप्तुं शक्यत्वात् । नहि पशु-
बध्दत्वादिसंख्याऽस्ति । अतः पूर्वोक्तैः कपालैरिमं पशुमाप्तुं न शक्नोति नार्हति ।
मैत्रावरुणस्य तु कपालैक्यात्संख्यासाध्येन पशुमेकं प्राप्तुमर्हति । अस्मिन्मैत्राव-
रुणे पुरोनुवाक्यामाह—

आ नो इति । हे मित्रावरुणौ नो गव्युतिमस्मदधिगोमूर्धं धृतैः मध्वैरास-
मन्वाहुस्तं सिञ्चतम् । सुकृत् शोभनकृत्युक्तौ रजांस्यस्मदीयक्षेत्रपांसून्मध्वा मधुना
जलेनोक्षतम् । तदैव याज्यामाह—

प्र बाहवेति । हे मित्रावरुणौ नोऽस्माकं जीवसे जीवितुं बाहवा बलपू-
र्णेन बाहुना सह प्रकर्षेण सिसृतं प्राप्नुतम् । आगत्य च नोऽस्माकं गोमूर्धं धृ-
त्तेन सिञ्चतम् । हे युवाना परस्परमिश्रितौ युवां जने ब्राह्मणादियजमानसभार्मां
नोऽस्मान्भ्रवयसं प्रख्यापयतम् । मित्रावरुणौ मे मदीयमिमा हवेद्बाहवाने श्रुतं
शृणुतम् । इष्टान्तरं विधत्ते—

“असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतस्सोमा-
रौद्रं चरु निरवयन्तेनैवाग्निंरुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतस्सोमा-
रौद्रं चरुं निर्वपेत्सोमं चैव रुद्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तदेवाग्निंरुचम-
चैसं ब्रह्मो ब्रह्मवर्चस्येव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

न व्यरोचत विशेषेण दीर्घि न प्राप्तवान् । प्रायश्चित्तिं प्रतीकारम् । ब्रह्मवर्चसं
श्रुताध्ययनसंपत्तिः । कालं विधत्ते—

“ तिष्ठत्पूर्णमासे निर्वपेद्ब्रह्मो वै तिष्ठः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्च-
समव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

यथा रुद्रो दुःस्वं प्रावयति तथा पौषमासः शैत्यदानेन तापं पारयति, तस्या-
स्य रुद्रत्वम् । सोमो हि पौषमास्यां संपूर्णमण्डल इति तयोरैक्यम् । साक्षादेव
मुळममेव न त्वनूचानस्य पुत्रत्वमात्रेणाऽऽपादितममुख्यं ब्रह्मवर्चसम् । वेदेः परित
आवरणं विधत्ते—

“परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै” [सं० का० २ प्र० २
अ० १०] इति ।

परिश्रयणेन वेद्यामावृतायां वेदिरेव ब्रह्मवर्चसं परिगृहीतं भवति ।

चोदकपातमपवदितुं कांश्चिद्विशेषान्विधत्ते—

“शेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं भवत्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते
घावदेव ब्रह्मवर्चसं तत्सर्वं करोति” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

श्वेतवत्समुक्तायाः शेताया गोर्दुग्धं तदेवाऽऽतश्चनेन दधिभावरमापाद्य मथितं
सत्यश्वादाज्यं भवति, न तु मैत्राभार्हस्य इव स्वधर्मोत्स्वयं मथितत्वादिकमत्रा-
स्ति । प्रकृतौ श्वेतवत्सा शेता गौरिति नास्ति नियमः । अत्र त्वस्ति । प्रकृता-
वद्भिः प्रोक्षणं मार्जनं च । अथ तु सर्वमाज्येनेति विशेषः । तथा सति तु ब्रह्म-
वर्चसं संपूर्णं भवति ।

सामिधेनीषु समिध्यमानेष्ववत्योर्मध्ये प्रक्षेपणीये द्वे ऋचौ विधत्ते—

“अति ब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्याहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवितोरिति मानवी ऋचौ
धाम्ये कुर्याद्यद्वै किंच मनुरवदत्तद्वेषजं भेषजमेवास्यै करोति” [सं० का०
२ प्र० २ अ० १०] इति ।

आज्यमात्रेण यद्ब्रह्मवर्चसं तद्युक्तमेव, श्वेतवत्साश्वेतगोभ्यां यत्सदस्याधिकं,
तेन दुश्चर्मा श्वेतकुष्ठमुक्तो भाषितुं प्रभुर्भवति, तत्परिहाराय मनुना दृष्टे द्वे ऋचौ
सामिधेनीषु धाम्ये प्रक्षेपणीये भवतः । मनोर्ध्वमवकुत्वात्तेन मन्मन्वजातमुक्तं
तदौषधम् । तदेतत्सर्वमापस्तम्ब आह—“सर्वप्रोक्षणमार्जनानीत्या(न्या)ज्येन
मानवी ऋचौ धाम्ये कुर्यादग्निं च इत्येवासां द्वे” इति ।

एतस्मिन्सोमारुद्रचरौ धाम्यात्वेनाग्निं चः पूर्वमित्यादिका विकल्पिताः पट्टच
आम्नाताः । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

१ क. वेदेरे । २ क. माषय । ३ ल. मवृद्धत्वा । च. ङ. च. मवृत्वात्ते ।
४ ल. च. ङ. च. देव स । ५ ल. च. ङ. च. प्रोक्षामा ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अग्निं व इति । वसूनां वो युष्मार्कं मध्ये पूर्वं प्रथममाविजमग्निं देवं गिरा वैदिक्या, ईडे स्तौमि स्तावकोऽहम् । कीदृशः । सपर्यन्तः पर्यन्तेन यागसमाप्त्या सह वर्तत इति सपर्यन्तः । सच्छस्तुत्या नोपरमं कुर्वे, किंत्वा समाप्तेः स्तौमीत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । मित्रं न क्षेत्रसाधितं पितुभ्रात्राद्यात्मकमिन्द्रमिवात्मदीयस्य क्षेत्रस्य साधकम् । अथ द्वितीया—

मक्षु इति । कासुचित्पृत्तु केषुचित्संभ्रामेष्वत्यन्तमभिनिवेशेन प्रवर्तमानेषु शूरो वा दूरो भट इव देववतो यक्ष्यमाणदेवोपेतस्य यजमानस्य रथो मक्षु गच्छतीति शेषः । रामरावणयुद्धवदप्यभिनिवेशेन प्रवृत्ते युद्धे शूरो भटः स्वदेहं विस्मृत्य परसेनां हन्तुं यथा त्वरया गच्छति तथा देवान्यष्टमस्य यजमानस्य मनोवृत्तिस्त्वरया रथवद्गच्छतीत्यर्थः । य इथ एव यजमानो देवतानां मन इयक्षति पूजयितुमिच्छति । तदीयं चित्तप्रसादं वाञ्छतीत्यर्थः । स एवायज्वनो यागरहितान्पुरुषानभिमुखविदभिभवत्येव । इदमुत्तरार्धमुत्तरेषु विषु मन्त्रेष्वनुवर्तते । अथ तृतीया—

न यजमानेति । हे यजमान त्वं मायं कृत्वा न रिष्यसि न विनश्यसि । अत्र यजमानत्वमिष्टकर्तृत्वम् । हे सुन्वान सोमयाजिन्ना रिष्यसि । हे देवयो पाकयज्ञादिभिर्देवानिच्छंस्त्वं न रिष्यसि । अनुवाग्विदं देवानामित्युत्तरार्धं पूर्ववद्योज्यम् । अथ चतुर्थी—

असद्व्येति । अत्रास्मिन्यजमाने सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यमसद्व्येदित्यर्थः । अतापि च त्यक्तदस्तु । किं तेषु । आश्रयिष्यम् । आश्रयः शीघ्रगमिनश्च तेऽश्वाश्वाऽऽश्वश्वास्तेषां संभन्धि शोभनवीर्यमस्तु । अथ पञ्चमी—

नकिंष्टमिति । नकिरिति शब्दो निषेधवाची । कर्मसहितं तं यजमानं नकिंश्चत्, राज्ञसादिर्मा विनाशयतु । यज्ञविराधी पाप्मा यजमानेन सह प्रकर्षेण न योषन्मैव मिश्री भवतु । यजमानोऽपि न योषति न पाप्मना सह मिश्री भवति । अथ षष्ठी—

उपक्षरन्तीति । सिन्धवो नदीसदृशा मयोभुवः सुखं भावयिष्यो धेनवः पूर्वमिष्टवन्तमितः परं यक्ष्यमाणं च पुरुषमेनमुपेत्य क्षरन्ति भवन्ति । बहुतरं क्षीरं प्रयच्छन्तीत्यर्थः । पूषन्तमस्मिन्कर्मणि जुहूं पूषन्तं पपुर्हि हविष्मस्तु कर्गसु पूष-

(काम्ययज्ञ्यापुरोनुवाक्यामिधानम्)

मिष्यन्तं च यजमानं भवत्स्वः श्रोतुमिच्छन्त्य इव धृतस्य धारा विश्वतः सर्वत्र
उपपन्ति समीपे प्राप्नुवन्ति ।

विकल्पितानि त्रीणि धाम्यायुग्मन्युक्त्वा पुरोनुवाक्यामाह-

सोमारुद्रा इति । याज्मीवा रोगरूपा निर्कृतिर्नोऽस्माकं गयं गृहमाविवेश
सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ तौ निर्कृतिं विषूधीं विष्वग्गतिं नानादिक्षु यथा पला-
यति तथा विवृहत् विशेषेणोन्मूलयत्, पराचैः पराङ्मुखीं निर्कृतिं तामारे दूरे
युवां बाधेथा, तथा निर्कृत्याऽस्मासु कृतमेनश्चित्पापं रोगरूपमप्यस्मात्प्रमुक्तं प्रक-
र्षणास्मत्तो मोचयतम् । याज्यामाह-

सोमारुद्रा इति । हे सोमारुद्रौ युवशुभौ युवापस्मे तनूषु अस्माकं शरी-
रेषु विश्वा सर्वाण्येतानि भेषजान्यौषधानि वत्तं स्थापयतम् । अवस्यतं तैर्मेषजै-
रनिष्ठं विनाशयतम् । निर्कृत्या कृतं नोऽस्माकं तनूषु यद्भक्ष्यमेनोऽस्ति तदस्मत्तो
मुञ्चतम् । इष्टयन्तरं विधत्ते-

“ यदि विभीषाद्दुधर्मा भविष्यामीति सोमापौष्ण्यां चरुं निर्धपेत्सौम्यो वै देव-
तया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न
दुधर्मा भवति ” [सं० का० २ म० २ अ० १०] इति ।

सोमसंनध्योषधिरसेन जातत्वात्पुरुषः सोमदेवताकः । इयं वै पूषेति श्रुतेः ।
पूषत्पथा भूम्या तृणादिप्रदानेन पोषितत्वात्पशवः पौष्णाः । अतो हविषा
तुष्टा स्वदेवता पशुभिः सहिता समीचीनां त्वचं करोति । ततो दुधर्मत्वमपग-
च्छति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह-

सोमापषणा इति । हे सोमापूषणौ युवां देवा अमृतस्य कर्मफलस्य नाभि-
मरुण्वन् । न(ण)ह बन्धन इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नो नाभिश्चब्दः । बन्धनरज्जुं
कृतवन्तः इत्यर्थः । सोमापूषभ्यां हि कर्मफलं यजमाने बध्यते । कीदृशौ युवाम् ।
धनानां द्यावापृथिव्योश्च जनयितारौ । ऐहिकामुष्मिकफलदातृत्वमेवात्र द्यावापृ-
थिव्योर्जेनकत्वम् । किंच, जातौ सन्तौ जातमात्रेणैव विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य
लोकस्य गोपौ गोपयितारौ । तत्रैव याज्यामाह-

इमौ देवाविति । सर्वे देवा जायमानाविमौ देवौ जुषन्त सेवन्ते । इमा-
कुमावजुष्टान्यग्निधाणि तर्मांसि कुञ्जमान्धानि गृहतां समवृण्वतां विनाशयताम् ।
इन्द्र आभ्यां सोमापूषभ्यामाभासूक्ष्म्यासु तरुणीषु गोष्वन्ता रसपोषकाभ्यां पक्वं
क्षीरं जनजनयति । गावो हि सारयुक्तायां भूमौ सोमेन वर्धिता ओषधीर्भक्ष-
यित्वा बहुजननीतनर्भं क्षीरं धारयन्ति ।

(कान्त्याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अत्मात्सोमापौष्णात्पूर्वं विहितमेव पुनः फलान्तराय विधत्ते—

“सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजाकामः सोमो वै रेतोधा आग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्यै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजाम् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

गर्भाशये धृतस्य रेतसोऽग्निना पच्यमानत्वादग्नेः प्रजनयितृत्वम् ।

पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदभिवरन्तसौम्यो वै देवतया पुरुष एव रुद्रो यदाग्निः स्वाद्या एवैनं देवतायै निष्क्रीय रुद्रायपि वधाति ताजमार्तिमाछति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पूर्वमभिहितम् । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुत्या रुद्ररूपत्वमग्रेसरात् । पुरुषस्य स्वामिभूता या सोमदेवता तस्या देवतायाः सकाशाच्चरुणा मुख्येन मूल्येन तं पुरुषं वैरिणं निष्क्रीय क्रूराय रुद्राय चरु-
रुद्रमुत्कोचं दत्त्वा तं बध्यं वैरिणं तस्मै प्रयच्छति । स च वैरी तदानीमेव मरणं प्राप्नोति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“सोमारौद्रं चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य रसो गच्छत्यग्नि-
शरीरं यस्य ज्योगामयति सोमदेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुव यदीवा-
चुर्भवति जीवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

ज्योगामयावी दीर्घरोमयुक्तः । यस्य पुरुषस्य ज्योगामयति तं पुरुषं व्याधि-
श्विरं पीडयति । एतस्य पुरुषस्य शरीरमाणयोर्बन्धको योऽन्तरसः स व्याधिकाक्षे
सोमं प्राप्नोति । भुक्तस्याश्वस्य संबन्धी योऽयं सूक्ष्मो रसो मनःप्रभुर्तेजिष्णुशरी-
रस्याऽऽप्यायनकरस्तेन रसेन माणो देहे बध्यत इतीममर्थं वाजसनेयिनः शिशु-
ब्राह्मणेऽन्तं दर्शयन्ति वाक्येन समायनन्ति । तस्मिन्तोमिज्ज्योपभुते सति अयं
देहोऽग्निं गच्छति जाठराग्नेर्गर्भस्थान्तरसस्याभावान्मांसादिधातून्भिर्भक्षयति ।
अत एवाऽऽमयाविनः शरीरं कुर्यां दृश्यते । एवं सति यजमानश्चरुणा मूल्येन
सोमाग्निम्यां रसं शरीरं निष्क्रीणाति । ततोऽयमरोगो भवति । किञ्च, यद्यप्ययं
मुहूर्तमात्रं गतप्राणस्तथाऽपि भूमौ शयानस्तदानीं जीवत्येव । एतस्य चरोरङ्गत्वेन
होतुर्बलीवर्द्धदानं विधत्ते—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ सोमारुद्रयोर्वा एतं असितं होता निष्पिबदति स ईश्वर आर्तिमार्तोऽरन-
इवान्होवा देवो वक्षिर्वा अनडाव्वाक्षिर्होता वह्निनैव वक्षिमात्मानं स्पृणोति ॥
[सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

‘रोगिसंबन्धिरसशरीरयोः सोमारुद्राभ्यां स्वीकृतत्वात्तयोर्मुखे रोगी असितो
भवति । तं असितं होता याज्यानुवाक्यानलान्निष्पिबदति तयोर्मुखान्निःसारयति ।
स च होता तयोः कोपादार्तिं प्राप्तुमीश्वरो योग्यो भवति । अनहुहो वक्षिस्वमन-
इवाहमधीष इत्यवोपपादितम् । अभिविषयावाहनमन्त्रपाठाच्चेतुर्वक्षित्वम् ।
तथा सत्यनहुहो दाता होता तेनानहुद्रूपेण वक्षिनैव वक्षित्वं स्वात्मानं स्पृणोति
आर्तिशान्त्या प्रीणयति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौघं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयेय-
मिति वेदिं परिगृह्णार्धमुद्धन्यादर्धं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्धं नार्धमिभ्यस्मा-
भ्यादध्यादर्धं न स्व एवास्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयति ॥ [सं० का० २
प्र० २ अ० १०] इति ।

अस्यै स्व आयतनेऽस्य वैरिणः स्वकीयगृहविषये क्षेत्रविषये वा भ्रातृव्यं
विवादकारिणमभ्यं विरोधिनं जनयेयमिति यः कामयेत ॥ एतं चरुं निर्वपेत् ।
तस्य वैदिपरिग्रहस्थानं सूत्रकारेण वर्णितम्—“ भ्रातृव्यक्षेत्रं गत्वेतामिति निर्वपे-
त्तत्र दक्षिणमर्धं वेद्या उद्धृत्य तदेवार्धं न बर्हिषः स्तृणीयादर्धमभ्यादध्यात् ॥
इति । एवं कृते सत्यं यजमानोऽस्य भ्रातृव्यस्य तदीयस्थान एव विवादकारिणं
जनयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आम्नावैष्णवमित्यादावभिचारहविस्त्रये ।

अम्ना प्र णो बृहेत्याद्या अधिका तु विकल्प्यते ॥

आ न एककषाळे तु मैवावरुणनामके ।

अग्निमित्यादिका धाव्याः स्युः सोमारौदके चरौ ।

देवानामिति चार्धचस्तिस्तृष्वध्वनुषज्यते ।

बृध्वाद्या द्वे तु याज्यानुवाक्ये सोमेत्युद्गिरिवे ।

सोमापौष्णे तु सोमेति मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥

(काम्ययाज्यापुरोसुवाक्याभिधानम्)

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः ।

अग्नीषोमीयविकृतिरथवा व्यत्ययो द्वयोः ॥

प्रथमत्वद्वितीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमो भवेत् ।

द्विदेवत्यै(त्वै)कदेवत्य(त्व)साम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः ॥ ”

हविर्गणः कश्चिरूयते—“ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्तरस्त्वै चर्ह
 बाह्वैस्त्वम् चरुम् = इति । गणान्तरमेवं श्रूयते—“ अग्नेये पावकायाग्नये शुच-
 येऽष्टाकपालम् ” इति । अत्राऽऽग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादाग्नेयविकृतित्वं
 शुक्लम् । शुचिदेवकस्य द्वितीयस्थानत्वादग्नीषोमीयविकृतित्वमिति चेन्न । द्विदेव-
 त्या(त्वा)दिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतो बलीयस्त्वात् । तस्मादाग्नावै-
 ष्णवोऽग्नीषोमीयविकृतिः । शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः ।

विस्पष्टमनुवाकार्था वर्णयन्ते बुद्धिबुद्धये ।

अनुमत्यादयो वैश्वदेवो वरुणचात्सकाः ॥

साकमेधाः पितृपशून्स्यम्भकाश्च शुनादिकाः ।

शुनासीरीयमिन्द्रादि तुरीयं च द्वयं तथा ॥

पञ्चैष्मीयमपामार्गहोम एते शुनादिकाः ।

देविकाशं कर्मषट्कं स्याद्वैतिहविरादिकम् ॥

हवींषि रत्निनां तद्द्वीक्षणीयाऽभिषेक्यगा ।

हवींषि स्युर्देवसुवां जलग्रहणसंस्कृती ॥

दिशां व्यास्थापनं तद्वदभिषेकोऽथ दिग्जयः ।

सेवा संसृह्विस्तद्वदशपेयो हवेष्टयः ॥

हवींषि मयुजां सौत्रामणी याज्या इतीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-

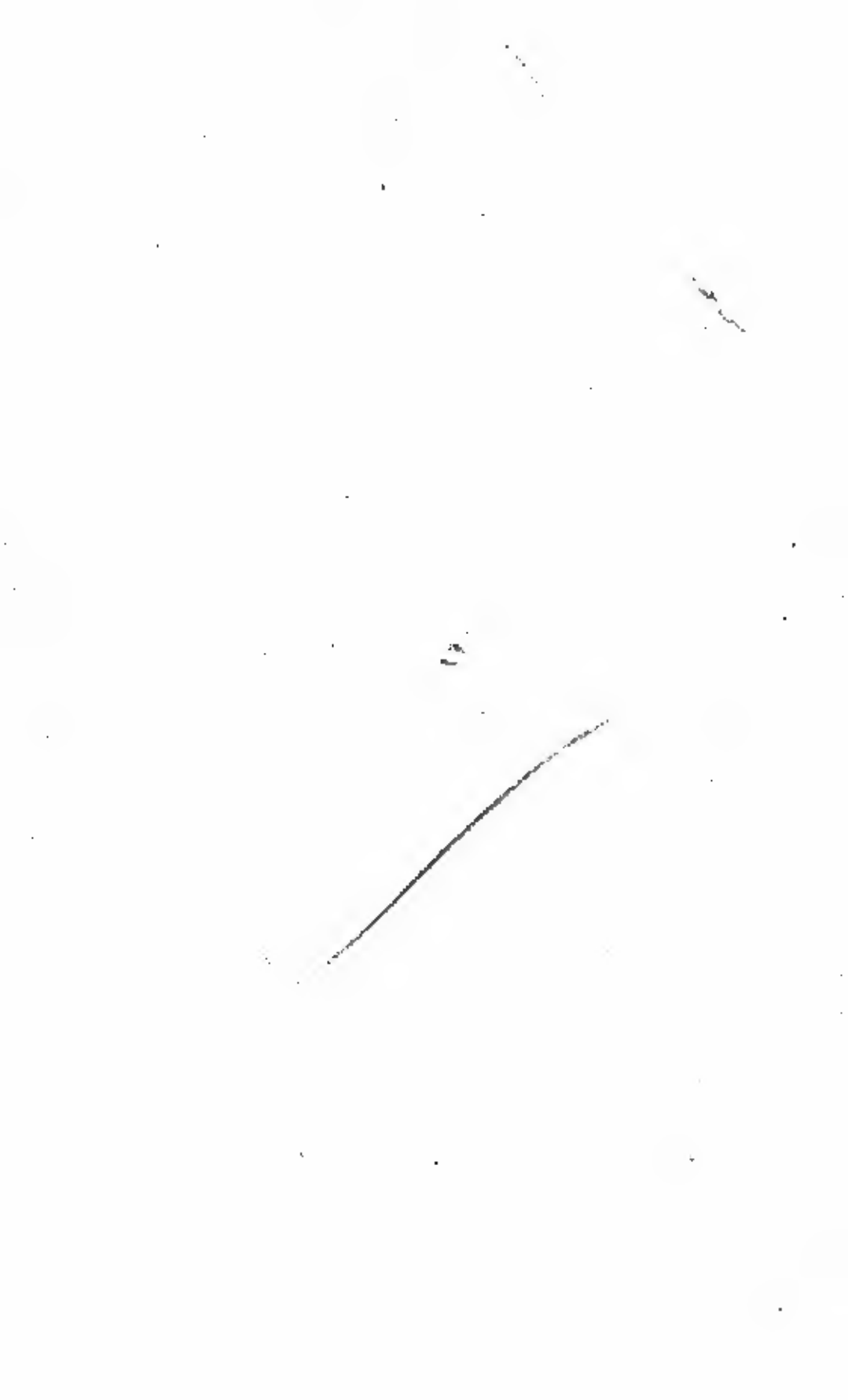
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता-

भाष्ये प्रथमः काण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

(मूलक्रमेण—अष्ट० १ प्रपा० ८ अनु० १४६) ।

(भाष्यक्रमेण—काण्ड० १ प्रपा० ८ अनु० १४०)





Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

1895

Call No. Sa2V22
Tai/Aga

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnayajurvediya-
Title— Taittiriya Samhita .
Part. III.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving